

G'iyosiddin XONDAMIR

MAKORIM
UL-AXLOQ

G'ITYOSIDDIN
XONDAMIR

MAKORIM UL-AXLOQ

Islomiy nomli
T D P U
kutubxonasi

927.882

Yoshlar nashriyot uyi
Toshkent
2018

UO‘K 821.512.133(092)

KBK 84g(50‘)

X 74

**«Makorim ul-axloq»ning to‘liq nashrini 1981 yilda
Abdug‘affor Bayoniy amalga oshirgan**

Fors tilidan Komiljon Rahimov tarjimasi

**Nashr uchun mas‘ul:
Suyima G‘anieva, professor**

**Taqrizchi:
Alimulla Habibullaev, dotsent**

Xondamir, G‘iyosiddin

Makorim ul-axloq: tarixiy asar /Xondamir. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi 2018. – 232 b.

G‘iyosiddin Xondamirning «Makorim ul-axloq» («Olijanob xulqlar») asari buyuk o‘zbek shoiri va mutafakkiri, davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning hayoti, adabiy, ilmiy va ijtimoiy-siyosiy faoliyati to‘g‘risidagi qimmatli manba hisoblanadi. Asarning qo‘lingizdagi tarjimasi afg‘onistonlik navoiyshunos Abdulg‘affor Bayoniy tomonidan 1981-yili Kobulda bosmadan chiqqan nashri asosida amalga oshirilgan.

Ushbu asar Alisher Navoiyning sermahsul adabiy va ilmiy faoliyati bilan birgalikda, uning mamlakatning siyosiy barqarorligi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanshi hamda ilm-fan, madaniyat, adabiyot va san‘atning taraqqiyotiga qo‘shgan ulkan hissasi, olijanob xulqlari, yuksak insoniy fazilatlari to‘g‘risida ma‘lumotlar beradi.

UO‘K 821.512.133(092)

KBK 84g(50‘)

ISBN 978-9943-5219-6-4

**© Yoshlar nashriyot
uyi, 2018**

«MAKORIM UL-AXLOQ» ASARINING TO'LIQ NASHRI

1981-yilda afg'onistonlik adabiyotshunos, shoir Abdulg'affor Bayoniy «Makorim ul-axloq»ning to'liq matnini Kobulda Axborot va madaniyat vaziri Majid Sarbalandiyning qisqacha so'zboshisi bilan nashr qildi. Kitob 241 sahifadan iborat. Unda Xondamir asari to'liq bosilgan bo'lib, Bayoniy Xondamirning tarjimai holi, asarlari to'g'risida alohida boblar tarzida maqolalar bergan.

Xondamirning otasi Xoja Humomiddin ibn Burhoniddin Hiraviy, onasi mashhur tarixchi Mirxondning qizi bo'lgan. Xondamir Mirxond tarbiyasida ulg'aygan. Keyin Navoiy huzurida bo'lib, uning katta kutubxonasida xizmat qilgan. Badiuzzamonning vaziri ham bo'lgan. U olimni «Habib us-siyar» nomli asar yozishga undagan.

Mamlakatda boshlangan taloto'plar tufayli Xondamir 1528-yilda Hindistonga ketadi. Yetti oy yo'l azobini chekib, Agraga yetishadi. «Hasht behisht» bog'ida Bobur bilan uchrashadi. Bobur vafotidan keyin Humoyunning mulozimi bo'ladi. «Qonuni Humoyuniy» asarini yozib, «Amir ul-muarrixin» («Tarixchilar amiri») darajasiga erishadi.

Xondamir 942-(1535-1536)yilda Dehlida vafot etadi. Uning vasiyatiga ko'ra, Dehli yaqinidagi Nizomiddin Avliyo va Xusrav Dehlaviy qabrlari yoniga dafn qiladilar. (Kamina uch marta ularning qabrini ziyorat qilganman.)

Xondamirning o'g'illari haqida Britaniya muzeyi qo'lyozmalari katalogi muallifi sharqshunos Charlz Re yozgan edi: «Xondamirning o'g'li Akbarning zamondoshi bo'lib, uning saroyida xizmat qilgan. Akbar unga «Xoniy» taxallusini bergan. U Sayyid Abdullohxon nomi bilan mashhur bo'lgan va 996/1588-yili Kashmir viloyatida vafot etgan».

Eron olimi Said Nafisiy «Dastur ul-vuzaro» soʻzboshisida yozishicha, Xondamirning Mirmahmud degan oʻgʻli otasi vafotidan soʻng Hindistondan Hirotga qaytib kelgan yoki otasi bilan Hindistonga bormagan. U Shoh Ismoil va Shoh Tahmosblar haqida asar yozgani maʼlum boʻladiki, u otasi vafotidan 15 yil keyin ham hayot boʻlgan.

Ikki ogʻiz Abdulgʻaffor Bayoniy toʻgʻrisida. U 1952-yili Mullo Abdurahmon oilasida tugʻilgan. 1972-yili Kobul universitetining adabiyot fakultetiga oʻqishga kirgan. Keyin radio, televidenie, matbuot, madaniyat vazirligida xizmat qilgan, hatto Saripul shahri hokimi ham boʻlgan. 1998-yili Bayoniy Tojikistonga ketishga majbur boʻladi. U yerda litsey tashkil qilib, turmush oʻrtogʻi Oyxon bilan dars beradi. 2000-yilning yozida Bayoniy Dushanbe shahrida vafot etadi.

«Makorim ul-axloq»ning toʻliq matni va asardagi mulohazalar, izohlar va talqinlar Bayoniydan bizga qolgan ajib bir yodgorlikdir.

Mazkur kitobning fors tilidan oʻzbek tiliga toʻliq tarjimasini Komiljon Rahimov amalga oshirdi.

Xondamir oʻz asarini «Makorim ul-axloq» deb ataganda, bu ibora Paygʻambarimiz taʼrifida aytilganini nazarda tutgan deyish mumkin. Zero, Xondamir Alisher Navoiy siymosida, hayoti, faoliyati, ijodida poklikni his qilgan, eʼtiqodini eʼzozlagan.

Suyima Gʻaniyeva,
*Toshkent davlat
sharqshunoslik
instituti professori*

**MAKORIM
UL-AXLOQ**

(Olijanob xulqlar)

Mehribon va Rahmli Alloh nomi bilan [boshlayman]

O'zingga tavakkal qilgayman

[DEBOCHA]

(1^b) «Makorim ul-axloq» debochasining ziynati bo'lgan hamdu sano hamda eng go'zal vasflar majmuasi varaqlarini bezab turuvchi shukr va minnatdorchilik faqatgina qudrat va yaratuvchilik qalami hamda fitrat va ixtiro xomasining uchi bilan oliy va past maxluqotlar sahifalariga mavjudlik belgisini chizgan va «Men yashirin xazina edim» xazinasini eshigini «Bilinmoq istadim va mavjudotni bor etdim» (*Hadis*) kaliti bilan ochgan va o'z ma'rifati vositalarining shakl va mazmunini ma'lum qilgan Yaratguvchigagina tegishlidir.

Masnaviy:

*Agar uning ma'rifati yo'l ko'rsatmaganida edi,
Na o'zimdanda ogoh bo'lgan bo'lardim, na Xudodan.*

*Agar nuqul o'ylayverib jigarni qon qilaversak,
Bu marhamat shukrini qachon qilamiz?*

[Ul zot] insoniyat mavjudligi g'unchasi uning inoyat gulistonida va «[Loydan yasalgan insonga] o'z ruhimdan puflab kirgizdim»¹ shabbodasi esishlarida eng yaxshi bir tarzda ochilgan hamda ulardan bir toifasining iqboli niholi uning saxovat bo'stonida va «[Bir-birlarini bo'ysundirishlari uchun] ba'zilaridan ba'zilarining darajalarini ko'tarib qo'yganmiz»²

¹ Qur'oni karim, «Hijr» surasi, 29-oyat va «Sod» surasi, 72-oyat. (Asarda keltirilgan oyatlarning o'zbekcha tarjimalari Shayx Abdulaziz Mansur tomonidan amalga oshirilgan tarjima va tafsir asosida berildi. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2012).

² Qur'oni karim, «Zuxruf» surasi, 32-oyat.

[oyati]ga muvofiq ravishda haqiqatlarni anglaganligi va bilimlarni egallaganligi tufayli yuqoriga qarab o'sa boshlagan saxiy va oliyhimmat bir zotdir.

Bayt:

*Xalqning tolein birinchi safda
Qo'ydi u inoyat taqvimi (2^a) ichra.
Azaldan to abad ne qilsa qilur,
Har neki qilsa ham, kim «qilma» deyur?*

«Ogoh bo'lingki, yaratish va buyurish Unga xosdir. Olamlarning rabbi [bo'lmish] Alloh barakatlidir»¹, shuningdek, jannat bog'ining xushbo'y hidlarini ruhlar va jinlarning dimog'iga yetkazuvchi salavotlar shabbodasi, uning nurlari yog'dusi haqiqat va irfon arboblarning pok botinlarini yorituvchi tahiyyot (salomlar) sharofatlari, hazrati Xayr ul-bashar va mahshar kuni shafatchisining muattar turbati va munavvar ravzasi tuhfası, yuqori olam ko'zlari inoyat bulutlaridan marhamat nigohi bilan qaraganlaricha uning fazli fayzidan bir ozgina bo'lsa-da, saodat izlaydigan baland martaba, yer yuzidagi mamlakatlar podshohlari uning farmoniga bo'yin egib, uning hurmati dargohi atrofida xizmat qilish maqsadida yuguradigan oliy manzilat.

Bayt:

*Borgohi chodirida ba'zi payti
Iso dasturxonchiyu Xizr choy suzuvchi bo'ladi.*

[Ul zot] yoqimli «Albatta, siz buyuk xulq uzradirsiz»² xitobini eshitishga musharraf bo'lgan, mehribon Rabbim tomonidan unga aziz Kitob tushirilishi tufayli aziz bo'lgan, tanlangan, ulug'langan, saylangan, pokdomon, to'g'ri

¹ Qur'oni karim, «A'rof» surasi, 54-oyat.

² Qur'oni karim, «Qalam» surasi, 4-oyat.

yo'lga hidoyat etilgan va boshqalarni ham to'g'ri yo'lga hidoyat etuvchi hoshimiy va qurayshiy bir zotdir.

Bayt:

*Muhammad lojuvard taxtdagi shohdir,
Uning sharofati ila dunyo obod bo'ldi.*

Shuningdek, sanoqsiz salomlaru cheksiz g'ufronlar islom arkonlari uning sa'y-harakatlari bilan mustahkamlangan (2^b) hamda shariat qasri qonunlari uning sa'y-harakati sharofati-la so'z bilan ta'rif qilib bo'lmaydigan darajadagi barqarorlik va turg'unlikka erishgan Ul zotning avlodlari, sahobalari, qarindosh-urug'lari va do'stlari ruhlariga nisor bo'lsin.

She'r:

*O'ta saxovatli Zot tomonidan
Ruhlariga durudu salomlar bo'lsin.*

Shunday qilib, o'tkir ko'z egalariga maxfiy va yashirin qolmasinki, sharaf va ulug'lik osmonining oftobi, olam rahnamosining xizmatkori, eng yaxshi xulqlarni o'zida mujassam etuvchi, Rahmonning rahmat oyatlari tajassumi, janobi Subhon inoyatlari nurlari jilvagohi, ilm va irfon ahli yo'l boshchisi, haqiqat va e'tiqod ahli qiblasi, xoqon davlatining ishongani, hazrati sultonning yaqin kishisi, «faqr(lik)da boyu saxovatda botir bo'lib chiqdi», degan gapga muvofiq keluvchi oliy hazrat Nizom ul-haq va-l-haqiqat va-d-dunyo va-d-din Amir Alisherning (Alloh taolo uning ruhini shod qilsin va siddiqlar orasida uning fayzu futuhini ko'paytirsin) inoyat nuri va mehr-muhabbat quyoshi faqir banda va kichik zarra bo'lmish Xondamir taxallusi bilan mashhur bo'lgan kamina G'iyosiddin ibn Humomiddin (Alloh taolo uning ahvolini yaxshilasin va uning ezgu

maqsad va ishlariga najot bersin) boshida toblandi. [Bu faqir bandaning] mavjudlik niholi bolalik chog'laridan yigitlik davrining oxirlariga qadar ul Hazratning lutfu ehson arig'i yoqasida unib-o'sdi. «Ne'mat berguvchiga shukr qilmoq vojibdir» naqlidan kelib chiqqan holda, uning bergan cheksiz ne'matlaridan ayrimlarining shukrini ado qilishning uddasidan chiqish uchun qanday xizmatga (3^a) bel bog'lasam ekan, degan fikr hamisha ko'ngildan o'tar va xayolda charx urardi. Axiyri aql murshidi ruh qulog'iga aytdiki, ezgu ishlarni qiluvchi bu Amirning katta ishlari va qahramonliklari shuhrati, xizmatlari va sharaflil ishlari ovozasini butun dunyoga tarqalgan, barcha yurtlar va go'shalargacha borib yetgan, turli xalqlar orasida tildan tilga ko'chib, og'izdan og'izga o'tib yurgan, «Ularning yuzlarida ne'matlarning tarovatini tanirsiz (ko'rursiz)»¹ [oyati]ga ko'ra Oliy Maxdum nurlari nuroniy peshanasida jilvalanib turgan hamda «Ularning yuzlarida sajda asoratidan qolgan izlar bordir»² [oyati]ga ko'ra buyuklik va ulug'lik belgilari saodatli chehrasida namoyon bo'lib turgan bo'lsa-da,

Qit'a:

*Sening madhingda so'z aytishdan maqsad shuki,
San'at ahli orasida biz ham muvaffaqiyatga erishaylik.*

*Yo'qsa, [shusiz ham] quyoshning fazilatlarini barchaga ma'lum,
Go'zal chehraga pardozning nima hojati bor?*

bu omadli va saodatli Amirning fazilatlarini, olijanob xulqlari va chiroyli odoblaridan bir qisminigina hikoya qiladigan bir necha bob yozilsa va unda uning ajoyib siyratlari, maqtovga sazovor xulq-atvorlari, boshqalarda

¹ Qur'oni karim, «Mutaffifun» surasi, 24-oyat.

² Qur'oni karim, «Fath» surasi, 29-oyat.

kam uchraydigan holatlari va kayfiyatlari, qiziq va g'aroyib ishlari, sehrli iste'dodi xususiyatlari va nozik iboralarni qog'ozga tushiradigan qalami hosilalari sharhlansa, [qilingan] yaxshiliklarni bilish, qadrlash va uning haqqini ado etish kabi vojib amalning bir daqiqasini bo'lsa-da, bajara olgan hamda to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi oliy hazrat tomonidan berilgan ne'matlarga shukr qilishning ozgina bo'lsa-da, uddasidan chiqa olgan bo'larding. (3^b) Zero, bu ish qiyomatga qadar bo'lgan davrda va qiyomat chog'ida ham ul hazratning maqtovga sazovor amallari va ma'qul ishlari to'g'risida eslatmalar zamona kitoblari hamda davron varaqlarida mangu qolishiga sabab bo'ladi.

Misra:

Yaxshi nomni ikkinchi umr demish ulug'lar.

Shundan kelib chiqqan holda, san'at ulug'ligi osmoni quyoshiga sano o'qishdan boshqa hunarim bo'lmagan men banda

Bayt:

*Maqtashdan boshqa biror hunarim yo'q,
Duodan boshqa biror yaxshi narsa topolmadim.*

Ko'nglimdagilarni yozishga kirishdim va yozganlarimni muqaddima, o'n maqsad va xotima shaklida tartib berib, uni «Makorim ul-axloq» deb nomladim.

Ammo bu qoralamalar oqqa ko'chirilmasidan va idrok ahlining fayzli nazarlariga tushmasidan oldinroq «Ey, xotirjam [sokin] jon! [Ato etilgan ne'matlardan] rozi bo'lgan [va Alloh tomonidan] ham rozi bo'lingan holingda, Rabbing [huzuri]ga qaytgin!»¹ nidosi ushbu oliymaqom

¹ Qur'oni karim, «Fajr» surasi, 27-oyat.

Amirning aql qulog'iga yetib bordi va [ul hazrat] Haqning chaqirig'iga «labbayka» javobini berib, uning aziz ruhi qushi nomoddiy olamdan makon topdi.

Ruboiy:

*Evohkim, dunyoning halol va pok kishisi dunyodan o'tdi,
Qanday pok kelgan bo'lsa, shundayin ketdi.*

Kishini og'ir ahvolga solib qo'yadigan bu voqea qayg'usi bu notavonning joniga iztirob selini yo'lladi, chidab bo'lmaydigan bu hodisaning dahshati hayrat vodiysida sargardon bo'lgan bu g'aribning ko'rar ko'zlarini xira qildi.

Ruboiy:

*Yo Rab, ne qilay, kim bilan bo'lishay bu g'amni,
Dildan nima bilan chiqaray bu motamni?*

(4^a) *Hayratda qolganman, bilganim shuki,
Butun olam boshiga og'ir musibat tushdi.*

Qo'l ishdan, til esa so'zlashdan to'xtadi. O'zini yo'qotgan ko'ngil sabru oromini yo'qotib toqatsizlana boshladi.

Nazm:

*G'amlaring qiyinchiligidan faryod, ey dil,
Bo'ldi barcha urinishlaring barbod, ey dil.
Sening hosilsiz umidingni istab
Ko'z jigar qonidan boshqa narsa to'kmadi, ey dil.*

Qog'ozga tushirilgan qoralamalarimni oqqa ko'chirib, o'zidan barakatlar sochguvchi ul zotning qanday kasal bo'lganliklari va qay holatda vafot etganliklarini bayon lavhiga bitishni o'yimga keltirgan chog'im qog'oz yumshab, siyoh quyuqlasha boshladi va qora kiygan qalam quyidagi so'zlarni bayon qilish uchun tilga kirib, shunday

dedi: «Birmuncha muddat o'y-xayoling hosilalarini mushku anbar bilan pardozlab paxtadek oppoq yuz kabi qog'ozda jilvalantirdim».

Shundan so'ng orzu-umidlar daraxti hasrat mevasini tugib, birato'la o'y-xayolni o'sha o'y-fikr xavotiridan xoli qildim. Chunki shunga ishonchim komilki, shundan so'ng ko'nglining yashirin xonasida go'zallar bilan ko'ngilga yoqib tushadigan so'zlarni so'zlash orqali yaqin munosabat o'rnatadigan, buning natijasida esa so'zamollik chamanining to'tilari bulbul kabi jo'r bo'lib kuylay boshlaydigan ma'nolarga bezak berguvchi har bir oqil zamona dushmanlarining ko'pligidan va birodarlar yordamining kamligidan qimmatbaho umrlarini ana shu mashhur baytlarni o'qishga sarf qiladilar.

She'r:

*Ko'nglim dunyo ishlarining poydevoridek buzilgan,
Yor zulfidek to'zg'igan, baxtim [qaddi] kabi bukilgan.*

(4^b) *Bu taqdirning nihoyasiz ofatiga asir bir ko'ngildir,
Bu zamona mahrumliklari o'tida kabob
bo'lgan bir ko'ngildir.*

*Bu shunday bir ko'ngilki, agar bazmni tusab qolsa,
Goh yig'i bilan rubobu goh ko'z yosh to'kish
bilan sharob bo'ladi.*

[O'zidagi] turli fazilatlarni mukammallashtirishga kirishadigan va o'zini insoniyat fozillari yo'lidan og'ishmay yuradigan kishiga aylantiradigan har bir fozil uzlatga chekinishga, eng yaxshi ilmlar ixtiyori hamda nodir aqliy va ma'noviy bilimlar jilovini jafokor zamon qo'liga topshirishga majbur bo'ladi.

Bayt:

Biror bir iroda jilovi [o'z] qo'limizda emas ekan

Uning karami nima qilar ekan,

deya [uning o'ziga] tashlab qo'ydik.

Kimki tong kabi sirlarni ochib tashlashni o'ziga kasb qilib olsa, xuddi quyosh singari boshiga oltin qadalgan toj kiyadi, kimki tun singari xatolarni yashiruvchi bo'lsa, xuddi uchar yulduz kabi ko'ngli mashaqqatning jigarni kuydiruvchi olovida yonadi. Bemehr zamona aql va bilim ahlini jinnilar jumlasidan hisoblaydi, pastkash dunyo va buqalamun kabi o'zgarib turuvchi falak esa johil va razil kishilarning ishiga rivoj beradi.

She'r:

Falak nodon kishilarga istak jilovini beradi,

Sen fazl va bilim ahlisan, gunohing shudir, xolos.

Qalam yig'layotgan boladek qayg'u va alamga to'la bu qissani o'ta ravon bayon etib, o'tkir til bilan shikoyatomiz hikoyatlarni yerning qoq tubidan ko'kning eng yuqori nuqtasiga yetkazganida savdoyi ko'ngil ushbu qissa sharhida unutish qalamini yurgizishni, bayon jilovini yozish yo'lidan burishni istardi. Biroq [bu qalam] «bu nafs shunday narsaki, nimani chaqirsang, o'shani olib keladi» naqliga muvofiq harakatga keldi va aql dargohidan panoh topib, ehtiyoj yuzasidan shunday (5^a) so'z boshladi: «Hunarsizlar hunar qadrini bilmasalar ham», Allohning berganiga shukrki, cheksiz kuch-qudrat egasi bo'lgan Sohibqiron, zamona sultonlarining sultoni, ulug'vorlik va saodat to'nini kiyishga loyiq, adolat va baxtiyorlik qalamini yurgizuvchi,

Bayt:

*Xusrav bayrog'ini baland ko'taruvchi,
Kayxusrav tojiga munosib zot,*

ilohiy sirlar jilvagohi va podshohlik nurlarini taratadigan manba, marhamat osmoni quyoshi hamda saltanat, dunyo va dinni aziz qilgan zotning ehsoni Abulg'oziy Sulton Husayn Bahodirxonning (davlat boshqaruvida mustahkam qoziqday doim barqaror bo'lsin va saltanatining ulug'ligi xaloyiq uzra bardavom bo'lsin) so'z san'atiga oshno tab'i va donishmandlik ko'zgusi bo'lgan zehni fazl va san'at nurlarining nozik jihatlarini bilguvchi hamda turli bilimlar haqiqatlarini idrok qila olguvchidir.

She'r:

*Pok tab'ining oldida suv ham muzlab qoladi,
O'tkir zehni oldida olov ham o'chib qoladi.*

Fozil kishilarning orzu-umid nihollari uning tarbiya arig'i yoqasida unib-o'sib, olimlarning iqbol daraxti uning inoyat quyoshi nurlari ostida ko'karib yashnagandir.

Bayt:

*Uning sharofati bilan ilm ommalashdi,
Uning zamonida bilimsizlikni uchratmaydilar.*

Uzoqni o'ylaydigan aql o'zini yo'qotib qo'ygan ko'ngilni chuqur qayg'u va iztirobda ko'rgach va uning hol tilidan chuqur o'ylab aytilgan shunday oqilona so'zlarni eshitgach, o'y-xayol va qalamni bu malomatli dunyoda nasihat berish ishiga qaratishni istadi hamda bu mashhur kitobni tuzishga va ushbu qimmatli asarni yozishga rag'batlantirdi (5^b) va undadi. O'y-fikr mehru vafo va samimiylik yo'lining yo'lovchisiga, o'zboshimchalik

va beparvolik xayoli esa xushmuomalalik va ko'ngil olishga aylandi. Qalam ham buni ma'qullagan holda istak boshini qimirlatdi va dovot (siyohdon) bulog'ining tiriklik ko'zidan ushbu so'zlarni chiqarib, mazkur sahifalarga bitdi.

Bayt:

*Ko'ngil, o'y-xayol va qalam samimiyatga yor
bo'lganlaridan so'ng
Barcha so'z san'ati borasidagi sirlardan voqif bo'ldi.*

Biz mehr va shafqat egalaridan kutadigan iltifot shuki, ushbu qisqacha asarga [unda uchraydigan kamchiliklarni] tuzatish nazari bilan qarasalar va tirnoq ostidan kir qidirish hamda noxolis baholash yo'lini tutmasalar...

Bayt:

*Qalamim xatosini kechirim etagi bilan yashirgin,
Chunki azal kotibi mening yozmishimga shu yozuvni yozmish.*

MUQADDIMA

OLIJANOB XULQLAR FAZILATI VA DUNYO ULUG'LARI PUSHTI PANOHINING SAODATLI TUG'ILISHI HAQIDA

O'tkir aql egalarining olamni bezovchi qarashlari hamda idrok va sezgirlik sohiblarining mushkullarni oson qiluvchi ko'ngillariga shu narsa ma'lum va ravshan bo'ladiki, «kinga Alloh yaxshilikni istasa, unga yaxshi xulq beradi» so'ziga muvofiq qachonki xohlagan narsasini yaratishga qodir bo'lgan, o'xshashi yo'q Yaratguvchining irodasi bandalaridan birini diniy va dunyoviy davlatga yetishishga hamda moddiy va ma'naviy saodatga erishishga muvaffaq va sazovor etishni istaydigan bo'lsa, bunday banda o'zining go'zal sifatleri va ma'qul jihatlari bilan yagona zot bo'lgan Xudoning dargohida maqbul deb topilishi hamda cheksiz inoyat va mehribonlikdan bahramand bo'lishi uchun avval uning ma'naviy chehrasini eng yaxshi sifatlar va eng go'zal xulqlar bilan bezaydi hamda uning fayzli qalbi ko'zgusidagi turli illatlar va yomon odatlarni lutf va ehson sayqallagichi bilan tozalab tashlaydi.

Hech qanday shubha yo'qki, (6^a) agar olijanob xulqlar Xudoning suygan narsasi bo'lmaganida edi, maqtovg'a loyiq maqom egasini u bilan maqtamagan bo'lardi. Alloh o'zining ulug' Kitobida «Albatta, Siz buyuk xulq uzradirsiz»¹ deb aytgan. Xolis fikrleydigan va tafakkur shartlarini kerakli darajada bajaradigan har bir donishmand shunga aminki, bir necha ming payg'ambarni yuborish hamda shariat qonunlarini o'rnatishdan ko'zda tutilgan

¹ Qur'oni karim, «Qalam» surasi, 4-oyat.

maqsad ham xulqlarni bezash va siyratlarni yaxshilashdan boshqa narsa emasdi. Zero Sayyid ul-mursalin va Xotam un-nabiyyin (u zotga va ahli baytlarining barchalariga Allohning salomi bo'lsin) shunday marhamat qiladi: «Men olijanob xulqlarni mukammal qilish uchun yuborilganman» (*Hadis*). Buning mazmuni quyidagicha: «Mening risolatim va nubuvvatimdagi hikmat nabiylar va rasullar olijanob xulqlar va maqtovg'a sazovor odoblar borasida asos solgan qoidalarni so'ngiga va takomiliga yetkazish hamda xulq-atvor bog'iga ekilgan maqbul xislatlar va yaxshi amallar niholini parvarishlab, hosilga kirgizishdan iboratdir».

To'g'riso'zlik bilan aytilgan ushbu gapning mazmunidan shu narsa ma'lum va ravshan bo'ladiki, olijanob xulqlarning fazilati va go'zal odoblarning manzilatini ikki uchli qalam uni bayon etishning uddasidan chiqa oladigan va bayon barmog'i uning zarracha bir qismini bo'lsa-da yozishga qurbi yetadigan bir darajada emasdir.

Ruboiy:

*Hali yana umr bersa gapiradigan gap ko'pdir,
So'z san'ati yurtida past-balandliklardan o'tib boraman.
Ulardan birining vasfida ma'lum bosqichni bosib o'tib,
Axiyri yana ojizlik qarorgohiga qaytib kelaman.*

Barhaq bo'lmish Yaratguvchi va olamdagi barcha podshohliklar ustidan mutlaq hokim bo'lmish qamrovi keng bo'lgan Quadratning to'la-to'kis hikmati shuni taqozo qiladiki, har necha zamonda bir marta tug'ilish ufqidan go'zal xulqi yaraqlashidan taralgan nurdan (6^b) olam sathi yorishib, keng iltifoti nurlari yog'dusidan insoniyatning turli toifalari ko'kragi kengligi munavvar bo'ladigan bir quyosh chiqib keladi.

927882

173

Nizomiy nomli
T O P U
Kitobxonasi

Bayt:

*Yorqin yulduzning sharaf burjidan tole bo'lmish
Quyosh fikru Zuhra yuzu Mushtariy ko'ngil.*

Bunday holatning dalili va ushbu soʻzning tasdigʻi shuki, dunyoning barcha tomonlari va goʻshalari jan-nat bogʻi kabi adolat va ezgulik fayzidan gullab-yash-nagan martabasi ulugʻ xoqon, dunyo va dinning tayan-chi Shohrux sulton (Alloh unga muruvvat qilsin va magʻfiratiga erishtirsin) saltanati zamoni va xalifaligi dav-ronida izzat va iqbol gulshanida orzu-umid va omonlik mevalari beradigan bir nihol unib chiqdi hamda martaba va buyuklik osmonida davlat va saodat koʻzining nuri boʻlgan bir yulduz porladi.

Bayt:

*Ko'ngil bog'ida bir nihol ko'kardi
Jon osmoniga yangi bir oy chiqdi.*

Ya'ni boshqalarni toʻgʻri yoʻlga boshlash qobiliyatiga ega boʻlgan, sifat va pok niyatli, saltanatning ustuni va mamlakat tayanchi, xoqonlik davlati suyanchigʻi va Hazrati sultonning yaqin kishisi boʻlgan ul oliy Hazrat tovuq yiliga toʻgʻri keluvchi [hijriy-qamariy] sakkiz yuz qirq toʻrtinchi yil ramazon oyining oʻn yettinchi kuni yoʻqlik dunyosidan borlik olamiga qadam qoʻyib, oʻzining goʻzal va porloq chehrasi ulugʻligi bilan yer yuziga zeb-ziynat bagʻishladi.

She'r:

*Birgina oy bilan olamni yoritadigan
Osmonni boshdan-oxir kezib chiqish kerak.
Olamning o'zi hech qachon va hech bir holda
Kamolga erishgan kishidan xoli bo'lmaydi.*

Lutfu karam belgilari baxtiyor chehrasida namoyon boʻlib, goʻzal xulq-atvor alomatlari yarqiroq peshonasidan

aniq-ravshan ko'zga tashlanib turardi. Uning qutlug' sulolasi bilan bog'liq belgilar (7^a) hol tili bilan shundan xabar berdiki, yaqin orada «Unga go'daklik chog'idayoq hikmat [va ilm] ato etdik»¹ oyatining haqiqatini odamlarga ma'lum qiladi va uning muborak chehrasi nurlari barchaning aql qulog'iga shuni yetkazdiki, tez orada fazl va kamol masnadini qutlug' qadami bilan bezaydi.

Bayt:

*Kimdaki oliy toifaga mansublikning belgisi bo'lsa,
Bu narsa uning chehrasida nur kabi namoyon bo'lib turadi.*

Endigina dunyoga kelgan oliy martabali zotning ota-onasi [bandalariga] hadyalar ato qilguvchi Zotga shukr qilish hamda [el-yurtga] nazr va sadaqa berish maqsadida ziyofat va to'y marosimini o'tkazishga va [shu orqali odamlarga] quvonch va shodlik bag'ishlashga kirishishdi. Tarixnavislar va rivoyatchilarning nurli ko'ngillariga noma'lum qolmasinki, ul hazrat tavalludi quyoshining chiqish vaqti bo'lgan ramazon oyining o'n yettinchi kuni cheksiz sharaf va manzilatga egadir. Chunki ko'pchilik tafsirchilarning fikricha, Mannon mulkidan so'nggi payg'ambar alayhi salavotga vahiy va Qur'onning tushirilishi ham ana shu kuni yuz bergan bo'lib, payg'ambar alayhissalom hayoti haqida qissa yozguvchi barcha kishilarining aytishlariga qaraganda, «Badr [jangi]da [harbiy] kuchingiz oz bo'lsa-da, Alloh sizlarni g'olib qildi-ku!»² oyati uning yuksak sha'nidan hikoyat qiladigan Badr jangi ham ana shu kuni yuz bergan. Bir guruh tarixchilarning taxminlaricha, Shohimardonning³

¹ Qur'oni karim, «Maryam» surasi, 12-oyat.

² Qur'oni karim, «Oli Imron» surasi, 123-oyat.

³ Shohimardon [mardlar shohi] – O'rta Osiyo oddiy xalq ommasi orasida Hazrati Aliga (k.v.) berilgan nom.

(ul zotga salavotlarning eng yaxshisi bo'lsin) muborak boshiga ham xuddi ana shu kuni qilich solinib, ul zotning shahodatga yetishishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, ayrim ulamolarning fikrlaricha, qadr kechasi ham ramazon oyining o'n yettinchi kechasiga to'g'ri keladi.

Bayt:

*O'sha qadr kechasini xilvat ahli bugun kechasiga to'g'ri
keladi, deb aytadilar,
Yo rab, bu davlat qay bir yulduzning ta'siri mahsulidir?*

Qisqacha qilib aytganda, hazrati sultonning yaqin kishisining qomat niholi (7^b) ulug'lik va baxtiyorlik arig'i yoqasida o'sa borib, kundan-kunga uning qilgan ishlari va aytgan gaplarida fazilat va kamolot belgilari ko'proq namoyon bo'lib, lahza sayin yurish-turishlarida amirlik va iqbol alomatlari yaqqolroq ko'zga tashlanib borardi.

She'r:

*Olamni yorituvchi tong otganda
Kunduz nuri lahza sayin orta boradi.*

Bolalikchog'laridayoqul Hazratning muborak tillaridan o'ta ajoyib va kutilmagan so'zlar chiqar va [bu so'zlarni] eshitganlar hayrat dengiziga g'arq bo'lardilar. Sohibqironning¹ dong'i taralgan ulug' otasi Sulton G'iyosiddin Mansur (Alloh uning qabrini xursandchilik qandillari [nurlari] bilan munavvar etsin), saodatli podshoh Mirzo Sulton Muhammad Boyqaro hamda uning boshqa qarindoshlari va yaqinlari hamisha ushbu buyuklik gulbutasi g'unchasiga mehribonlik va g'amxo'rlik ko'zi bilan qarashar, uning

¹ Bu yerda Sohibqiron deganda Sulton Husayn Mirzo ko'zda tutilmoqda.

ilhom nishonalariga ega bo'lgan so'zlarida uning saodatli kelajagi alomatlarini ko'rib, ul hazratga nisbatan o'ta iltifot va marhamat hissi bilan yashashardi.

Misra:

Ko'ngil ahli uning chehrasida rahmat ma'nosini ko'rmishlar.

Fazilat va kamolot ahli yig'inlarining to'rida o'tiruvchi bu zotning sharaflı umridan to'rt yili o'tib, taqdirni belgilovchi Zot mahkamasidan unga ta'lim va tarbiya berish ishi falak maktabi o'qituvchisi bo'lgan ko'ngli yorug' bir kishiga ishonib topshirilganda va ul zot ulug' martabali Sohibqironga mulozim va hamroh bo'lib (ya'ni, u bilan birgalikda) maktabga borib, ta'lim olishni boshlaganida hamda Xudoning madadi bilan qisqa vaqt ichida ta'lim olishda o'z tengdoshlari va guruhdoshlaridan o'zib ketganida uning nozik tab'ining sog'lomligi va to'lato'kisligi ovozası dunyoning barcha tomonlariga yoyildi va uning muborak zehnining o'tkirligi qissasi (8^a) xalq orasida tildan tilga o'tib, og'izdan og'izga ko'chdi. [Uning] asarlari durlari falak varaqlarini bezadi va she'rlari javohirlari dunyo sadafini qimmatbaho dur bilan to'ldirdi.

Bayt:

*Jahon limmo-lim to'ladir lolayuzlarning og'zi singari
Muborak so'zlari fayziyu sochilgan durdan.*

Chuqur iltifotining xushbo'y hidlari davlat arboblari va iqbol egalari ruh dimog'larini to'ldirdi hamda go'zal xulqi shabbodalaridan ilm va kamolot ahlining orzu-umid nihollari ko'm-ko'k falakka bo'y cho'zdi.

She'r:

*Uning saodatli hayoti misolida o'z aksini topdi
«Makorim ul-axloq» iborasining ma'nosi.*

Birinchi maqsad

AQL VA IDROKNING ULUG'LIGI HAMDA YUKSAK DARAJASI HAQIDA

Rasululloh (s.a.v.) aytdilar: «Kimning aqli bo'lmasa, uning dini ham yo'qdir». To'g'riso'zlik bilan aytilgan ushbu so'zlardan taralgan nur yog'dusida insoniyat fozillari uchun shu narsa aniq va ravshan bo'ladiki, aql va fahm nuridan bebahra bo'lgan har qanday kishining ko'ngil uyida din va islom chirog'i yonmaydi, tushunuvchan aql chirog'i esa har bir kishining jismiga nur taratib, Xayr ul-anom shariati quyoshining nurlaridan uning ruhining ko'zi yorishadi.

Ruboiy:

*Butun olamning poydevori aql asosiga qurilgandir,
Davlat va dinning ishlari aql tufayli mustahkamdir.
Muqaddas Zot huzurida va insoniyat jam bo'lgan supada,
Sen ko'rgan har yuksalishu ulug'vorlik ham aql tufaylidir.*

Shubhasiz, aql yordamida Hazrati Iloh ma'rifati saodatiga erishish hamda aql vositasida (8^b) janobi Parvardigorga bo'lgan bandalik dargohi makonini kezib chiqish mumkin. Rasululloh (s.a.v.)dan shunday rivoyat qilinadi: «Alloh birinchi bo'lib yaratgan narsasi aqlidir. U: «Qabul qil», dedi. Shunda u qabul qildi. So'ngra unga: «Qaytgin», dedi. U qaytdi. U (Alloh) dedi: Men yaratgan barcha narsa menga sendan ko'ra suyuqli. Albatta men senga ibodat qilaman, seni taniyman, sen uchun olaman va sen uchun beraman».

Ruboiy:

*Bu dunyoning ishlari aql bilan tartibga solinadi,
Shuningdek, dinning asosi ham u bilan kuchga egadir.
Qayerdaki aql hukmron bo'lmasa,
To'g'risi, unday joyda adolat mavjud bo'lmaydi.*

Aqlning to'g'ri yo'l ko'rsatishi orqali yaxshi bilan yomonni, foyda bilan ziyonni, savob bilan xatoni farqlash, shuningdek, aqlning ko'rsatmasi va bergan yo'l-yo'rig'i yordamida kunlarning almashinuvi hamda oylar va yillarning aylanib kelishi to'g'risidagi bilimlarni egallash mumkin bo'ladi.

Masnaviy:

*Aql yo'lboshchidir, aql og'irni yengil qiluvchi,
Aql [kishini] har ikki dunyoda qo'llaguvchidir.*

*Aql podshohlarning toji hisoblanadi,
Aql mashhur kishilarning ziynati hisoblanadi.*

*Aqli bo'lmagan har qanday kishini
Aqli kishi aqllilar jumlasidan hisoblamaydi.*

*Bu dunyoda aql ne'matini qo'lga kiritsang,
Har ikki dunyoda shodmon qolarsan¹.*

Haqiqatan ham, bu nafis gavhar kimning miya qo'rg'oniga kirsa, uning ko'ziga va ko'ngliga mingta ma'no xazinasini ko'rsatadi, shuningdek, kimning baxtli qalbidan panoh topsa, bilimsizlik qo'shini qarorgohini u yerdan chiqarib tashlaydi.

¹ Firdavsiy. "Shohnoma". Muhammad Dabir Siyohiy nashri. 1-jild.

Ruboiy:

*Bu qimmatbaho la'l boshqa bir kondandir,
Va bu yagona durning belgisi boshqachadir.
Hech qachon noto'g'ri o'ylarni xayolingga keltirmagin,
Chunki aql afsonasining tili boshqachadir.*

Alloh taologa hamdlar bo'lsinki, (9^a) ilm va kamolot ahlining o'tkir ko'zi barcha narsani kuzatib turguvchi oliy Zot tanlagan kishining turli holatlari hamda aytgan nozik va go'zal so'zlarida oqilligu donishmandlik nurlari hamda donoligu zukkolik belgilarini shunday [mukammal] bir holatda ko'rardiki, ushbu xislatlarga [mazkur xislatlardan yana] biror narsa qo'shishning ham iloji yo'q edi yoki bu narsani (ya'ni o'ta mukammal bo'lgan ushbu yaxshi xislatlarni yana nima bilandir mukammallashtirishni) tasavvur ham qilib bo'lmasdi. Uning uzoqni ko'ra biluvchi aqlining matonati bilan din va davlat ishlari bir tizimga solinib, aqlga tayanib ish tutuvchi fikrining qat'iyati bilan mamlakat va xalqqa oid eng muhim ishlar tartibga keltirildi.

Bayt:

*Ko'ngil lavhasiga nimaiki yozib qo'ygan bo'lsa,
Taqdirda shundan boshqasi yuz bermadi.*

Yorqin tafakkuri yog'dusida chigal muammolarga oydinlik kiritilib, to'g'ri chora-tadbirlari sharofati bilan barcha muhim ishlar yo'lga qo'yildi.

Bayt:

*Donoligi qog'ozga tushirgan narsalarning barchasi
Haq belgilagan taqdir yozilgan qog'ozga muvofiq keldi.*

Bu da'voning to'g'riligini isbotlash hamda bu gapning haqiqatga muvofiq kelishini ko'rsatib berish uchun ikki odil guvoh sifatida [quyidagi] ikki hikoyat keltiriladi. Shundan so'ng bayon jilovi boshqa tomonga buriladi. Yordam va muvaffaqiyat faqat Alloh dandir.

Birinchi hikoyat

[Hijriy-qamariy] 874-yilning boshlarida (mil. 1470-yil, iyul) Mirzo Yodgor Muhammad Hasanbek Turkmon yordami bilan Xurosonni o'z tasarrufiga olishga chog'langanida Sohobqiron Sulton [avval] barcha amirlari va lashkarlarini dushmanga qarshi otlantirdi, so'ngra esa ul muborak zotning o'zi ham ularning ortidan jo'nadi.

[Sohobqironning] g'alabadan darak beruvchi bayroqlari [ostidagi qo'shin] muqaddas Mashhad shahridan o'tganidan so'ng dushmanning yaqinlashib qolganligi to'g'risidagi xabar birin-ketin oldingi qismlar amirlariga yetib keldi. Shu sababli zafar bayroqli podshoh tezlik bilan dushman tomon harakat qilish niyati borligini bildirdi. Ammo uning muborak tilidan [dushmanga qarshi hujum boshlash] vaqtini aniq belgilash uchun munajjim chaqiringlar, degan ko'rsatma jarangladi.

(9^b) Shunda «Hazrati Sultonning yaqin kishisi» degan maqom va darajaga ega bo'lgan ul oliy Hazrat darhol shunday arz qildi: «Hozir munajjim chaqirishdan hamda [hozirgi] vaqtning [dushmanga qarshi hujum boshlayotgan qo'shinlarimiz uchun] omadli yoki omadsiz ekanligini tekshirib o'tirishdan hech qanday foyda yo'q. Chunki [hozirgi] vaqt [qo'shinlarimizning dushmanga qarshi hujum boshlashlari uchun] munosib bo'ladimi yoki munosib bo'lmaydimi, [bundan qat'i nazar,] ushbu ishdagi har qanday imillash yoki to'xtalish [qo'shinlarimizning

g'alabaga erishishlariga] to'sqinlik qiladi. Shu sababli ham [dushmanga qarshi harakat qilishda] shoshilish oldimizda turgan zarur masalalardan hisoblanadi».

Qit'a:

*Taqdiringda avval boshdan Xudoning lutfi bitilgan bo'lsa,
Yulduzlaru osmonlarni ishga solib o'tirma.*

*Kavsar bulog'idan sug'oriladigan Tubo daraxtining
Bahor yomg'iri bilan parvarishlanishga hojati bo'lmaydi.*

Hazrati Sohibqiron ilohiy ilhomlar tushadigan makon bo'lgan ul zotning olamni bezaguvchi fikrini ma'qullab, dushman tomon yurish boshladi. Ma'lum bir masofa bosib o'tilganidan keyin [Hazrati Sohibqiron shu qarorga kelib, dushmanga qarshi hujum boshlashga] otlangan vaqti ko'ngilga tugilgan ishni boshlash uchun g'oyatda munosib bo'lgan ma'lum bo'ldi.

Qit'a:

*G'ayb pardasi ortidagi barcha narsani,
Uzoqni ko'ra olguvchi fikrining ko'zi ko'rdi.
Ko'ngliga kelgan barcha narsani, beshak,
Taqdir kamaytirmadi ham, ko'paytirmadi ham.*

Shundan so'ng Chinoron degan joyda ikki qo'shin o'rtasida to'qnashuv yuz berib, fath va g'alaba shabbodasi oliy nasabli Sohibqiron bayrog'i uzra esdi, Mirzo Muhammad Yodgor turkmanlar bilan birgalikda sharmandalarcha mag'lubiyatga uchradi. Bu voqeaning tafsilotlari «Xulosat ul-axbor»da keltirilgan.

Ikkinchi hikoyat

Mirzo Yodgor Muhammad saltanat poytaxti Hiroti egallab olgan, Sohibqiron Sulton esa zamon taqozosiga ko'ra Maymana va Foryob tomonga yo'l olgan chog'larda, kunlardan bir kuni o'sha viloyatda to'g'ri yo'l ko'rsata oluvchi Amir [Alisher Navoiy]ni yashirin bir joyga chaqirib, u bilan maslahatlashish maqsadida shunday dedi:

– Eshitishimizcha, turkmanlar saltanat poytaxti Hirotida jabr-zulm bayrog'ini tikibdilar. (10^a) Mirzo Yodgor Muhammad esa o'ta rohat-farog'at va g'aflatda aysh-ishrat chirog'ini yoqqanmish. Shunga ko'ra ko'nglimdan shu narsa o'tmoqdaki, agar sizning fikringiz shuni taqozo qilsa, u tomonga yurish qilsak. Shoyad ishimiz o'ngidan kelib, Yaratguvchi Tangrining omonatlari bo'lgan xalq zulm va mashaqqat changalidan qutulsalar.

Ul Hazrat mumkin qadar bu fikrni ma'qullab, ushbu rejaning yashirin tutilishi lozimligini uqtirdi va Xudo ko'ngliga solgan narsalarni so'zlovchi tili bilan shunday dedi:

– Bu gap menga ham aytilmaganida yaxshiroq bo'lgan bo'lardi.

Shunda Sohibqiron Sulton:

– Bu masalada haddan ortiq ehtiyotkorlik qilinishining va bunchalik qattiq turib so'rashning sababi nimada? – deb so'radi.

Ulug' martabali Amir shunday javob berdi:

– Bu gapni sir saqlash o'ta zarurdir. Chunki har kuni bizning odamlarimizdan bir guruhi Mirzo Yodgor Muhammadning oldiga qochib o'tmoqdalar. Bunday kishilar [Mirzo Yodgor Muhammadga] ushbu xabarni yetkazishdan ko'ra qimmatliroq sovg'a topolmaydilar. Shu sababli uning [Mirzo Yodgor Muhammadning]

aql yog'dusi ushbu yurish [to'g'risidagi yashirin reja] ga tushib qolsa (*ya'ni u ushbu yurish to'g'risidagi yashirin rejadan xabar topib qolsa*), bundan keyin ehtiyotkorlik bilan ish tutishi, hatto bu tomonga lashkar jo'natib qolishi ham ehtimoldan uzoq emas.

Bir so'z bilan aytganda, ushbu suhbatdan so'ng tengsiz Sohobqiron zudlik bilan Hirot tomon yo'l oldi va oliy martabali Amirning maslahati bilan Langari Bo'kan degan joyga yetgunga qadar muborak ko'nglida sir saqlab kelayotgan bu rejasini hech kimga aytmadi. Shu joyga yetgandan keyingina boshqa amirlar va davlat arkonlari bilan ushbu yurish to'g'risida maslahatlashdi. Ularning barchasi [ushbu rejani] ma'qulladilar.

Biroq ularning ko'pchiligi, [saroy va hukumat binolari joylashgan] Bog'i Zog'on bog'iga aynan saroy bo'sh qoladigan tush payti kirib borish kerak, chunki shundagina dushmanlarning ishini dushmanlar istaganidek biryozli etish mumkin, degan fikrda edilar.

Biroq dono Amir bu fikrni ma'qullamadi va shunday dedi (10^b):

– Kechasi boqqa kirishimiz uchun eng qulay fursatdir. Chunki kunduz kuni Mirzo Yodgor Muhammadning odamlari bizning hujumimizdan xabar topib, tezlik bilan kuch yig'ishlari, natijada esa bizning bu ishimiz muvaffaqiyatsizlikka uchrashi ehtimoldan xoli emas. Ammo kechasi [hujum qilinadigan bo'lsa] dushman bizning nimalar qilayotganimizdan xabardor bo'lganda ham, o'z kuchlarini yig'ishi ehtimoldan uzoqdir. Bundan tashqari, agar biz o'z ko'zlagan maqsadimizga erisha olmagan taqdirda ham, odamlar ko'zi oldiga qorong'ulik pardasi tutilgan tun chog'ida biror tomonga chekinishimiz mumkin bo'ladi. Holbuki kunduz kuni buning iloji bo'lmaydi.

Sohibqiron Sulton bu soʻzlarni maʼqulladi va kechasi Bogʻi Zogʻonga kirib bordi. Koʻngli pok Amirning ushbu chora-tadbirlari taqdirda yozilganlarga muvofiq keldi.

«Xulosat ul-axbor»da keltirilishicha, [ushbu jangda] Mirzo Yodgor Muhammad qoʻlga tushdi va oxirat olamiga yoʻl oldi. Shunga koʻra, zamona boshqalarni toʻgʻri yoʻlga boshlovchi Amirga qarata quyidagi mazmunga ega boʻlgan soʻzlarni kuyladi:

Qitʼa:

Mushtariy uzoqni koʻra bilguvchi aqlingni

Yaxshi va yomon vaziyatlarda yoʻl koʻrsatguvchi, deb biladi.

Olamni kezuvchi oy qorongʻu tunda

Sening fikringni umid sharqi, deb biladi.

Ikkinchi maqsad

ILMNING FAZILATI VA OLIMLARNING MARTABASI HAQIDA

Fazilat va sanʼat egalari koʻngillari hoshiyasiga qazo va qadar qalami bilan shunday sharh bitilganki, yaratilish dengizlaridagi sadaflar ichida ilm asarining muborak gavharidan qimmatliroq dur yoʻqdir. Chunki Hazrati Haq subhonahu va taolo oliy darajali bu xususiyatni oʻzining muborak zotiga nisbat berib, Oliy va Aziz Zot: «Biz unga Oʻz huzurimizdan ilm bergan edik»¹, deya marhamat qiladi hamda Hazrati Xotam ul-anbiyoga (ul zotga salavotlarning mukammali va buyugi boʻlsin) [ilm deb

¹ Qurʼoni karim, «Kahf» surasi, 65-oyat.

atalmish] ana shu buyuk sovg'ani berganligi uchun unga o'z minnatini bildirib (11^a) shunday deydi: «Alloh Sizga Kitob va Hikmatni nozil qildi va bilmaganingizni bildirdi. Allohning Sizga [nisbatan] fazli buyukdir»¹.

Shuningdek, [Haq subhonahu va taolo] ul hazratga ilm olishni amr etib: «Ayting: «Ey, Rabbim! Menga ilmni ziyoda et!»², deya marhamat qiladi hamda olimlarni Xudoga shohidlik berishda [Xudoga] yaqinlashtirilgan farishtalarga yaqin qiladi. [Xudo] yaqinlashtirilgan farishtalarni o'ziga yaqin qilgan paytida shunday marhamat qiladi: «Alloh adolatda [barqaror] turib, shunday guvohlik berdi: «Allohdan o'zga iloh yo'qdir», farishtalar va ilm egalari ham»³.

Shirin so'zli to'tining kishiga rohat bag'ishlovchi so'zlaridan hamda «[Muhammad Qur'onni] xomxayoldan olib so'zlayotgani yo'q!»⁴ [oyati]dan ma'lum bo'ladiki, ummat olimlari qiyomat kuni gunohkorlarni shafokat qilishda payg'ambarlar bilan bir qatorda turishadi.

Salavotlarning mukammali va salomlarning afzali ul zotga (ya'ni, Muhammad payg'ambarga) bo'lsin, shunday deganlar: «Qiyomat kuni uch toifa kishilar shafokat qilinadi: payg'ambarlar, olimlar, shahidlar» (*Hadis*). Boshqa bir hadisda [keltirilishicha, payg'ambar alayhissalom] olimlarni ularning xulq-atvorlari va siyratlariga ko'ra payg'ambarlarga o'xshatib, shunday marhamat qiladi: «Ummatimning ulamolari go'yo Bani Isroil payg'ambarlari kabi dirlar» (*Hadis*).

Shuningdek, [payg'ambar alayhissalom yana bir joyda olimlar to'g'risida] shunday deydi: «Kim olimning

¹ Qur'oni karim, «Niso» surasi, 113-oyat.

² Qur'oni karim, «Toho» surasi, 114-oyat.

³ Qur'oni karim, «Oli Imron» surasi, 18-oyat.

⁴ Qur'oni karim, «Hijr» surasi, 3-oyat.

orqasida namoz o'qisa, go'yo payg'ambarning orqasida namoz o'qigandek bo'ladi» (*Hadis*). [Payg'ambar alayhissalom] boshqa bir joyda ushbu sara toifaga mansub kishilarni payg'ambarlarning vorislari, deb atab, shunday marhamat qiladi: «Albatta olimlar payg'ambarlarning merosxo'rlaridir» (*Hadis*).

Shuningdek, [ul Hazrat] olimning obiddan afzalligi to'g'risida shunday deydi: «Olimning obiddan ustunligi xuddi Oyning boshqa yulduzlardan ustunligiga o'xshaydi» (*Hadis*). [Payg'ambar alayhissalom bu to'g'rida] yana shunday marhamat qiladi: «Olimning obiddan fazli xuddi mening sizlarning eng pastlaringizga nisbatan bo'lgan ustunligimga o'xshaydi» (*Hadis*).

Bundan tashqari Hazrati amir al-mo'minin va imom ul-muslimin asadulloh ul-g'olib (mo'minlarning amiri va musulmonlarning imomi, Xudoning g'olib arsloni) Ali ibn Abu Tolibning (*unga salom va maqto'v bo'lsin*) o'zidan durlar sochuvchi so'zlari tizilgan tizmalari hamda o'zidan gavhar sochuvchi she'rlari orasidan quyidagi ikki bayt ham o'rin olish sharafiga muyassar bo'libdi.

She'r:

*Jabborning bizga yuborgan qismatiga rozi bo'ldik,
Bizda ilm bordir, dushmanlarda esa mol-dunyo.*

(11^b) *Bas, albatta mol-dunyo tezda yo'qolguvchidir,
Ilm esa albatta abadiy va boqiy qolajak.*

Aytilgan ushbu so'zlarning bayon uslubidan hamda [ushbu bobning boshida keltirilgan] mazkur muqaddimadan shu narsa osmonning qoq o'rtasidagi quyosh kabi aniq-ravshan ko'zga tashlanib turibdiki, ilm va bilimning darajasi va martabasi bunday daraja va

martabalardan yuqoriroq bo'lib, olimlarni qolgan barcha kishilardan afzal bilish zarur. «Ilm o'rganish barcha musulmon erkaklar va musulmon ayollar uchun farzdir», degan sahii hadisga muvofiq, barcha insonlar bilim chirog'i yorug'ida hidoyat manzili tomon yo'l olishlari va «Aynan o'shalarga Parvardigorlari tomonidan salavot [mag'firat] va rahmat bordir»¹ jumlasidan bo'lishlari uchun o'zlarining kuchlari va chidamlari yetguniga qadar ilm o'rganishga harakat qilishlari lozim.

Bayt:

*Bilim orttir va bilim olishga intil,
Chunki bilim kishiga yo'l ko'rsatguvchi bo'ladi.*

Shunga ko'ra, hidoyatga erishgan Amir bolalik chog'laridan umrining oxirlarigacha o'zining barakali vaqtining ko'p qismini ilm egallash va kamolotga erishish ishiga sarflab, bir lahza bo'lsa-da, turli bilimlarni o'rganish va har xil ko'nikmalarni egallashdan tinmadi. Umrining eng yaxshi fasli bo'lgan yoshlik yillari va yigitlik davrida mashhur olimlar yig'ilgan va hurmatga sazovor fozillarning nufuzli markazi hisoblangan shavkatli Hirot shahrida katta sa'y-harakat va so'z ila ta'riflab bo'lmaydigan g'ayrat bilan [o'sha zamondagi] mashhur kitoblarni mutolaa qilishga mashg'ul bo'ldi.

Ulug' sulton Mirzo Sulton Abusa'id podshohligi davrida Samarqandga – fiqh va boshqa sohalaridagi katta bilimi tufayli ikkinchi Abu Ali [ibn] Sino laqabini olgan, foydali ilmlar xazinasi bo'lmish janobi Xoja Fazlulloh Abullaysiy (*Alloh uni rahmatiga olgan bo'lsin*) huzuriga borib, ul janobning xonaqohidagi hujralardan biriga joylashdi va ma'lum bir muddat davomida munosib

¹ Qur'oni karim, «Baqara» surasi, 157-oyat.

tarzda ilm olish bilan shug'ullandi. Janobi Xoja doimo ul Hazratning tabiatidagi oliyhimmatlikni maqtar va [uni] boshqa talabalardan ustun ko'rardi (12^a).

Ulug' Sulton g'am-qayg'uga to'la bu manzildan (*ya'ni, bu dunyodan*) o'tganidan so'ng maqtovg'a sazovor xislatlarga ega bo'lgan Sohibqiron (Sulton Husayn Mirzo) saltanat poytaxti Hirotida podshohlik va iqbol bayrog'ini tikib, fazilat va kamolot ahli yig'inlarining to'rida o'tiruvchi ul hazrat (*Alisher Navoiy*) dovrug'i taralgan ushbu shaharga qutlug' qadamini qo'yganidan keyin ham, [ul Hazrat davlat ishidagi] yuqori mansablar va darajalarga yetishgan, shavkatli podshohning noibligi maqomiga erishgan, aholining turli qatlamlariga oid eng muhim ishlar bilan shug'ullanish, yuqori va quyi tabaqalar vakillarining xohish-istaklarini ro'yobga chiqarish, davlat va xalq ishlarini yo'lga qo'yish, din va davlat ishlarini tartibga solish majburiyatini o'z zimmasiga olgan bo'lsa-da, o'z odatiga ko'ra, o'zining butun saodatli umrini turli so'z va iboralarni tuzatish, turli ma'no va mavzularni tadqiq etish, [tadqiq qilinayotgan mavzularga] dalillar keltirish, turli masalalarni o'rganish, og'izdan og'izga o'tib kelgan va rivoyatlarga asoslangan fanlarning sirlarini ochib berish hamda aql va mantiqqa asoslangan fanlarning nozik jihatlarini aniqlashtirishga sarfladi.

U doimo, xoh safarda bo'lsin, xoh shaharda, oliy martabali janob hamda millat va dinning so'zga chechan notig'i bo'lgan Mavlono Fasihiddin Muhammad Nizomiyni huzurida uning ilmidan foydalanish maqsadida xizmatda turar va yurardi.

Bayt:

*Kamdan-kam kishi mansab va martaba taxtida
Senchalik fazilat va kamolotga erishmish.*

Shu sababli ham, «Biror narsani yaxshilab qidirgan kishi uni topadi», degan naqlga asosan, fayzli koʻnglining lavhi [borliqdagi] narsalar [va hodisalar] toʻgʻrisidagi haqiqatlar tasvirlangan joyga, foydali bilimlar joy olgan qalbining sahifasi esa Yuqori olamning nozik jihatlarini isbotlash makoniga aylandi.

Qitʼa:

*Soʻzingda bayonning nozik jihatlarini ifodalangandir,
Qilgan ishlaringda Qurʼon mohiyati sharhlangandir.*

*Aqliy va naqliy ilmlarning turli sohalaridan
Sifatlarining mulki mohiyati behad lazzatlanadi.*

Ilgari zamonlarda yashab oʻtganlar tomonidan bildirilgan fikrlarning eng saralari uning toʻgʻri fikrlari hosilalaridan bir namuna, zamondoshlar tomonidan bildirilgan nuqtai nazarlarning eng yaxshilari esa uning yorqin qarashlaridan bir nishona boʻla oladi.

Masnaviy:

*Falsafaning muammolari soʻzingda yechimini topmish,
Mantiq ilming har bir noaniq tushuncha izohini bermish.*

*Mashshoiylar¹ yoʻli aniqdir sen tufayli,
Ishroqiylar² yoʻli yorugʻdir sen tufayli.*

¹ Mashshoiylar – qadimgi falsafada borliqdagi narsalar, hodisalar va tushunchalarni aql va dalil yordamidagina oʻrganish mumkin, degan qarashga ega boʻlgan mashshoiylik yoki aristotelizm taʼlimotiga ergashganlar, Arastu izdoshlari (*tarj.*).

² Ishroqiylar – qadimgi falsafada borliqdagi narsalar, hodisalar va tushunchalarni mushohada va ichki sezgi yoʻli yordamidagina oʻrganish mumkin, degan qarashga ega boʻlgan ishroqiylik yoki platonizm taʼlimotiga ergashganlar, Aflotun izdoshlari (*tarj.*).

(12^b) *O'tdek chaqnagan pokiza tab'ing uchun
Falsafani anglash oddiy bir ishdir.*

*Qalbingga ilohiy bilim nur sochmish,
Qalbing vaqtichog'lik zulmatidan yuz o'girmish.*

*Fikring riyoziyot borasida ham so'z aytmish,
Riyoziyot jannatni bezovchi bog' bo'lmish.*

Olimlarning ulug'lari qachonki uning oliy darajadagi yig'inlarida qatnashish imkoniyatini qo'lga kiritishsa, uning samimiy qalbi sirlari sahifalaridan foydali marvaridlar yig'ishar, fozillarning mashhurlari qachonki ul hazrat o'tirgan muborak gilamning bir chetida o'tirish sharafiga ega bo'lishsa, nozik fikrlar va nafis so'zlar gavharlarini terishardi.

Qit'a:

*Aql sening kaftingni saxovat koni deb biladi,
Lekin ilm konida sendek gavhar topilmadi.*

*Fikring aqli fayzidan yuzta sham yonmish,
Natijada tab'ing nuridan ilm dunyosi yorishmish.*

Shuningdek, tasavvuf va iymon ahlining qiblasini bo'lmish ushbu zot unga zafar yo'ldosh bo'lgan Sohibqironning podshohlik zamonida mashhur olimlar va hurmatga sazovor fozillarning obro'-e'tiborini oshirish va martabalarini yuksaltirishga qo'lidan kelgancha g'ayrat va himmat ko'rsatdi hamda talabalarning [moddiy qiyinchilik ko'rmasdan] xotirjam va bemalo! ta'lim olishlari uchun ularga nafaqalar tayinlab, quyida sanab o'tiladigan madrasalar va xonaqohlarni qurdi.

«Ixlosiya» madrasasi

Injil arig'i bo'yida g'oyatda chiroyli bezaklar berilgan holda qurilgan. Hijriy 906-yil (mil. 1500/1501) bo'lmish hozirgi paytda yuksak bilimga ega olimlardan to'rt nafari ushbu tabarruk maskanda dars berish sharafiga muyassar bo'lib, unga tegishli vaqf mulklaridan katta daromad olib, o'z ehtiyojlarini to'liq qondirmoqdalar. Ularning nomlari quyidagicha: Amir Burhoniddin Atoulloh Nishopuriy, Qozi Ixtiyoriddin Hasan Turbatiy, (13^a) Amir Murtoz, Mavlono fasih ul-millat va-d-din (*millat va dinning so'zga usta notig'i*) Muhammad Nizomiy.

«Xalosiya» xonaqohi

Eslatib o'tilgan madrasaning qarshisida chiroyli bezaklar berilgan va o'ta chiroyli bir tarzda qurilgan. Ushbu maskanda ham ulug' olimlardan uch nafari dars berish va ilm foydalarini ulashishga bel bog'lagan bo'lib, ularning nomlari quyidagicha: Amir Jamoliddin Atoulloh Asiliy, Amir Sadriddin Ibrohim Mashhadiy, Xoja Imodiddin Abdulaziz Abhariy.

«Shifoiya» [madrasasi]

Ushbu madrasaning g'arbiy tomonida o'ta toza va sarishta bir tarzda qurilgan bo'lib, hozirgi kunda Mavlono G'iyosiddin Muhammad ibn Mavlono Jaloliddin ushbu maskanda tibbiy ilmlardan ta'lim berish bilan mashg'ul.

«Nizomiya» madrasasi

Hirof shahrining ichkari qismida joylashgan. Hozirgi kunda Amir Sayyid Asilning to'ng'ich farzandi Amir Burhoniddin hamda Mavlono Karimiddin Dashtbayoziy ushbu maskanda ta'lim berish bilan shug'ullanmoqdalar.

«Xusraviya» madrasasi

Shavkatli Marv shahrida bino etilgan. Madrasaning bunday nomlanishining sababi shuki, Sohibqiron xusrav¹ opasining o'g'li, Kichik Mirzo nomi bilan mashhur bo'lgan marhum shahzoda Mirzo Muhammad Sulton uning ilk g'ishtini qo'yib bergan. Shuning bilan birgalikda, «xusraviya» so'zining o'zi abjad hisobida ushbu madrasaning qurilgan yilini bildiradi.

Bundan tashqari, shu ham chuqur bilim egalarining ko'ngillari uchun noma'lum va yashirin bo'lib qolmasinki, yuqorida eslatib o'tilgan maskanlarning benazir xususiyatlari va ulardan hosil bo'ladigan fayz-baraka butun dunyo ahliga shunchalik ma'lum va mashhurki, bu haqda biror bir qo'shimcha gap aytishning hojati yo'q. Ayniqsa yigirma yil oldin bino etilgan «Ixlosiya» madrasasi va «Xalosiya» xonaqohi qurilganidan buyon to shu kunga qadar ushbu ikki tabarruk maskanga dunyoning turli mamlakatlari va burchaklaridan bir necha ming talaba kelib, qisqa vaqt (13^b) ichida o'z bilimlarini takomillashtirishga muvaffaq bo'ldilar hamda [ushbu ilm maskanlari haqqiga] duolar qilib va olqishlar aytib, o'z yurtlariga qaytib ketdilar. Ushbu jamoatga mansub bo'lgan kishilardan ko'pchiligi hozirgi kunda shavkatli Hirot shahrida mudarrislik lavozimida faoliyat ko'rsatish sharafiga muyassardirlar. Ulardan ayrimlarining nomlari «Xulosat ul-axbor»ning xotima qismida keltirilgan.

Endi esa, mavzu taqozosiga ko'ra, zamona olimlarining (ularning ilmlaridan hosil bo'ladigan foydalari qiyomatga qadar soya tashlab tursin) oliy martabali ul Amirning mashhur nomiga atab yozgan kitoblarining nomlarini aytib o'tsak, so'ngra esa qalamning chiroyli yurishlar qilib

¹ xusrav – podshoh (*tarj.*).

borayotgan nasldor otining jilovini boshqa maqsadlar sari bursak.

«**Sharhi Faroyiz**»¹ («Farz amallar sharhi») kitobi – insonlarning pushtipanohi, pok Parvardigor inoyatiga sazovor zot, millat va dinning qilichi bo'lgan oliy hazrat shayxulislom Ahmad at-Taftazoniy (Alloh taolo uning barakatlaridan tushadigan soyani qiyomatga qadar abadiy qilsin) tomonidan yozilgan.

«**Ravzat ul-ahbob fi siyrat an-nabiy va-l-ol va-l-ashob**» («Payg'ambar, uning oilasi va sahobalari to'g'risidagi «Do'stlar bog'i») kitobi, ikki jildidan iborat – maqtovg'a loyiq kishilarning sarasi, millat va dinning chehrasi bo'lgan Amir Atoulloh al-Asiliy (Alloh taolo uning barakatlaridan tushadigan soyani qiyomatga qadar abadiy qilsin) tomonidan tuzilgan.

«**Tafsiri forsiy**» («Forscha tafsir») kitobi – o'zidan fayz-baraka sochuvchi oliy janob Mavlono Kamoliddin Husayn al-Voiz al-Koshifiy tomonidan yozilgan.

«**Sharhi «Arba'in**» («Qirq hadis sharhi») kitobi – Imom Navvaviy tomonidan yozilgan.

«**Hoshiyai «Muxtasar**» («Muxtasar» asariga izohlar»), «**Hoshiyai Chag'miniy**» («Chag'miniy izohlari»), «**Hoshiyayi sharhi «Hidoyai hikmat**» («Hikmat hidoyati» asari sharhiga yozilgan izohlar»), «**Hoshiyai sharhi «Ashkol**» («Shakllar» asari sharhiga yozilgan izohlar»), «**Ta'sisi sharhi bist bobi «Usturlob**» («Usturlob» sharhining yigirma bobiga yozilgan izohlar»), «**Hoshiyai «Mavoqif**» («To'xtalishlar» asariga yozilgan izohlar»), «**Sharhi «Mi'atu omil**» («Yuz omil» asariga yozilgan sharh») kitoblari – foydali ilmlar xazinasi bo'lgan hazrati maxdum, millat va dinning so'zga chechan notig'i

¹ Bu erda fiqhga (islom huquqshunosligiga) oid «Sharh «Faroyiz as-Sijovandiy» kitobi nazarda tutilmoqda (tarj.).

Muhammad an-Nizomiy (Alloh uning fazilatlarini soyasini boshimizda abadiy qilsin) tomonidan tuzilgan.

«**Sharhi «Mishkot»** («Mishkot» asariga sharh») kitobi – fazilat nasabli janob Xoja Imodiddin Abdulaziz Abhariy (Alloh undan yetadigan foydalar soyasini boshimizda abadiy qilsin) tomonidan (14^a) yozilgan.

«**Hoshiyai sharhi «Hikmat ul-ayn»** («Donishmandlik bulogʻi» asari sharhiga yozilgan izohlar») kitobi – marhum janob Mavlono Kamoliddin Masʼud Shirvoniy tomonidan yozilgan.

«**Risolae dar ilmi farosat»** («Farosat ilmi toʻgʻrisida bir risola») kitobi – Mavlono Abdurazzoq Kirmoniy qalamiga mansub.

«**Sharhi «Hoshiyai Mujaz»i Mavlono Nafis»** («Mavlono Nafisning «Ixcham bayon» asariga yozilgan izohlarga berilgan sharh») kitobi – donishmandlik bulogʻi Mavlono Gʻiyosiddin Muhammad (Alloh uning muborak nafasining esishini toʻxtatib qoʻymasin) tomonidan tuzilgan.

«**Tarjimai arabiyoti «Nafahot»** («Nafahot» asari arabcha qismining tarjimasi») kitobi – Mavlono Nizomiddin Ahmad Pir Shams qalamiga mansub.

«**Tazkirat un-nufus»** («Kishilar yodi») kitobi – Mavlono Darveshali Tabib tomonidan yozilgan.

«**Hoshiyai «Mutavval»** («Batafsil» asariga yozilgan izohlar») kitobi – Xoja Abulqosim Abullaysiy qalamiga mansub.

«**Hoshiyai «Miftoh»** («Kalit» asariga yozilgan izohlar») va «**Hoshiyai «Talvih»** («Ishora bilan tushuntirish» asariga yozilgan izohlar») kitobi – Xoja Xovand Abullaysiy tomonidan yozilgan.

«**Sharhi «Mujaz»** («Ixcham bayon» asariga yozilgan sharh») kitobi – Sabzavor qozisi Mavlono Gʻiyosiddin tomonidan tuzilgan.

Uchinchi maqsad

SHE'R FAZILATI VA SHOIRLARNING YUKSAK MARTABALARI HAQIDA

Chiroyli so'z durlarini ipga terib, nazmga soluvchi va she'rga aylantiruvchi shoirlarning olamni bezaguvchi fikrlari hamda yetuk so'z javohirlarini sotuvchilarning muborak ko'ngillari uchun noma'lum va yashirin emaski, vazn va qofiyaga solib aytilgan so'z eng yuqori tiniqlik va shaffoflikka ega bo'lgan bir gavhar, so'z san'atining go'zal namunalari sirasiga kiruvchi she'rning yuqori darajasi va martabasi esa o'ta aniq va ravshan bir narsa bo'lib, ko'p narsani ko'rgan tajribali aql uchun undan-da qimmatliroq tanga topilmaydi va fazilatga oshno tab' uchun esa undan-da go'zalroq chehra yuz ko'rsatmaydi.

Masnaviy:

*Biror narsa so'zdek ohangdor emas,
Yaxshilikning siri undan boshqa narsa emas.*

*Unga chidash qiyin, u bilan ovunish mushkul,
Ayniqsa tushunib yetganda ko'ngil.*

*Vazndan egniga chiroyli to'n kiyadi,
Qofiyadan etagiga bezak beradi.*

*Oyog'ida qator taqinchoq tizadi,
Peshonaga xayolning xolin chizadi.*

(14^b) *Yuz oy kabi tashbihdan jilvalanadi,
Yuzlab oshiqlarning aqlin oladi.*

*Qilni tajnis bilan qirqqa yoradi,
Ikki gesuning farqidan xol to 'qiydi.*

*Tarse' ila labdan gavhar sochadi,
Tim qora zulfga gavhar osadi.*

*Ko'zni iyhom tufayli qisiladigan qilib qo'yadi,
Tasavvur anjumanidan fitna solmagin.*

*Chehra boshi uzra majoz xolin qo'yadi,
Parda ortidan haqiqatni so'ylovchi bo'ladi.*

Shuning bilan birgalikda, she'r va shoirlar martabasi-ning ulug'ligi hamda so'zni bezaguvchi sehrarlar mavqeining buyukligi sabablaridan biri shuki, kofirlarning so'z ustalari Sayyidi Abrorning¹ (*ul zotga to dunyo tugaguncha salavot bo'lsin*) payg'ambarliklarini inkor etish chog'ida mo'jizaviy tarzda nazm etilgan Qur'onni she'rga nisbat berib, ul hazratning o'zini ham shoirlar jumlasidan sanagan edilar. Xudovand mulki haqiqatlari to'g'risidagi bilimlar xazinasini bo'lmish oliyjanob shayxulislom, haq, haqiqat va din nuri Abdurahmon Jomiy quyidagi ma'noni bayon tizimiga solibdi.

Qit'a:

*She'r asosin ko'rkim, payg'ambarga
Maqtoqlar yo'llashni inkor qildilar.*

*Qur'onning kelib chiqishini o'zgartirib ko'rsatish
maqsadida Uni shoirlikda aybladilar.*

¹ Sayyidi Abror [arabcha, forsha izofiy birikmada Yaxshi kishilarning eng ulug'i] – Muhammad (s.a.v.) nazarda tutilmoqda (tarj.).

Hazrati Haq subhonahu va taoloning: «[Muhammadga] she'rni ta'lim bermadik va unga [shoirlik] mumkin ham emas»¹ deb marhamat qilish orqali Xotam ul-anbiyoning gunohsizlik etagini ushbu ayblov iflosligidan pok aylaganligining sababi vaznga solib aytiladigan so'zning (ya'ni, she'rning) haqiqatdan ham malomatli ish ekanligida emas, balki [bu oyat] shundan xabar beradiki, maqtalishga loyiq Furqonning dushmanlarini she'rga daxldor deb bilmasinlar hamda maqtovg'a loyiq maqom sohibini shoirlar qatoriga qo'ysinlar. Bunday bo'lmaganida edi, ul hazratning (15^a) Xudo ko'ngliga solgan narsalarni so'zlovchi tilidan bayt aytilmagan bo'lardi. Vaholanki [ul Hazratning] Hunayn jangi kuni quyidagi baytni aytganlari o'z isbotini topgan.

She'r:

*Men payg'ambarman, bu yolg'on emas,
Men Abdulmutallibning o'g'liman.*

Shuningdek, ulug' sahobalar va oliy maqom valiylerden ham ko'plab she'rlar qolgan. Xususan, Allohning g'olib arsloni Ali ibn Abu Tolibning (*unga salavot va salom bo'lsin*) chiroyli so'z aytish san'ati namunalaridan iborat bo'lgan devoni mashhur bo'lib, uning oliy so'z san'ati namunalaridan bo'lgan baytlari tildan-tilga o'tib, og'izdan-og'izga ko'chib yuradi.

She'rning o'zi qasida, g'azal, qit'a, ruboiy va masnaviy singari bir necha turga bo'linadi. Shoirlardan bir guruhi kuchli qobiliyatga ega bo'lganliklari sababidan ushbu she'r turlarining barchasida she'r yozishgan, ulardan boshqa bir guruhi esa tab'larining o'tmasligi sababli bu turlarning ayrimlaridagina she'r aytishga harakat qilish bilan cheklanganlar.

¹ Qur'oni karim, «Yosin» surasi, 69-oyat.

Allohga hamd va shukrlar bo'lsinki, «Hazrati Sultonning yaqin kishisi» degan daraja va martabaga ega bo'lgan ul oliy Hazratning ushbu she'r turlarining barchasidagi mahorati shu darajaga yetgandiki, agar ilgari davrlarda yashab o'tgan shoirlar ul Hazratning muborak zamonlarigacha yetib kelishganida [va ushbu saodatli zamonni ko'rishganida] edi, she'r yozadigan daftarlarini yopib (ya'ni, she'r yozishni yig'ishtirib), dunyoning turli tomonlaridan uning fazilat makoni bo'lgan ostonasi tomon shoshilgan bo'lardilar.

Masnaviy:

*Tasannoki, tab'ing so'z ustasidir,
Qalaming kaliti so'zning muammolarini yechguvchidir.*

*Bu so'zning bozori kasod bo'lgandi,
Xorlik burchagini makon qilgandi.*

*Bu obro'ni berding sen yana unga,
Uni tortding she'r maydoniga.*

*Fikringdan quvonchu lazzatga to'ldi,
Navoiyning lutfidan bo'ldi navoiy.*

Ul Hazrat iste'dodining kuchliligi va qobiliyatining yuksakligi tufayli har ikkala tilda – turkiy va forsiy tillarda she'r yozish sharafiga muyassar bo'lgan bo'lsa-da, biroq uning o'tkir tab'i forsiydan ko'ra (15^b) turkiyga ko'proq mayl ko'rsatgan edi.

So'z san'atida dunyoda yagona bo'lgan hamda ungacha hech kim turkiy tilda undan ko'proq va undan yaxshiroq she'r yozmagan Mavlono Lutfiy ul hazratning endigina o'nib-o'sib borayotgan va yaxshi-yomonni ajratib boshlayotgan [o'spirinlik] chog'larida kunlardan bir kuni uning huzuriga borib, undan:

– Biror g'azal o'qib berish orqali o'z tafakkuringiz mahsullarining yangi namunalaridan meni bahramand eting, – deb iltimos qildi.

Ul Hazrat matla'i quyidagicha bo'lgan bir g'azalni o'qib berdi.

She'r:

*Orazin yopqoch ko'zumdin sochilur har lahza yosh,
Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'och quyosh.*

Janobi Mavlaviy bu ajoyib g'azalni eshitib, hayrat dengiziga g'arq bo'ldi va uning tiliga shunday so'zlar keldi:

– Xudoga qasam ichib aytamanki, agar iloji bo'lganida edi, o'zimning o'n-o'n ikki ming baytdan iborat bo'lgan turkiy va forsiy g'azallarimni birgina ushbu g'azalga almashtirgan va ushbu ayriboshlash natijasini katta muvaffaqiyat, deb hisoblagan bo'lardim.

Shohlik belgilariga ega bo'lgan ushbu Amir Sohibqiron Sulton xizmatida Marvda bo'lib turgan bir qish faslida ul Hazratning muattar ko'ngliga «Bahr ul-abror» qasidasiga tatabbu' bog'lash fikri keldi va quyidagi matla'ni bayon lavhiga bitdi.

Bayt:

*Podshohlar tojiga bezak bo'lgan o'sha o'tli la'l
Miyadagi xom xayollarni pishiruvchi bir cho'g'dir.*

Shundan so'ng bir chopar tayinlab, [ushbu baytga] tuzatishlar kirgizish uchun [uni] haqiqatlar panohi bo'lgan Hazrati Maxdumiy Nuran (*Alloh uning qabrini nurga to'ldirsin*) huzuriga jo'natdilar. Ul hazrat [bunga javoban

yozgan] maktubda ushbu matla' ta'rifida quyidagilarni yozib jo'natdi:

Qit'a:

*Tasannokim, tab'ing lochini shavqida
Muqaddas humolar qirg'ovul bo'lishni orzu qilibdi.
Marvimdan yaxshi bir matla'yo'llabsan,
So'z ustalari [aytgan so'zlar] ichida bunga o'xshashi topilmaydi.*

Haqiqatan ham bu shunday bir matla'ki, uning ma'nolaridan (16^a) lutf va zakovat nurlari taralib, undagi iboralardan chiroyli bayon belgilari yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Agar uni tugallash niyatlari bo'lsa va fikr nurini uni takomillashtirish ishiga sochsalar, shubha yo'qki, u kunlarning shohbayti hamda oylar va yillar ichra marjondagi eng yirik gavhar bo'la oladi. Pok Parvardigor bo'lmasligi kerak bo'lgan har qanday narsadan omon saqlasin va nomunosib bo'lgan har qanday narsadan uzoq qilsin.

Haqiqatlar panohi bo'lgan Hazrati Maxdumiy (Alloh uning qabrini nurga to'ldirsin) muborak Hijoz safaridan Shom orqali qaytib kelayotganida o'zidan fazilat tarqatguvchi Amirning munavvar ko'ngliga quyidagi ruboiy kelib, uni ul Hazratning huzuriga yubordilar.

Ruboiy:

*Insof bilan aytgin, ey moviy falak,
Bu ikkisidan qay biri yaxshiroq xirom etdi:
Tong tomondan sening olamni yorituvchi quyoshingmi,
Yoki Shom tomondan mening jahongashta oyimmi?*

Ul Hazrat bunga javob tariqasida quyidagi maktubni yozdilar.

Ruboiy:

*Sening qalamingga xat dedi: «Ey, xirom chog'i Shomdan
Runga yuzta yaxshi sovg'a keltirdi. Agar o'rtada sen bo'lmasang,
Hijronda qolganlarga sevgilidan maktub yetib kelmaydi.*

Chiroyli yozuv va go'zal iboralar bilan yozilgan hamda ruboiy va nazm bilan bezatilgan, chiroyli fard bilan ta'riflaydigan bo'lsak,

Misra:

Bundan yaxshirog'ini tasavvur qilib bo'lmaydigan,

ushbu muborak maktub bu ojiz bandaning qo'liga yetib kelib, o'qib chiqildi va uning har misrasidan g'amgin ko'ngil va yarador qalbga uzilish va ayriliq eshigi yopilib, yetishish va visol eshigi ochildi. Visolshavqining o'ti alanga olib, uchrashish baxtiga sabab bo'ladigan safarni amalga oshirishga qat'iy ahd qilindi. Ko'ngil yaqin orada ushbu niyatning amalga oshirilishi va ushbu orzuning ro'yobga chiqishini judayam istardi. Biroq ro'za kunlarining uzayib ketishi va kundan-kunga tanadagi kuchsizlikning ortib borishi sababli ushbu maqsadga yetishish vaqtining kelishi cho'zilib ketdi. (16^b) Pok va ulug' Parvardigor barchani diniy va dunyoviy ezgu ishlarga yo'ldosh qilsin, vassalom».

Go'zal xislatlarga ega bo'lgan ushbu Amirning she'riy asarlaridan biri Shayx Nizomiyning «Panj ganj» («Besh xazina») dostoniga muqobil tarzda yozilish sharafiga muyassar bo'lgan yigirma yetti ming baytdan tashkil topgan turkiy «Xamsa» bo'lib, bu kitobda ko'pgina nozik ma'nolar va go'zal fikrlar bayon etilgan. Haqiqatlar panohi Hazrati Maxdumiy ushbu asar ta'rifida shunday deganlar.

Masnaviy:

*Turkiy tilning qo'liga ajib bir yutuq qog'ozi tushdi,
Bu narsa sehrli nafasga egalarning og'zini yopib qo'yadi.*

*Osmonni varatguvchilardan unga qalam keldi,
Ushbu yoqimli asar o'sha qalamdan tug'ildi.*

*Sovg'a etdi forsiyga gavharlarni,
Dariy nazmida go'zal nazm durini.*

*Agar u ham dariy tilda bo'lganida edi,
So'z aytishga imkon qolmagan bo'lardi.*

*Mo'jizali tarzda tuzilgan nazm o'lchovida
Nizomiy kim ediyu Xusrav kim edi.*

*U boshqa tilda so'z aytgani sababli
Aql ularni bir-biridan farqlashga ojiz qoldi.*

Shuningdek, [ul zot] turkiy g'azallardan yigirma besh ming baytni o'z ichiga olgan to'rt devon tuzganlar. Bolalik shabadalari esib turgan chog'larda tuzishga kirishgan birinchi devonga «G'aroyib us-sig'ar» («Bolalik g'aroyibotlari») deb nom berganlar. Yoshlik chog'larida nazm ipiga tizgan ikkinchi devonni «Navodir ush-shabob» («Yoshlikning nodir hodisalari») deb ataganlar. Barcha narsaga aqli yetadigan o'rta yoshlik chog'larida o'zlarining ayrim vaqtlarini uni takomillashtirishga sarflagan uchinchi devonni «Badoe' ul-vasat» («O'rta yoshlikning ajib hodisalari») deb ataganlar. Keksalik chog'larida ul hazrat tafakkuri nuri uni nazmga solish ishiga sochilgan to'rtinchi devon esa «Favoyid ul-kibar» («Keksalikning foydali maslahatlari») deb nom olgan.

Ne'matlar (17^a) ato etuvchi Zotning (bandalari orasidan) tanlagani (bo'lmish ul hazrat)ning asarlardan yana biri «Mezon ul-avzon» («Vaznlar o'lchovi») bo'lib,

turkiy tilda aruz ilmi borasida yozilgandir. Haqiqatdan ham ul Hazratning she'riyatning nozik jihatlari borasidagi katta mahorati va tajribasi ana shu risoladan ma'lum bo'ladi. Chunki [ul Hazrat ushbu asarda] ilgari yashab o'tgan shoirlarning aql yog'dusi unga tushmagan bir necha go'zal bahrni aruz bahrlari qatoriga qo'shganlar. Mazkur qimmatli qo'lyozma asarni o'rganib chiqqan kishi shu xulosaga keladi.

Go'zal xislatlarga ega bo'lgan bu Amirning she'riy asarlaridan yana biri «Chihil hadis» («Qirq hadis»)ning she'riy tarjimasi bo'lmish «Chihil ruboiy» («Qirq ruboiy») dir.

Shuningdek, har to'rt misrasi qofiyalangan va radiflangan ikki yuzu oltmish ruboiy «Nasr ul-laoliy» («Qimmatbaho toshlar sochmasi») asaridagi so'z san'ati durdonalari hisoblanmish hikmatli gaplarning turkiy tilga qilingan tarjimasini nazm ipiga terib chiqishdan (*ya'ni, ularning turkiy tilga qilingan she'riy tarjimasidan*) vujudga kelgan bir asardir. Ul Hazratga qadar hech kim turkiy tilda ruboiy yozmagan ko'rinadi. [Bu tilda] har to'rt misrasi qofiyalangan va radiflangan ruboiylar yozishni esa qo'yavering (*ya'ni ul Hazratga qadar hech kim turkiy tilda har to'rt misrasi qofiyalangan va radiflangan ruboiylar u yoqda tursin, balki umuman ruboiy yozmagan ko'rinadi*).

So'z bobidagi yetuklik maydonining ushbu chavandozining forsiy qasidalar va g'azallardan iborat devoni esa o'ta silliq va ravon tarzda, o'ziga xos ma'nolar va ko'plab chiroyli iboralar bilan bezatilgan holda, soxtalik va maqtanchoqlik belgilaridan xoli holda yozilgan olti ming bayt she'rni o'z ichiga olgan.

Qisqa bir muddat ichida chuqur badiiyat bilan bezatilgan ushbu baytlarning hamda zeb-ziynatga to'la ushbu she'riy asarlarning go'zalligi va nafosatining shuhrati shu darajaga

yetdiki, dunyoning eng uzoq mamlakatlaridagi qudratli podshohlar ham o'zlarining so'zga chechan elchilarini saltanat poytaxti Hirotga yuborib, [ul Hazratning] so'z san'atining yetuk namunasi bo'lgan kulliyotini izlashadi, arab va ajam yurtlaridagi go'shanishin darveshlar esa (17^b) ul Hazratning zavq-shavq uyg'otuvchi she'rlari ishqida kun kechirib, bor kuch-g'ayratlari bilan talab yo'lidan borishadi. Shu sababli ham Xito va Xo'tan yurtlarining u boshidan tortib, Rum va Mag'rib o'lkalarining narigi chekkalarigacha bo'lgan yurtlarda [ul Hazratning] go'zal va nafis she'rlari shohu gado, keksayu yosh, musulmonu kofir, baxtliyu baxtsizlarning tillarida doston, [ul Hazratning] ulug'vor she'rlari esa insonlarning barcha tabaqa va guruhlarga mansub bo'lgan vakillari ko'ngillari lavhlari va qalblari sahifalariga naqshlangan va bitilgandir.

Qit'a:

*Butun er yuzida seni yaxshi so'zlar bilan eslashadi
Minbardagi xatibning maqtovi bo'lmasa ham.*

*Sening noming tangada naqshlanmagan bo'lsa-da,
Barchaning ko'ngil lavhida oltinga o'yilgan naqsh kabidir.*

Oliy tabiatli Amirning qalamiga mansub asarlardan yana biri sharaflı muammo she'riy san'ati to'g'risida fors tilida yozilgan «Mufradot» («Alohida baytlar») risolasi bo'lib, [ul Hazrat] ushbu qimmatli asarni yozib, kitob holiga keltirish orqali o'ta muhim bir ixtironi amalga oshirgan. Chunki dalil sifatida keltirilgan muammo ko'rinishidagi amallardan har birida shunday holat kuzatiladiki, [muammo bo'lib kelayotgan] ushbu amalni yechish undan keyin eslatiladigan amallarni bilishga bog'liq bo'lmaydi. Shunday qilib, chuqur badiiyatga

asoslangan ushbu risolani haqiqatlar panohi bo'lgan Hazrati Maxdumiy (Alloh uning qabrini nurga to'ldirsin) huzuriga yuborishganda, ul Hazrat [ushbu risola] ta'rifida quyidagi parchani bayon lavhiga bitdilar:

«Bayt:

Do'stning elchisi qo'linga bir risola topshirdi.

Bu risola ko'ngildagi ko'p yillik qayg'uni yo'q qildi.

Haqiqatan ham, go'yoki risola emas, balki endigina umrining birinchi yilini bosib o'tayotgan bir go'dak chidam bilan orzumand g'ariblarni izlab topdi va ko'ngil ahlari peshqadamlari ustiga g'ayb kiyimxonasidan chiroyli liboslar kiygizdi.

Ruboiy:

(18^a) *Nasridagi har bir qatorning ma'nosini anglab yetsang,*

Uning butun borlig'ining asosini bilib olasan.

She'riyatini ko'ngil lavhiga bitadigan bo'lsang,

Undan har bir baytdan bir nom chiqarasan.

Pok va ulug' Parvardigor ushbu fayz bulog'ini makrhiyla iflosligidan pok hamda fitna va qutqu aralashishidan omon saqlasin. Va-s-salom va-l-ikrom» (Tinchlik va ulug'lik bo'lsin).

Haqiqatan ham hidoyat nishonli Amirning fayzli qalbining e'tibori tufayli muammo san'atining negizidan tortib turli qatlamlarigacha bo'lgan qismlaridagi go'zallik va nafosat qalam uni ta'riflashga ojiz bo'lgan bir darajaga yetdi va undan yuqorirog'ini tasavvur qilib bo'lmaydigan darajada taraqqiy topdi. [Ul Hazratning] muammolarini yechishdan yurak g'unchasi g'unchaning yuragi (*qoq o'rtasi*) kabi tong shabadasida ochila boshlaydi, [uning]

o'y-xayollaridagi nozik fikrlarni anglab yetishdan esa dimog' gulshani gulshan ahlining dimog'i kabi yangi gullarning xushbo'y hididan muattarlik kasb etadi.

«Safiyu badru iyob» («Tanlangan, to'lin oy, qaytish») nomli quyidagi muammo saodatli Amir tomonidan yozilgan muammolar jumlasiga kiradi.

Bayt:

*Tong shabbodasidan neki unga tekkan bo'lsa,
Isoning nafasidek jon bag'ishlovchi bo'ldi.*

Shuningdek, «Shahriyor» («Hukmdor») nomli quyidagi muammo ham dong'i ketgan Amirning o'tkir aqli mahsuli hisoblanadi.

Bayt:

*Mening dilozorim bo'lgan shahriyor
menga shohdir, hamda oydir, hamda yor.*

Shuningdek, «Xon» deb nomlanuvchi quyidagi muammo ham baland martabali Amirning muammolari sirasida tizilgandir.

Bayt:

*Labining la'li kishiga jon bag'ishlaydigan mening jononim
qora xolini labining ostidan ko'rsatganda mening jonim bo'ladi.*

Shuningdek, «Shopur» nomli quyidagi muammo ham omadli va g'olib Amirning she'riy asarlari qatoridan joy olgan.

Bayt:

*Mening tinimsiz oqib turgan ko'zyoshimdan ma'lum
bo'ldiki, umidimning avji [eng yuqori nuqtasi] burji yulduzlarni yerga sochdi.*

Shuningdek, «Homid» («Hamd etuvchi») deb nomlangan quyidagi muammo ham ul hazratning sog'lom tab'i mahsulidir.

Bayt:

*Mening oydek yorim qadahni og'ziga olib borganida,
labiga ingan bir tomchini artib tashlaydi.*

(18^b) Shuningdek, «Hamza» nomli quyidagi muammo ham go'zal xislatli Amirning she'riy asarlari jumlasiga kiradi.

Bayt:

*Ey may quyguvchi soqiy yigitcha, yo'l mening ko'z
yoshlarimdan loy bo'lib ketdi. [May solingan] xumning og'ziga
bostirib qo'yilgan g'ishtni (olgin-da) mayxona yo'liga otib
yuborgin (ya'ni xumning og'zini ochib, may quygin).*

Shuningdek, «Farrux» («Baxtiyor») nomli quyidagi muammo ham qutlug' xislatlarga ega bo'lgan Amirning muammolaridan biri hisoblanadi.

Bayt:

*Kuz chog'i bog'ni ko'rgin, hashamatu sarvsiz boshqacha
ko'rinish olibdi. Bulbuli ham tumshug'ini yopganicha kuylash-
dan to'xtabdi.*

Shuningdek, «Baho» deb nom olgan quyidagi muammo ham hidoyat nishonli Amirning she'riy asarlari sirasiga kiradi.

Bayt:

*Ey falak, bizning quvonch niholimizning ildizini qo'por-
ding, yaprog'ini zulm izg'irini bilan yerga to'kding.*

Shuningdek, «Hisom» («O'tkir qilich») nomli quyidagi muammo ham ulug' martabali Amirning muammolaridan biri hisoblanadi.

Bayt:

*Ey ovchi go'zal, ko'zdan urding.
Katta bir o'q o'z ishini ko'rsatdi.*

Barcha voqealarning yuz bergan sanalarini qayd qilib qo'yish uchun munosib so'zlar topish ham muammo san'atiga yaqin bo'lib, bu borada ham ul Hazratning xotirlariga ko'plab yaxshi so'zlar va maqbul iboralar kelibdi. Jumladan, [ul Hazrat] shoir Mavlono To'tiyning vafoti sanasi to'g'risida shunday deganlar.

She'r:

*Zamona so'z ustasi bo'lgan o'sha shoir To'tiy
Ma'nolarning bokira qizidan qilingan kelin edi.
To'tiy [oramizdan] ketdi-yu, shunisi qiziq bo'ldiki,
Uning vafoti sanasi «xuro's» (xo'roz) bo'ldi.*

Shuningdek, [ul Hazrat] har ikkalasi ham uzluksiz ravishda mast qiluvchi ichimlik ichish natijasida olamdan o'tgan Amir Sulton Hasan va uning o'g'li Mirzobeklarning vafot etgan yili to'g'risida quyidagi qit'ani nazm ipiga tizganlar.

Nazm:

*(19^a) Mir Sulton Hasan bir soat ham may ichishdan
to'xtamas, uning ko'rar ko'zining nuri Mirzobek esa uzum
sharobini ichib mast bo'lardi. Biroq ichkilik balosi tufayli
mastlik va bemorlik chog'ida ularning umrlari nihoyasiga*

yetdi. Ularning o'lgan yillari orasida o'n yil farq bo'lib, bu narsa to'g'ri va mashhurdir. Uning vafot qilgan yili «maxmur» (mast) bo'lsa, ikkinchisining o'lgan yili «maxmuriy» (mastlik) dan ma'lum bo'ladi.

Shuningdek, navbat Xoja Faxriddin Bitikchi rabotiga ham yetib, (ul Hazrat) ushbu binoning qurilishi sanasi to'g'risida quyidagi ikki baytni yozgan.

Qit'a:

Bu makon pokizalik nuri bilan yorug' bo'lib, uning yog'dulari shaksiz porlab turadi. Uni qurgan kishi faxr (faxrlanish manbasi), uning o'zi esa foxira (qimmatli va oliy) bo'lganligidan uning qurilish sanasi ham «foxira» bo'ldi.

Shuningdek, [ul Hazrat] Amir Sayyid Hasanning vafot etgan yili to'g'risida quyidagi so'zlarni aytgan.

Qit'a:

Fano ahlining rahnamosi bo'lgan Sayyid Hasan olamdan o'tdi. Uning joyi abadiy jannatda bo'lsin. O'sha pokdomon oramizda yo'q bo'lgan bir paytda [uning vafoti] sanasini so'rashganida, «[Qodir Egamning] pok jannati uning makoni bo'lsin», deb aytdim.

Shuningdek, [ul Hazrat] bedorlik va uyg'oqlik ahlining rahnamosi Xoja Nosiriddin Ubaydullohning vafoti sanasi borasida quyidagi qit'ani nazm ipiga teribdilar.

Qit'a:

Xojalarning xojasi Ubaydulloh soliklar murshidi va ahli yaqin edi. U shu jihatlari tufayli jannatiy bo'ldi va vafot etgan yili ham «xuldi barin» (jannatning eng yuqori qavati)ga to'g'ri keldi.

Shuningdek, [ul Hazrat] haqiqatlar panohi bo'lgan Hazrati Maxdumiy vafoti sanasi to'g'risida shunday deganlar.

Qit'a:

Ma'rifat dengizidagi haqiqat konining gavhari bo'lgan u Haqqa yetishdi-yu ko'ngildan ayro bo'lmadi. U ilohiy sirlarni ochguvchi edi. Shubha yo'qki, shu sababdan ham vafoti sanasi «kashfi asrori iloh» («Iloh sirlarini ochish») bo'ldi.

Shuningdek, [ul Hazrat] Pahlavon Muhammad Abu Sa'idning vafot etgan yili to'g'risida quyidagilarni aytganlar.

Qit'a:

(19^b) Muhammad yetti mamlakatning pahlavoni bo'lib, o'z davrida unga teng keladigani yo'q edi. Tariqat ahlining boshlig'i va yo'l boshchisi bo'lgan bu zot bu dunyo hibsxonasidan ozod bo'lganicha ketdi. U taqdir taqozosi bilan zamona maxdumi bo'lgan Olam qutbi va jomlik orif vafotidan bir yildan keyin turlanib turuvchi bu eski dunyodan asta-sekin qadam tashlaganicha jannat tomon yo'l oldi. Agar biror kishi uning vafoti sanasini so'raydigan bo'lsa, unga «ba'di Maxdumiy ba yak sol» («Maxdumiy vafotidan bir yildan keyin»), deb aytgin.

Shuningdek, [ul Hazrat] Qozi Nizomiddinning Alloh taoloning huzuriga, jannatning eng yuqori qavatiga yo'l olgan yili to'g'risida quyidagilarni aytganlar.

She'r:

Falak o'zining yovuzligidan kelib chiqqan holda Mavlono Nizomiddin Qoziga jaf o'ldi. U qozilik ishida halol bo'lganligi sababidan charx uni halol kishilarning joyiga

o'tirg'izdi. Uning vafot etgan sanasini qidirganimda falak «qazo» («qozilik») ishi bir halol kishidan ayrildi, deb aytdi.

Shuningdek, [ul Hazrat] o'zining zolimligi bilan mashhur bo'lgan Amir Muhammad Amin Abbosiyning qatl etilishi va uning [tanasidan judo qilingan] kallasining Hirotga olib kelinishi sanasi to'g'risida quyidagi qit'ani yozganlar.

Qit'a:

Hijratdan to'qqiz yuz yil o'tganda (ya'ni hijriy-qamariy 900-yilda) taqdir taqozosi bilan ajib bir voqea yuz berdi. Mozandaron tomondan bir zolimni qatl etib, uning kallasini shaharga olib kelishdi. O'sha olib kelishgan narsalari uning qatl etilgan kunini bildiradi.

Ul Hazratning mo'jizali tab'ining mahsullari ushbu qisqagina asarda ularni batafsil bayon etish mumkin bo'lgan darajadan anchagina ko'p bo'lganligi sababli ikki uchli qalam bayon qilovini u tomondan boshqa yoqqa burib, shuni ma'lum qiladiki, pok niyatli ushbu Amirning fayzli qalbining e'tibori hamda uning sa'y-harakatlari sharofati bilan dunyo taxtiga ega bo'lgan Sohibqironning podshohlik davrida shoirlar va olimlarning qadr-qimmatlari va martabalari yuksalib, [ular] o'zlarining barcha maqsadlari va orzulariga yetdilar hamda imkonlari boricha chiroyli va yetuk so'z aytish borasida g'ayrat ko'rsatib, ul hazratning madhida she'riy asarlar yozdilar.

Hatto haqiqatlar panohi Hazrati Maxdumiy ham o'zining ko'pgina she'riy asarlarida ezgu niyatli ushbu Amirni maqtovlarga ko'mib, bu bilan o'zlarining nafosatga esh bo'lgan she'rlarining ziynatini oshirganlar. Quyida o'sha qimmatli asarlardan ayrimlarining nomlari

keltiriladi: «Tuhfat ul-ahror» («Hur kishilar tuhfası»), «Subhat ul-abror» («Yaxshi kishilar duosi»), «Layli va Majnun», «Yusuf va Zulayho», «Xiradnomai Iskandariy» («Iskandar donishmandligi to'g'risida kitob»).

Shuningdek, ushbu maqsadda (ya'ni ushbu bobda) ul Hazratning mashhur shaxsiga (20^a) bag'ishlanish sharafiga muyassar bo'lgan boshqa kitoblarning nomlarini keltirib o'tish ham munosib ish bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

«Risola dar sanoe' va badoe'i she'riy» («She'r badiiyati va san'atlari to'g'risida risola») va «Risolai qofiya» («Qofiya to'g'risida risola») – ulug'likning panohi oliyjanob Amir Burhoniddin Atoulloh (Alloh uni sog'-salomat va boqiy saqlasin) tomonidan yozilgan.

«Layli va Majnun» va «Xusrav va Shirin» kitoblari – Mavlono Shahobiddin Abdurahmon al-Jomiyning sehrli qalami mahsullaridan.

«Masnaviyot» («Masnaviylar») – Mavlono Alouddin Kirmoniy qalamiga mansub.

«Qasidai masnu'» («Badiiy san'atlar bilan bezatilgan qasida») – Mavlono Ahliy Sheroziy asari.

«Yusuf va Zulayxo» – Xoja Mas'ud Gulistoniy tomonidan yozilgan.

«Sehri hilol» («Yarim oy sehri») – Mavlono G'iyosiddin Muhammad Mavlono Jalol qalamiga mansub.

«Risolai muammo» («Muammo to'g'risida risola») – Mavlono Shamsiddin Muhammad Badaxshiy tomonidan yozilgan.

«Risolai muammo» («Muammo to'g'risida risola») – Mavlono Kamoliddin Mir Husayn asari.

Bulardan tashqari Amir Nizomiddin Shayx Ahmad Suhayliy, Amir Kamoliddin Husayn Ali Jaloyir, Mavlono Nizomiddin Astrobody, Mavlono Fasihiddin Sohibdoro hamda boshqa olimlar va fozillar hidoyatga

yetishgan va davlatga erishgan ushbu Amir madhida ko'pgina go'zal va otashin qasidalar bitishgan bo'lib, ularning barchasi to'g'risida so'z yuritish gapning cho'zilib ketishiga sabab bo'ladi. Shu sababli ham tezyurar qalam navbatdagi maqsadni (*ya'ni, bobni*) yozishga bel bog'ladi.

Va huval-Hodiy ila sabiyi ar-rashod (U to'g'ri yo'lga hidoyat qiluvchi Zot).

To'rtinchi maqsad

YOZUVCHILIKNING FAZILATI VA SO'ZGA ZEB BERUVCHI FOZILLARNING DARAJALARI HAQIDA

Ilm va san'at o'rganish uchun turli yo'llar tomon shoshiladigan bilimdon yozuvchilar o'zidan nur taratib turuvchi so'z gavharini ikki ko'rinishda namoyon etganlar. Ulardan birinchisi nazm bo'lib, she'riy tab' mahsuli, ikkinchisi esa nasr bo'lib, yozuvchilik san'ati egalari tafakkurlarining samarasi hisoblanadi.

Fozillarning ta'birlaricha, «insho» («yozuvchilik») so'zining ma'nosi ma'nolar bokira qizining quloq va bo'yinlariga so'z durlaridan bo'lgan taqinchoqlar va iboralardan terilgan nodir marjonlarni taqish, shuningdek, so'z san'ati asarlarini (20^b) yorug' ko'ngillarning qorong'ulashishiga sabab bo'ladigan so'zlardan tozalash hamda ularni tilda aytish tiriklik suvining og'izga quyilishiga sabab bo'ladigan mohir so'z ustalarining hikoyatlariga ziynat bag'ishlashdan iboratdir.

Bu ulug' soha insonning kamolot to'ning bezagi, bu go'zal san'at esa «Nun. Qalam va [u bilan] yozadigan

narsalar [bitiklar] bilan qasamyod etaman»¹ oyatida eslatilgan abadiy saodatning eng yuqori darajalariga yetishga sabab bo'ladigan narsa, yozuvchilik va kitob yozish ishi esa Xudo inoyati to'g'risida tarqatilgan farmondan bir belgi, desak mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Shuningdek, «U insonga qalam bilan [yozishni ham] o'rgatdi. U insonga bilmagan narsalarini bildirdi»² oyatlari shundan xabar beradiki, maqtovga loyiq bo'lgan yozuvchilik ishi cheksiz olijanoblik namunasidir. Shu sababli ham zamona bilimdonlari boshqa bilimdonlardan ustunlikka ega bo'lish maqsadida tinimsiz ravishda yozuvchilik maydonida ot surishardi. Shuningdek, har doim chiroyli so'z aytish san'atini egallagan yozuvchilar sha'ni va shavkati yuqori bo'lgan sultonlar hamda mavqe va martabasi yuqori bo'lgan xoqonlar oldida aziz va muhtaram hisoblanardilar.

Ulug' Parvardigorga shukrlar va undan bizga minnatlar bo'lsinki, hidoyat nasabli ul oliy hazrat ushbu sharaflı sohada ham yetuklikning eng yuqori cho'qqisiga va buyuklikning eng yuqori darajasiga yetgan bo'lib, ikki til qalamining aytganlaridan oqillik va zakovat ahli qulog'i sirlar durlari bilan to'ldi, bayon barmog'ining yozganlaridan esa (yozuvchilar homiysi bo'lgan) Atorud hayrat barmog'ini tafakkur tishi bilan tishlab qoldi.

Qit'a:

*So'z dunyosini til tig'i bilan ishg'ol etibsan, ajab,
Ta'bing so'zning sirlariga voqif bo'libdi.
Atorud labiga jimlik mixini qoqadi
Ikki til qalaming so'zni bayon etishga tushganda.*

¹ Qur'oni karim, «Qalam» surasi, 1-oyat.

² Qur'oni karim, «Alaq» surasi, 4-5-oyatlar.

O'zidan gavhar sochuvchi qalami g'avvosi qalb dengizi qa'ridan yozuv sohiliga yetkazadigan har bir tomchi qimmatbaho durdir.

She'r:

*Quvonch dengizida yetishtirilgan har qanday istak gavhari
Ushbu dengizda mavjuddir ularning bari.*

Xuddi go'zallik kabi ko'zlardan o't chaqnatadi,

Xuddi visol kabi har bir ko'ngilga quvonch bag'ishlaydi.

(21^a) Shuningdek, [ul Hazratning] bilimdon ko'ngli kotibi qalb sahifasidan qog'oz sahifasiga ko'chirgan har bir satr foydali bir kitobdir.

Nazm:

Bu kitobmas, adashdim, bu bir dengizdir,

Aql uning atrofidan gavhar teradi.

Ma'no nozikliklari harflar kiyimida

Tun qorong'usida Parvin yog'dusi kabi bo'ladi.

Ushbu qimmatbaho dur go'zalligini ta'riflash va foydalar bag'ishlovchi ushbu kitob nafosatini tavsiflash har qanday bilimsiz ham qilsa bo'ladigan ish yoki har qanday hunarsiz ham qilsa bo'ladigan hunar bo'lmaganligi sababli, qora qalam ushbu bilim va ezgulik bulog'i tomonidan yozilgan nasriy asarlarning ayrimlarini sanab o'tishga bel bog'laydi va quyidagilarni yozadi.

Ul Hazrat qalamiga mansub nasriy asarlardan biri bayon qalami bilan turkiy tilda bitilgan «Majolis un-nafois» kitobi bo'lib, ushbu ulug' risola u dunyoda baxtlilardan va gunohlari kechirilganlardan bo'lgur hazrati xaqon Shohruh Mirzo hukmronligi zamonidan tortib shu kunlargacha yer yuzi vujudlarining shukuhidan bezangan va hozirda ham bezanib turgan ko'pgina

fozillar va shoirlarning xislatlari hamda hayot yo'llari to'g'risidagi ayrim ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Bundan tashqari [ul Hazrat] o'sha tilda tarix to'g'risida ikkita qisqacha asar ham bitgan bo'lib, ulardan biri payg'ambarlar to'g'risida bo'lsa, ikkinchisi Ajam podshohlari tarixi haqida yozilgandir. [Ul Hazrat] ushbu ikki qimmatli asarda g'aroyib hikoyatlar va ajoyib rivoyatlar keltirganlar.

Ma'rifat va yaqin ahli qiblasiga bo'lgan bu zot tomonidan yozilgan nasriy asarlardan yana biri «Xamsat ul-mutahayyirin» nomli kitob bo'lib, falak devoni kotibi ushbu asardagi nasr tilining ravonligi va unda keltirilgan she'rlarning go'zalligidan ajablanish barmog'ini hayrat tishi bilan tishlabdi. Ushbu risolada haqiqatlar panohi bo'lgan oliyjanob Hazrati Maxdumiy bilan ul hazrat o'rtasida yuz bergan munosabatlar to'g'risida hikoya qilinadi.

[Ul Hazratning] turkiy tilda yozilgan nasriy asarlaridan (21^b) yana biri ul zotning turli kishilarga yozgan maktublari to'plami bo'lib, agar falak kotibi bo'lgan Atorud uzoq muddat davomida osmon sahifasiga ul hazratning qalb sirlarining bayoni bo'lgan ushbu maktublardan birining tavsifini yozishga kirishsa, yozib oxiriga yetkazolmaydi.

[Ul Hazrat bulardan tashqari] ushbu tilda ikki risola ham yozgan bo'lib, ulardan biri Amir Sayyid Hasanning hayoti va faoliyati to'g'risida, ikkinchisi esa Pahlavon Muhammad Abu Saidning qilgan ishlari haqidadir.

Shuningdek, [ul Hazrat] hayotining so'nggi yillarida xalqning turli ijtimoiy guruhlariga vakillarining fe'l-atvorlari hamda yuqori va quyi tabaqalarga mansub kishilarning xulq-atvorlari to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan «Mahbub ul-qulub» nomli yana bir kitobni ham ijod ipiga tizdilar. To'g'risini aytganda, qalam tili ushbu

kitobni ta'riflashdan va til qalami ushbu qimmatli asarni tavsiflashdan oqibdir.

Shuningdek, ul Hazratning forsiy nasrdagi yuksak iste'dodi va o'tkir didi amirlar pushti panohi hisoblangan va donishmandlik sifati bo'lgan janob Xoja Fazliddin Muhammad hamda fazilatni o'ziga shior va olijanoblikni o'ziga libos qilib olgan saroy amirlarining eng sarasi janobi Xoja Shahobiddin Abdullohga (ularning boshimizga tushib turgan soyalari abadiy bo'lsin) nasihat tariqasida yozgan quyidagi maktubidan ma'lum bo'ladi:

«Hurmatli birodar va suyuqli farzandga sog'inchli salom yo'llagandan so'ng shu narsani ma'lum qilamizki, inson mansab va boshliqlikni sevish ruhi bilan yaratilgan bo'lib, nafs kishining ixtiyori va shuurisiz o'z istagiga erishishga intiladi. Mansab g'aflatni oshiruvchi xususiyatga ega. Podshohning iltifoti esa mast qiluvchi bo'lib, uning ishi kishining es-hushini o'g'irlashdan iboratdir.

Xaloyiqning bunday kishiga ishi ko'p tushadi, bunday kishining aqli bo'lishi esa qiyin. Bordi-yu u ba'zida aql yordamida o'ziga kelsa-da, o'sha mayning mastligi uni hushyor bo'lib olishiga yo'l qo'ymaydi. Bunday mastlik chog'ida falakning o'ch oluvchi va g'addor, falakni yaratguvchining esa adolatli hokim ekanligi, [u qo'lga kiritgan] kuch-qudrat (22^a) va mansab o'tkinchi, umri esa bevafo ekanligi qayoqdan ham xotiriga kelsin.

Dushmanlar uning qilgan jirkanch ishlaridan kuladilar, do'stlar esa uning qilgan rasvoliklaridan sharmanda bo'ladilar. Yaqinlar bu ko'ngilsizliklardan qayg'ursalar, begonalar bu devonaliklardan taajjub va hayratga tushadilar.

Demak bu mastliklarda o'zidan ketib, es-hushidan ayrilib qolmaslik, o'zboshimchalik va xudbinlik ko'chasiga kirib ketmaslik hamda zulm ostida ezilgan bechoralarning

holidan xabar olib, ularning og'irini yengil qilish uchun sog'lom tana va o'tkir aql kerak bo'ladi.

Bunday holatlar bu bechora nodonning ham boshidan o'tgan, biroq u o'sha chog'larda bularning birortasidan ham xabardor va bahramand emas edi. Hozir esa o'zining o'sha kamchilik va xatolarini anglab etganining hech qanday foydasi yo'q. Chunki falak u varaqlarni allaqachon yopib, o'rab qo'ygan. Nadomat ohini tortishdan ham hech qanday foyda bo'lmaydi, hasrat ko'zyoshlarini to'kishdan ham biror natija chiqmaydi.

Bayt:

*Kuchim borida foyda nimada ekanligini bilmadim,
Bilgan paytim esa kuchim qolmagan edi.*

Pok va ulug' Parvardigor ularga bu davlat va mansabni bergan hamda podshohga yaqinlik saodatini ato etgan kishilardan shuni so'raymizki, manmanlikka berilib, g'aflat ko'chasiga kirib ketmasinlar. Bu dunyo va u dunyoda o'zlariga zarar yetkazadigan ishlarni qilmasinlar.

Ojizlar va qo'l ostilaridagi kishilarni rahmdillik va mehribonlik bilan erkalatsinlar. Xokisorlar va kamtarlarga marhamat va yumshoqko'ngillik bilan munosabatda bo'lib, ularning hojatlari chiqarsinlar. Qo'pol so'zlar bilan darveshlarning ko'ngillarini og'ritmasinlar, balki muloyim gaplar bilan ularning dillaridagi jarohatlarga malham bo'lsinlar.

O'zlarini nafs va shayton aldovidan omonlikda, deb bilmasinlar va o'zlarini o'lim farishtasidan xoli deb bilmasinlar. Barcha ishda xolislik va halollikni o'zlariga kasb qilib olsinlar hamda qiyomat kuni qilgan yomon amallari uchun jazo olib sharmanda bo'lishni o'ylasinlar.

Hech qachon Haqdan qo'rqishdan va Haq soyasiga bandalik va xizmat qilishdan to'xtamasinlar.

Shohning davlati, xalq va qo'shinning manfaati yo'lida to'g'ri so'zni aytishdan qo'rqmasinlar va [bunday to'g'ri so'zni albatta] aytsinlar. Agar uning (22^b) ajru mukofoti bu dunyoda yetmasa, [uni] jazo kuni Haq huzuridan izlasinlar.

Yomon ishlar qilgan kishilarning boshlariga nimalar tushganligini esdan chiqarmasinlar. O'zlarini, Xudo ko'rsatmasin, manmanlik sharobidan mast va behush qilmasinlar. Bu dunyoning manfaatlari uchun bir-birlari bilan yovlashmasinlar. Boshlariga biror qiyinchilik tushsa, sabr va chidam panohiga qochsinlar.

O'zlarining manfaatlari podshohning manfaatidan, podshohning zohiriy manfaatini esa ilohiy amr manfaatidan ustun qo'ymasinlar. Buni yumshoqlik va odob bilan ma'lum qilsinlar hamda Xudoning madadi bilan o'sha bosqichdan o'tkazsinlar.

Yoshi kichiklarga mehribonlik bilan, tengdoshlarga murosayu o'rtoqlik bilan, yoshi kattalarga esa hurmat va ulug'lash bilan munosabatda bo'lsinlar. «Hidoyatga ergashganlarga salom [omonlik] bo'lur»¹.

Shuningdek, zakiy kishilarga yashirin va noma'lum qolmasinki, bugungi ulug'vor zamon va go'zal davronda yozuvchilik bilan shug'ullanadigan qalam ahlining bozori kasod bo'lgan matolari fazilatli Amirning diqqat-e'tibori tufayli [qaytadan] o'zining munosib bahosini oldi. Ul Hazratga bag'ishlangan chiroyli va yetuk so'z san'ati asarlari o'y-fikrdagi g'oya shaklidan qog'ozga tushirilgan asar ko'rinishiga aylandi. [Quyida] ulardan ayrimlarini sanab o'tamiz:

«Shavohid un-nubuvvat» («Payg'ambarlikka dalillar») va «Risola dar ilmi musiqiy» («Musika ilmi to'g'risida riso-

¹ Qur'oni karim, «Toho» surasi, 47-oyat.

la)) – haqiqatlar panohi bo‘lgan Hazrati Maxdumiyning (Alloh uning qabrini nurga to‘ldirsin) nozik iboralarni qog‘ozga tushiradigan va badiiyat belgilari unda namoyon bo‘lgan qalami mahsuli.

«Iqtibosot» («Iqtiboslar») – shariat homiysi janobi Amir Ixtiyoriddin Hasan Turbatii tomonidan yozilgan.

«Holoti Hazrati Maxdumiy» («Hazrati Maxdumiyning hayoti») – Mavlono Kamoliddin Abdulvose’ qalamiga mansub.

«Ravzat us-safo fi siyar al-anbiyo va-l-muluk va-l-xulafo» («Payg‘ambarlar, podshohlar va xalifalar tarjimai hollarining yam-yashil bog‘i»), yetti jildan iborat – otamiz janob maxdumiy Amir Xond Muhammad (Alloh taolo uni abadiy jannatga kirgizsin) tomonidan yozilgan.

«Maosir ul-muluk» («Podshohlarning ulug‘ ishlari») va «Xulosat ul-axbor» («Xabarlarining xulosasi») – ushbu faqir (23^a) tomonidan yozilgan.

Beshinchi maqsad

OXIRAT UCHUN ZAXIRA TO‘PLASH HAMDA BU DUNYO VA UNDAGI NARSALARDAN YUZ O‘GIRISH HAQIDA

Hidoyat va tavfiq ahlining ko‘ngillari hamda bilim va haqiqat egalarining qalblari uchun yashirin va noma’lum emaski, «Men yashirin xazina edim. Bilinmoq istadim va mavjudotni bor etdim» hadisiga muvofiq olam uyi ishining yo‘lga qo‘yilishi va insoniyatning turli guruh va toifalarining yaratilishidan ko‘zda tutilgan maqsad Xudoning muqaddas zotini tanish hamda [uning] cheksiz

saltanati sifatlarini bilib olishdan iboratdir. Ammo nafsoniy shahvatlardan va jismoniy istaklardan uzilmasdan hamda bu dunyoning narsalaridan yuz oʻgirmasdan va oxirat saodatiga erishtiradigan narsalarga yuzlanmasdan turib bu ishni amalga oshirib boʻlmaydi. Shu sababdan ham tariqat suluklarining soliklari hamisha boʻysunmas va oʻjar shahvatning boʻyniga riyozat jilovini solib, «Innamad-dunya va ma fiyha abas» (Albatta dunyo va undagi narsalar behuda) naqliga muvofiq bu dunyoning oʻtkinchi narsalariga qaramaganlar.

Bayt:

Tariqat kurashchilari nafslarini oʻldirdilar

Taqvo bilagining kuchi bilan va mardlarcha kurashib.

«*Tun qorongʻusi va kunduz yorugʻida*»¹ unga tasbeh aytadilar,
«*Ertalablari va kechqurunlari*»² uni yod etadilar.

Balki Xayr ul-anorn alayhis-salavot va-s-salomning: «Dunyo – oxirat ahliga harom, oxirat esa – dunyo ahliga harom, bu ikkalasi esa – Alloh ahli (Allohning oshiq bandalari)ga haromdir» (*Hadis*), deb aytganiga muvofiq jannatning yuqori qavatidagi hurlar, qasrlar, rohat-farogʻat va yoqimli shabbodalarga mutlaqo eʼtibor bermaganlar hamda quyidagi ikki baytning mazmunini tillarida doston qilganlar.

Qitʼa:

Jannat bogʻin bezatmagin, chunki biz rindlarda

Hurning boʻyniga osilish maqsad emasdir.

(23^b) *Bizga sevgili gʻami tuzogʻiga tushish orzusining oʻzi yetarli,*
Shodlik qadahiga ham osilish niyatimiz yoʻq.

¹ Qurʼoni karim, «Sod» surasi, 18-oyat.

² Qurʼoni karim, «Aʼrof» surasi, 205-oyat.

Shunga ko'ra [ul Hazrat] qabo kiygan valiylar qatoridan joy oldilar va «[Ular uchun oxiratda] xavf yo'q va ular tashvish ham chekmaydilar»¹ deya xabar berilgan martabaga yetdilar.

Ulug' Tangriga hamdlar bo'lsinki, hidoyat va iqbol osmonining quyoshi bo'lgan ul zotning muborak xulq-atvorlari doimo mana shu tarzda bolalik yillaridan va endigina o'sib-ulg'aya boshlagan o'spirinlik chog'laridan boshlab bu dunyo va undagi narsalarga bo'lgan e'tiborsizlik etagini silkidi hamda hech qachon o'tkinchi mol-dunyoga bo'lgan muhabbat changini va bu dunyoning narsalariga bo'lgan qiziqish g'uborini o'zining himmat etagiga qo'ndirmadi. Doimo o'z istaklariga yetishishni istaydigan tanini mashaqqatli ishlar va chidash qiyin bo'lgan amallarni qilishga buyurar, o'zboshimcha tabiatining o'jar jilovini riyozat bilagi kuchi bilan istak va havas maydonidan qaytarardi.

[Ul Hazrat] tark va tajrid holatiga kirganlarida,

Misra:

Ikki dunyo uning himmati oldida hech narsa bo'lmay qoladi.

Shuningdek, [ul Hazrat] suluk yo'lidan yurganida shakl va mazmun olamining maydoni

Misra:

Uning muborak oyoqlari ostidan o'tib boradi.

Yozuvchilarning jimjimador so'zlari va kotiblarning maqtovlarisiz ham pok Parvardigor iltifotlari markazida bo'lgan ul zot yoshlik va yigitlik davrining gullab-yashnagan chog'larida har doim «Ular turib ham, o'tirib

¹ Qur'oni karim, «Moida» surasi. 69-oyat.

ham, yotib ham Allohni zikr etadilar»¹ oyati ular borasida tushirilgan darveshlar bilan muloqotda bo'lishga intilib yurar, qo'lidan kelganicha va imkoniyati yetganicha irodat va ixlos bilan oliy martabali ushbu toifaga mansub kishilarning xizmatida bo'lardilar.

[Shundan so'ng ul Hazrat] bir necha vaqt davomida bu dunyoning barcha qiziqishlari va hoyu havaslaridan ko'ngil uzib, tabarruk makon bo'lgan Raboti Suhayl degan joyda yashay boshladilar. Odamlar bilan (24^a) bo'ladigan muloqot va munosabatdan etak yig'ishtirib, fayzu barakotlarga to'la vaqtlarini turli riyozatlar chekish va ibodatlar qilish bilan o'tkazishga kirishdilar.

Olam ahli ishlarini boshqarish Sohibqiron Sulton (ulug' Parvardigor uning podshohligi va saltanatini abadiy qilsin) davlati tasarrufiga o'tganidan so'ng hidoyat va irshod nurlari tushib turadigan ul zotning ota-bobolari har doim dindor va adolatli ushbu podshohning ota-bobolariga yaqin kishilar jumlasidan bo'lganliklari sababli, ul hazratga cheksiz inoyat nazari bilan boqib, yuqori mansablarni qabul qilishlarini hamda davlat ishlari va moliyaviy masalalar bilan shug'ullanishlarini taklif qildilar. Hidoyat nishonli Amir ulug'vor qalbining faqr va fano sulukidan yurishga moyil ekanligidan kelib chiqqan holda shu va shunga o'xshash ishlar bilan shug'ullanishdan qanchalik bosh tortmasinlar, Sohibqiron Sulton yanada qattiqroq turib shu narsani iltimos qilaverdilar va [o'z iltimoslarini] quyidagi ikki baytda bayon etdilar.

Qit'a:

Olam ishini tartibga solish va davlat ishini boshqarishni sening tadbirli aqlingga topshirishdi. Bu to'g'rida Yaratguvchining amri berilgan bo'lib, tinchimas qalaming yordamida mamlakat tinch va barqaror bo'lsin.

¹ Qur'oni karim, «Oli Imron» surasi, 191-oyat.

Natijada ulug'lik osmonining ushbu quyoshi «Allohga itoat etingiz, Payg'ambarga va o'zlaringizdan [bo'lmish] boshliqlarga itoat etingiz!»¹ oyatiga muvofiq ish tutib hamda «Bir soat qilingan adolat oltmish yillik [kechalari bilan namoz o'qib va kunduzlari bilan ro'za tutib qilingan] ibodatdan afzaldir» hadisini mulohaza qilib, amirlik lavozimi va vazirlik mansabini o'zining qutlug' qadami bilan ziynatladi. Jabr-zulm nishonalarini zamona sahifalaridan o'chirib tashladi va insonlar uchun (24^b) adolat va insof eshiklarini ochib qo'ydi. Zamonaning tana a'zolaridagi jarohatlarni vaqt malhami bilan tuzatib, dard-alamlarga to'la dunyoning kasalliklariga adolat sharbatini bilan shifo bag'ishladi.

Bayt:

*Uning shukuhi olamga adolat qo'lini ochdi,
Uning haybati zulmning oyog'ini zanjirga soldi.*

Shuningdek, ...² yil davomida «Odamlar o'rtasida hukm qilganingizda adolat bilan hukm qilishingizga buyurar»³ hukmiga amal qilib, quyidagi baytning mazmunini

Bayt:

*Mansabdan mansabsizlikka yuz tutgin,
Chunki har qanday mansabdan mansabsizlik yaxshidir.*

ko'nglidan o'tkazdi-da, amirlik lavozimidan iste'fo berdi. Sohibqiron Sulton ham har doim ul Hazratning roziligini o'zining muborak istagidan ustun qo'yganliklari sababli bu masalada ul zotning fikrlariga qo'shildilar.

¹ Qur'oni karim, «Niso» surasi, 59-oyat.

² Asar qo'lyozmasining shu o'rnidagi yozuv o'chib ketgan bo'lib, bu joy asarning Kobul nashrida uchta nuqta (...) bilan ko'rsatib ketilgan (53-b.).

³ Qur'oni karim, «Niso» surasi, 58-oyat.

Biroq (hijriy-qamariy) 892(mil. 1486/1487)-yilda qattiq turib Mozandaron viloyati hokimligini saodatli Amirning rahbarlik qoʻliga topshirdilar. Ul Hazrat ham yuqori martabali Sohibqironning roziligi uchun ushbu viloyatga bordi. Astrobod gulzori [ul zotning] qutlugʻ qadami sharofatidan ustunlari bor Eram gulistonining rashkini keltirdi.

Bayt:

*Bu bir muborak manzil boʻlib, u uyda shunday oy boʻladi,
Bu bir saodatli mamlakat boʻlib, unda shunday shoh boʻladi.*

Pok koʻngilli Amir ikki yilga yaqin vaqt davomida Qobus Vushmgir [davlatining] poytaxtida adolat gilamini yozish bilan shugʻullandi. Undan keyin esa himmat etagini masʼuliyatli davlat ishlaridan yigʻishtirib, (25^a) saltanat poytaxti Hirotga (Alloh uni yomon hodisalardan asrasin) qaytdi.

Bayt:

*Oʻsha oy shahrimizga kelib qoʻngan oʻsha qutlugʻ damda
Vaslidan shod boʻladi jon, iqbolidan nozlanar dil.*

[Bularni aytishdan koʻzda tutilgan] maqsad shuki, ul Hazrat shu kabi ishlar bilan band boʻlganligiga qaramasdan, bir lahza boʻlsa-da, koʻngil ahlining amallariga ergashishdan toʻxtamadilar. Doimo ixlos va eʼtiqod oyogʻi bilan ahli yaqin va ahli irfon xizmatida boʻldilar. Xususan, haqiqatlar panohi boʻlgan janobi oliy Maxdumiy Nuran (Alloh uning qalbi nurga toʻldirsin) xizmatida boʻlib, har doim ul zotning huzurida darveshlarning kitoblari va tasavvufga oid asarlarni

o'qishga mashg'ul bo'ldilar. Ul janobi oliyning bu borada yozgan risolalarini ham o'sha kishining huzurida mutolaa qildilar va ulardagi nozik jihatlarni fayzli xotiralari lavhiga vozib qo'ydilar. [Aytib o'tish lozimki,] ul janobi oliy ham o'zidan fayz taratib turgan o'sha asarlarini hidoyat nishonli ushbu Amirning qutlug' nomiga bag'ishlab yozdi. «Nafahot ul-uns» va «Ashi'at ul-lama'ot» asarlarining debochalarini o'qib chiqishdan shu narsa kundek ravshan bo'ladi.

Ul Hazratning o'zi ham mashoyixlar va avliyolarning hayoti va faoliyati, shuningdek, sayru suluk yo'li to'g'risida bir necha kitob yozdi. Ulardan biri «Nasoyirn ul-muhabbat» («Muhabbat shabadalari») bo'lib, uni o'qib chiqqan kishining jon dimog'iga irfon ahlidan bo'lgan kishilar hayoti hamda ularning hidoyatga chorlovchi so'zlaridan taraladigan xushbo'y hidlar kelib uriladi.

[Ul Hazratning bu borada yozgan asarlaridan] yana biri (Farididdin Attorning) «Mantiq ut-tayr» asariga muqobil tarzda turkiy tilda she'riy yo'l bilan bitilgan «Lison ut-tayr» («Qush tili») risolasidir. Ushbu qutlug' (25^b) asarda fano yo'lidagi sayru suluk hamda Xudovand dargohiga yaqinlik maqomiga yetishish yo'l-yo'riqlari to'g'risida hikoya qilinadi.

Bulardan tashqari karomat egasi bo'lgan bu Amir [davlat ishidagi] mansab va lavozimda ishlab yurgan chog'lari qashshoqlar va darveshlarga moddiy yordam berish hamda [boshqa yurtlardan kelgan] yo'lovchilar va musofirlar uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida Xuroson mamlakatining turli joylarida ko'plab xonaqohlar, rabotlar, hovuzlar, ko'priklar va hammomlar qurganlar. Quyida ulardan ayrimlari sanab o'tiladi:

«Xalosiya» xonaqohi: «Ixlosiya» madrasasi qarshisida joylashgan. Har kuni ushbu fayzli makonda mingdan ortiq

qashshoq va miskinlarga ovqat ulashib, ularni lazzatli taomlar bilan siylaydilar. Bundan tashqari har yili ikki mingga yaqin po'stin, chakmon, ko'ylak, ishton, engil do'ppi va oyoq kiyim muhtoj kishilarga ulashiladi.

«**Jamoatxona**» **xonaqohi**: Hirot shahri xiyobonida, Xudo ma'rifatida orif bo'lgan Mavlono Shamsiddin Muhammad Tabodgoniy qabrining boshida joylashgan.

Haqiqatlar panohi bo'lgan Hazrati Maxdumiyning (Alloh uning qabrini nurga to'ldirsin) munavvar qabri boshida qurilgan imorat: Bu imorat o'zining kengligi, balandligi va xushhavoiligi bilan mashhurdir.

«**Fanoiya**» [imorati]: Ushbu qabr yaqinida joylashgan.

«**Havzi nohiyon**» («Baliqlar hovuzi») imorati: Xuroson xalqining sayr qiladigan sayrgohi hamda qashshoqlar va darveshlarning makon tutgan joyi.

Mujarrad pir Xoja Abulvalid Ahmadning (Alloh uning qabrini tabarruk qilsin) muborak qabri boshida qurilgan imorat: Bu imorat hovlisining kengligi hamda dabdabaliligi bilan mashhurdir.

Shayx Muhyi (Alloh uni rahmat qilsin) **qabri boshida qurilgan xonaqoh**: [Bu imorat ham] dabdabadan xoli (26^a) emas.

Xumchayi bod degan joyda Amir Abdulvohid ibn Muslim qabri boshida qurilgan imorat.

«**Ziyoratgoh**» **xonaqohi**: Bu joyda ham qashshoqlar va miskinlarga taom ulashadilar.

Xoja Yusuf Hamadoniy (Alloh uni o'z rahmatiga olsin) qabri boshida qurilgan imorat.

Muqaddas Mashhad shahridagi Razaviya maqbarasi (uning sohibiga salomlar va tahiyyatlar bo'lsin) hovlisida qurilgan «**Dor ul-huffoz**» [imorati]: Ushbu imorat lojuvard va oltin bilan islmiy va xitoycha naqshlar va tasvirlar vositasida g'oyatda hashamat va dabdaba bilan

bezatilgan. Bundan tashqari o'sha tabarruk maqbara hududida o'ta hashamat va benihoya zeb-ziynat bilan bir ayvon bino qilingan. Shuningdek, u yerda bir musofirxona ham qurilgan bo'lib, har kuni unda qashshoqlar, muhtojlar va yetimlarga taom ulashiladi.

Shayx Fariduddin Attor qabri boshida qurilgan xonaqoh: Jannatmakon bir joy. (Hijriy-qamariy) 902(mil. 1496/1497)-yilda Nishopur shahri ul Hazratning muborak quyoshining yorqin nurlari bilan munavvar bo'lgan kunlarning birida [ul Hazrat] ushbu diyor mashoyixlari qabrlarini ziyorat qilishga bordilar. Ko'pchilik qabrlarning buzilib ketishiga yaqin qolganligini ko'rib, avliyolarning qabrlarini hozirgi kunda keng qo'llaniladigan usulda tuzatishni buyurdilar.

Mavlono Sirriy xonaqohi: Marv shahrida qurilgan.

Endi ezgulik binolari quruvchisi tomonidan qurilgan rabotlarning to'liq ro'yxatini keltiramiz:

Sarixiyobon raboti, To'g'uzrabot, Havzak raboti, Darai zangi raboti, Chihilduxtaron raboti, Tarnob raboti, Panjdeh raboti, Qutulmishi (26^b) Murg'ob raboti, Marvchoq raboti, Puli Ahmad Mushtoq raboti, Yabg'u raboti, Zohid raboti, Xoja Duka raboti, Chahorshanba raboti, Bobo Bo'ri raboti, Darai qo'rqush raboti, Kandagi raboti, Oqrabot, Muzduron raboti, Yonbuloq raboti, Dashti Shoraxt raboti, Adraskan raboti, Farmonshayx raboti, Abulvalid raboti, Pariyon raboti, Puli G'uriyon raboti, Poyobak raboti, Tirpul raboti, Shuturxoni tirpul raboti, Sahroi bog'and raboti, Jom raboti, Xargird raboti, [oldin qurilgan] Bikrobod raboti ta'mirlandi, Sa'dobod raboti, Hazira raboti, Sangbast raboti, Mashhadi muqaddasa raboti, Tepai Chavk raboti, Dizbod raboti, Kelidar raboti, Sanglidar raboti. Runiz

raboti, Isfaroyin raboti, Chinoron raboti, Ishq raboti, Dahanai Taxti Sulaymon raboti, Jurmjo'y raboti, Ohuvon raboti, Alomat ko'chasidagi rabot, Puli nigor raboti, Puhra raboti, Dehlar raboti.

Endi quyida [ul Hazrat] qurdirgan hovuzlarning to'liq ro'yxati keltiriladi:

Poyi daraxti merosiy mahallasidagi hovuz, Ixtiyoriddin qal'asi oldidagi hovuz, Sholbofon mahallasidagi hovuz, Sho'rpista hovuzi, Chihilgaziy mahallasidagi hovuz, Xoja Kalla hovuzi, Pir Qavom mahallasidagi hovuz, Qalandaron mahallasidagi hovuz, «Shifoia» [madrasasi] yonidagi hovuz, haqiqatlar panohi bo'lgan Hazrati Maxdumiy qabri yonidagi hovuz, Pariyon hovuzi, Fushanj masjidi hovuzi, Charxa hovuzi, Sahroi bog'and hovuzi, Shohoni garmob hovuzi, Dizbod hovuzi, Ziyoratgoh hovuzi, Andxud hovuzi, Rohi Xorazm hovuzi.

[Ul Hazrat tomonidan qurdirilgan] ko'priklarning to'liq ro'yxati quyidagicha: (27^a)

Sepulak ko'prigi, Tulki ko'prigi, Soqislamon ko'prigi, Childuxtaron ko'prigi, Tarnob ko'prigi, Qalandaron ko'prigi, Qozbonon ko'prigi, Poyi xoja ko'prigi, Xayrobod ko'prigi va to'g'oni, Juzjonon ko'prigi, Nigor ko'prigi, Fushanj ko'prigi Tir ko'prigi, Nahri arab ko'prigi, Chaxcharon ko'prigi, Turuq ko'prigi va to'g'oni ta'mirlandi.

[Ul Hazrat qurgan] hammomlar esa quyidagilardan iborat:

«Shifoia» [madrasasi] yonida qurilgan hammom, Ziyoratgoh hammomi, Darai zangiy hammomi, Tuvuchi hammomi, Childuxtaron hammomi, Tarnob hammomi, Panjdeh hammomi, Fayzobod hammomi, Sa'dobod hammomi.

Bandalarning yaratuvchisi bo'lmish Allohning o'zi omad bersin.

Oltinchi maqsad

HAZRATI RASUL ALAYHISSALOM VA-T-TAHIYYAT SHARIATI ARKONLARIGA RIOYA QILISH HAQIDA

Bilimdon kishilarning ko'ngillari lavhiga shu narsa naqsh kabi bitib qo'yilganki, yakkayu yagona bo'lgan Zot borgohiga tayanish hamda hech kimga ehtiyoji bo'lmagan, biroq barcha unga ehtiyojmand bo'lgan Zotning dargohiga yaqinlashish islom arkonlariga bo'ysunmasdan va rioya qilmasdan turib amalga oshmaydi. Ikki dunyo saodatiga erishish hamda dunyo va oxirat mohiyatini anglab yetish Hazrati Xayr ul-anom («Odamlarning yaxshisi») alayhis-salavot va-s-salomning aytganlariga ergashmasdan va bo'ysunmasdan turib yuz bermaydi. Zuhd va ibodat ahlining ko'rar ko'zlari aniq va tushunarli bo'lgan shariat nurlari yorug'idan ravshan, ilm va fazilat egalarining foyda ulashuvchi o'quv va ilmiy yig'inlari yorug'lik ummati yo'lidan taralayotgan yog'du bilan bezangan, tengi va naziri yo'q sultonlarning iqbol niholi fayz taratuvchi din bulutlaridan yog'adigan yomg'irlardan yashnagan, o'xshashi va misli yo'q xonlarning tinchlik, osoyishtalik va orzu-umid bayroqlari esa (27^b) qorong'u jihatlarni yorituvchi shariatning mustahkam va pishiq arqonidan mahkam tutib olganliklari tufayli yuksakliklarga ko'tarilgandir.

Nazm:

*Butun olam bo'ldi shariatga bo'ysunuvchi,
Ko'ngilu ko'z bilan shariatni himoya qiluvchi.
Tezda yetishibdi haq maqsadiga
Kimki shariat yo'lidan yurgan bo'lsa.*

Besh mahal namozni ado qilish baland martabali ummat uchun olti tomondan iqbol va saodat eshiklarini ochadi. Shu sababdan ham Xotam ul-anbiyoning (unga salavotlarning eng yaxshisi bo'lsin) mo'jizalar bayon etuvchi tilidan chiqqan oxirgi gap ham shunday bo'ldi: «Namozda bardavom va qo'l ostingizdagi xizmatkorlarga nisbatan [e'tiborli] bo'linglar».

Zakatning ado etilishi ulug' va saxovatli Xudoning in'omiga hamda [zakot to'lovchi bandaning] molidunyo'sining ko'payishiga sabab bo'ladi. Alloh taolo bu to'g'rida shunday buyuradi: «Kimki [bir] hasana (savobli ish) qilsa, unga o'n barobar [ko'paytirib yozilur]»¹.

Ramazon oyida tutiladigan ro'za o'z bandalariga yordam beruvchi Zotning dargohiga yaqinlashish hamda pok Tangri bu to'g'rida: «Ro'za Men uchun [tutiladi] va uning mukofotini Men – O'zim beraman»², deb buyurganidek, bandalariga yaxshiliklar qiluvchi va ne'matlar ato etuvchi barcha narsadan xabardor Zotning sovg'alariga erishish vositasi hisoblanadi.

Islom hajini ado etish va Baytulloh ul-haromni tavof etish, [bandadagi] to'g'ri din va e'tiqodning mukammallashishiga hamda ikki dunyo egasining unga ato qiladigan ne'matlarining yanada ko'payishiga sabab bo'lib, ulug' Tangri: «Bugun, diningizni kamoliga yetkazdim, ne'matimni tamomila berdim»³, deb buyurganidek, musulmonlarga yo'l ko'rsatuvchi chiroq qilganlar.

Bandalar va ibodat qiluvchilarning pushti panohi bo'lgan bu zotning juma va jamoat namozlarini o'qishni

¹ Qur'oni karim, «An'om» surasi, 160-oyat.

² Hadisi qudsiy.

³ Bu yerda Qur'oni karimning «Moida» surasi 3-oyatidan parcha keltirilmoqda.

tashkillashtirishdagi sa'y-harakatlari va g'ayratlari shu darajada ediki, Marg'aniy bog'i ichida o'ta chiroyli bezaklar bilan ziynatlangan bir masjid qurib, o'z zamonasi qorilarining sarasi bo'lgan Xoja Hofiz Muhammad Sultonshohni ushbu masjid imomligiga tayinlagandilar va o'zlari ham bu yerda besh mahal jamoat bilan o'qiladigan namozlarning barchasida qatnashdilar.

Shuningdek, [ul Hazrat] hidoyat oshyoni bo'lgan saroy xizmatchilarini namozni (28^a) o'tashga rag'batlantirish, bordi-yu ulardan birortasi shariat ahkomlariga zid ish qiladigan bo'lsa, uni shariat qonun-qoidalari asosida jazoga tortish uchun bir muhtasib ham tayinlagan edilar.

Bundan tashqari [ul Hazrat] Marg'aniy bog'i qarshisida o'ta chiroyli va hashamatli bir jome masjidi ham qurgan bo'lib, haqiqatda ushbu binoning ko'ngilni yayratuvchi muhiti uni qurgan kishi muborak qalbining musaffoligidan darak beradi hamda ushbu fayzli makonning bahri dilni ochadigan havosi abadiy jannatning yoqimli shabadalarini esga soladi.

Nazm:

*Uning masjidi ilohiy fayz makonidir;
Uning xutbasining ovozi oygacha yetadi.
Moviy osmondan unga tushgan
Fayz bir Qur'on o'qish bilan ko'paydi.
Gumbaz ostidagi tasbeh ovozi
To'qqiz baland gumbazdan ham balandga ketmish.
Baland toqi falak bilan juftlashibdi,
Falak pinhona uni tutib turguvchi bo'libdi.
Saodat unga yo'l ko'rsatuvchi bo'lgan har bir kishi
Uning dargohi tomon yo'l oladi.*

Ezgulik binolarini quruvchi ushbu zot tomonidan qaytadan qurilgan masjidlardan yana biri Hirot jome

masjidi bo'lib, haqiqatan ham bu joy ilohiy fayzlarni o'zida to'plovchi va barcha nopokliklarni arituvchi bir makondir.

Ushbu qutlug' makonni Sulton Abulfath G'iyosiddin Muhammad ibn Som o'z hukmronlik davrining oxirlarida qura boshlagan, biroq muattar ko'ngli ushbu ulug'vor binoning qurib bitkazilishidan xotirjam bo'lmasidan oldinroq Yaratguvchining mag'firat dargohiga ravona bo'lgan edi. Shundan so'ng uning o'rniga hukumat tepasiga kelgan ukasi Sulton Shahobiddin masjidning qurilishini davom ettirdi. Uning o'g'li Sulton G'iyosiddin Mahmud podsholik taxtiga o'tirganidan keyin ushbu tabarruk makonning qurilishini oxiriga yetkazdi. Shu holatda bir qancha vaqt o'tgach (28^b), Chingizxon istilosi va [uning natijasida] Xuroson [mamlakati] viloyatlarining xarobaga aylanganidan so'ng oliy darajali ushbu makon ham vayronlikka yuz tutdi. [Ushbu masjidni] qaytadan qurish va ta'mirlash ishi ezgu niyatli podshoh Malik G'iyosiddin Kurtning hissasiga tushdi. Uning vafotidan so'ng o'g'li Malik Muizziddin Husayn masjid binosiga berilgan bezaklarni yanada ko'paytirdi. Hazrati xoqon Sa'id Mirzo zamonida Amir Jaloliddin Feruzshoh [ushbu masjidni] ta'mirladi.

Nazm:

*Kimki kelsa yangi imorat qurdi,
U ketdi-yu imorat boshqasiga tegdi.
Yana bir boshqasi shunday havasni qildi,
Ammo bu imoratni hech kim oxiriga yetkazmadi.*

Sohibqiron Sulton va Jahongir Xoqonning hukmronligi paytida va saltanati davrida [ushbu masjid] mehrobining ayvoni jiddiy shikastlanib, chiroyli qilib qurilgan

gumbazining shifti buzila boshladi. [Ushbu ayvonning] yuksak did bilan qurilgan devorlari rukuga borgan namozxonlarning belidek bukchayib, ulug'vor ustunlari sajdaga borgan namozxonlardek yerga yuz qo'ydi. Baland qilib qurilgan shiftidagi ganch qoplami ko'chib tushdi va muborak to'shamasi ostida qora nam tuproq to'planib qoldi.

Bu holat ilohiy ilhomlar tushadigan makon bo'lmish ul hazratning nurli nazariga tushgach, butun kuch-g'ayratini ushbu mehrob ayvoni poydevori va asoslarini qaytadan qurish va mustahkamlashga sarfladi. Islom podshohidan ijozat va ulug' mashoyixlar arvohlaridan madad so'rab, (hijriy-qamariy) 903-yilning sha'bon (mil. 1498-yil, mart-aprel) oyida gumbaz va mehrob ayvonining ko'chib tushgan toqini ochishga buyruq berdi. Shundan so'ng tajribali me'morlar (29^a) va mohir muhandislarning maslahati va tasdiqlashi bilan ushbu binoni undan-da mustahkam qilish mumkin bo'lmagan darajada qayta qurishga ko'rsatma berdi.

Mehrobning ikki tomonida ikkita hashamatli ayvon bunyod etib, shu orqali katta toqqa yuqori darajadagi pishqlik va mustahkamlik bag'ishladi. Ezgulik asoslarini qo'yguvchi ul zot ushbu qurilishni tugallashga qaratilgan sa'y-harakati va g'ayratining zo'rligidan har kuni muborak jismi bilan (*shaxsan, shaxsan o'zi*) o'sha qutlug' makonga tashrif buyurar, aksar holiarda etagini qayirib boshqa ishchilar qatorida ishlardi. Har necha kunda bir marta u yerda ishlayotgan me'morlar va ustalardan tortib hunarmandlarga bo'lgan kishilarga qimmatbaho kiyimlar kiygizar, katta diqqat-e'tibor berish va ko'plab mukofotlar taqdim etish orqali ularning ko'ngillarini shod va dillarini obod qilardi.

Shunday qilib, Xudoning marhamati hamda podshohning cheksiz diqqat-e'tibori va yordami bilan uch-

to'rt yil cho'zilishi mumkin bo'lgan bu ish olti-yetti oyda poyoniga yetdi. Mehrob ayvonining balandligi ezgulik va saxovat dengizi bo'lmish Amirning sa'y-harakatlari bilan oldingi holatidan olti-yetti zar'ga oshdi.

Asosiy ish poyoniga yetib, binoning poydevorlari va asoslari xuddi haramlar binolari kabi mustahkamlikka erishgach, [ul Hazratning] muattar ko'ngliga [ushbu binoga] zeb-ziynatlar berish hamda unga muhtashamlik va tashqi ko'rkamlik bag'ishlash fikri keldi. Ul zotning ko'rsatmasiga binoan ishi barakali bo'lgan muhandislar, qo'li gul koshinkorlar, naqqosh san'atkorlar va sangtarosh ustalar katta kuch-g'ayrat bilan o'zidan fayz taratuvchi ushbu masjidni pardoqlash va zeb-ziynatlar bilan bezatishga kirishishdi va taxminlarga ko'ra besh yilga yaqin (29^b) muddat davom etishi kerak bo'lgan bu ishni bir yil ichida bitkazishdi.

[Ushbu bino] toqlari va ravoqlarining yuzalari islamiy va xitoycha naqshlar bilan bezatildi. Yorug' va pokiza supalari g'aroyib va dabdabali bezaklarining ko'pligi hamda ajoyib va yangicha ziynatlarining mo'lligi bilan boshqa ibodatxonalardan ajralib turardi. Baland gumbazlarining shifti yaxshi amallar qilgan bandalarning nomai a'mollari kabi oqlik va yorqinlik kasb etgan bo'lib, ulug'vor ayvonlari devorlarining pastki qismi qizil toshlar bilan so'z-la ta'riflab bo'lmaz darajada go'zallik va mustahkamlikka ega bo'ldi.

Nazm:

*Yeridan shiftigacha naqshlarga to'la,
Muhandisning o'y-fikri unga qaratilgan.
Oliy darajadagi xonalarini yomon ko'zdan asrasin,
Yoysimon toqlari hurning qoshiga o'xshaydi.*

Yongʻoq daraxti yogʻochidan yasalgan eski minbar sinib ketganligi sababli sof niyatli Amirning cheksiz saʼy-harakati va gʻayrati marmartoshdan bir minbar qurishni taqozo etdi. Shaʼni ulugʻ saroy mulozimlari [ushbu minbarni qurish uchun kerak boʻlgan ashyoni] izlashga kirishishdi va Xavof viloyatidan bir marmartosh topib, uni egasidan toʻliq narxida sotib oldilar va ushbu muborak makonga olib keldilar. Shundan soʻng sangtarosh usta Shamsiddin oʻsha minbarni qurishga kirishdi.

Natijada oliy nasabli Amirning saʼy-harakatlari bilan shunday bir minbar qurildiki, olamni bezaguvchi quyosh har tongda xatib kabi moviy osmon minbariga chiqqanda uning boshqa oʻxshashi va tengini topolmaydi. Juma va jamoat namozini oʻtash kabi goʻzal anʼana hazrati paygʻambarning (30^a) ummati orasida joriy boʻlgan zamondan buyon hech bir namozxonning qulogʻi unga oʻxshashini eshitmagan. Shariat homiysi va zamona fozillarining sarasi boʻlgan Sayyid Ixtiyoriddin Hasan ushbu oliymaqom minbarning qurib bitkazilgan yili borasida quyidagi qitʼani nazm rishtasiga teribdi.

Qitʼa:

Katta saʼy-harakat tufayli mukammal bir minbar qurildi. Oʻta balandligidan arshga boʻy choʻzgan edi. Haligacha hech kim marmardan yasalgan minbarni koʻrmagandi. Uning qurilgan yili ham haligacha hech kim koʻrmagan oʻsha narsa boʻldi.

Shunday qilib, bu jannatmonand masjidni pardoqlash va zeb-ziynatlar bilan bezash ishlari nihoyasiga etganidan soʻng (hijriy-qamariy) 905-yil shaʼbon oyining oʻn toʻrtinchisida, chorshanba kuni (mil. 1500-yil, 15-mart)

Yaratganning madadiga erishgan va oqillik bilan chora-tadbirlar ko'rish darajasiga yetishgan [ul Hazrat] katta bir ziyofat uyushtirib, osh berdi.

Bayt:

*Bir to'y berdi o'ta dabdabali, soz,
Uni ta'riflasak, qissa cho'zilar*

[Ul Hazrat ushbu masjidning] xatibi, imomi, voizlari, qorilari, mutavallisi, xodimlari hamda ushbu imoratni qurishda qatnashgan quruvchilarni mazkur ziyofat dasturxoniga chorlab, ziyofat shartlarini ado etdi. Shundan so'ng yuzga yaqin ziyofat mehmonlarining munosib qomatlarini qimmatbaho po'stinlar, oliy navli jundan to'qilgan chakmonlar, paxtalik to'nlar va boshqa xil qimmatli kiyimlar bilan ziynatladi.

Shundan so'ng [masjid binosining] pishiqligi va mustahkamligini oshirish maqsadida ushbu tabarruk makonning tomini yopishni buyurdi. Imoratni qurishda ishlayotgan ishchilar qurilish ashyolarini tayyorlab, yetkazib berishga, quruvchi ustalar esa ularni ishga solishga kirishishdi. Qisqa muddat ichida ushbu muborak (30^b) binoning [umumiy maydoni] taxminan o'n to'rt jarib keladigan tomlarini ikki qatlam qilib yopib, uning ustini somonli loy bilan suvadilar va shu bilan bu ishdan ko'ngilni xotirjam qildilar.

Shundan so'ng hidoyatga panoj bo'lgan Amir oldingidan-da kattaroq bo'lgan yana bir to'y marosimi uchun kerakli narsalar tayyorlashni buyurdi. Xizmatchilar ushbu buyruqni bajarishga kirishib, ellik bosh qo'y va to'qqiz bosh otni ushbu mehmondorchilik marosimini o'tkazishga sarfladilar. [To'yning] qolgan tafsilotlarini ana shuning o'zidan bilib olaversa bo'ladi.

Masnaviy:

*Jannatdek bir to'y dasturxoni yozibdi,
 Unda ko'ngil istagan barcha narsa muhayyo.
 Bunda bir dunyo dasturxon yozib,
 [Uni] behad shirinliklar bilan to'ldirgan.*

Shunday qilib, (hijriy-qamariy) 906-yil jumodi ul-avval oyining birinchisida, dushanba kuni (mil. 1500-yil, 23-noyabr) mashoyixlar, sayyidlar, qozilar, olimlar, fozillar, amirlar, vazirlar, zodagonlar hamda saltanat poytaxti Hirotidagi saroy a'yonlari, ayrimlari hidoyat nishonli Amirning taklifiga binoan, boshqa ba'zilari esa o'z qiziqish va muhabbatlariga ko'ra, o'zidan fayz-baraka sochuvchi ushbu masjidda to'planishdi va bu yerda g'oyatda katta bir yig'in barpo bo'ldi. Turli-tuman taomlar va shirinliklar tortilib bo'lgandan so'ng ulug' martabali Amirning dengizlarni baxshida eta oladigan darajadagi saxovatli qo'llari [ushbu masjid] binosining qurilishida ishlagan ishchilar va ustalarning ustlariga qimmatbaho kiyimlar kiydirdi. Shundan so'ng [ul Hazrat masjid binosini qurishda ishtirok etgan kishilarni] taqdirlash va [bu ish chog'ida ularga yetkazilgan ayrim zahmatlar uchun] kechirim so'rash marosimini o'tkazdi.

To'g'risini aytganda, agar ezgulik va saxovat dengizi bo'lgan bu Amirning binolar va imoratlar qurishga bo'lgan g'ayrati va himmati mahsuli sifatida bunyod etilgan masjidlarning barchasi to'g'risida batafsil so'z yuritadigan bo'lsak, ushbu qisqacha risolamiz cho'zilib ketadi. Shu sababdan qolgan masjidlarning (31^a) nomlarini yozib (sanab) o'tish bilan cheklanamiz:

Injil ko'prigi yonidagi masjid, Talli Qutiyon masjidi, Ulug' ota ko'chasidagi masjid, Amir Islom Barlos ko'chasidagi masjid, Mirzo Alouddavla chorrahasidagi

masjid, Ko'shki Jahonnamoy atroflarida qurilgan masjid, Qalandaron mahallasidagi masjid, «Bog'izog'on» yaqinida qurilgan masjid, Tarxoniyon mahallasidagi masjid, Mirodil mahallasidagi masjid, Puli Kortah jome masjidi, Pulidarqaro jome masjidi, Ziyoratgoh [mahallasidagi] iydgoz, Puhra qishlog'idagi masjid, Isfizor jome masjidi, G'urda qurilgan masjid, Fushanj qasabasidagi masjid, Jom iydgozi, Saraxs masjidi, Kuroti Turshiz jome masjidi, Astrobod jome masjidi.

[Ul Hazrat] bulardan tashqari o'zlari qurgan barcha madrasalar, xonaqohlar va rabotlarda ham masjidlar bino etganlar. Alloh taolo uning qilgan bu xayrli ishlarini o'z dargohida qabul qilsin.

Islom arkonlarini mustahkamlaguvchi bo'lgan bu zot [odamlar tomonidan] namozning ado etilishi [bilan bog'liq ishlarni tashkillashtirish va buning uchun kerakli shart-sharoitlarni yaratish]ga sa'y-harakatlar qilish bilan birgalikda zakot va sadaqalar berish borasida ham katta g'ayrat ko'rsatdi. [Shu o'rinda aytib o'tish lozimki,] ushbu so'zlarni yozuvchining fikricha, ul hazratning xazinasida biror yili ham zakot to'lashga vojib bo'ladigan darajadagi oltin yig'ilmas edi. Chunki [ul Hazratning] mulozimlari qo'liga kelib tushgan har qanday daromad tez orada turli tabaqalar va guruhlar vakillari bo'lgan kishilarga in'om sifatida sarflanardi yoki [masjid, madrasa, xonaqoh va shu kabi] maskanlar qurish ishiga xayriya qilinar edi.

Misra:

Taqvodorlar qo'lida turmas mol-dunyo.

Har doim ezgulik va saxovat dengizi bo'lgan bu Amir bilan uchrashish sharafiga muyassar bo'lgan ulug'lar [ul Hazratga] muhtoj kishilarning nomlarini aytardilar (31^b), ul

hazrat ham [o'sha muhtoj kishilarning] ehtiyoji darajasidan kelib chiqqan holda o'z in'om dasturxonidan ularni bahramand etardilar.

Shuningdek, [ul Hazrat] otliq holda biror joyga borayotgan chog'larida biror muhtoj kishiga ko'zlari tushib qolganda unga ehson qilishlari uchun har doim o'zlarining ishonchli mulozimlaridan biriga kattagina miqdordagi pulni berib qo'yardilar.

Saxovat dengizi bo'lgan ulug' martabali bu Amir, [Alloh taolo buyurganidek] «Ramazon oyi – Qur'on nozil qilingan oydir»¹, ya'ni Qur'on nozil qilingan oy bo'lmish muborak Ramazon oyida qiladigan sadaqalari va xayr-ehsonlarini ko'paytirishga harakat qilardilar. [Bu oyda ul Hazratning] odatdagi ziyofat dasturxonlariga tortiladigan taomlar ro'yxatiga bir necha bosh qo'y va shunga yarasha mahsulot va masalliqalar qo'shilardi. Har kechasi ulug' sayyidlar, zamona olimlari, oliy nasabli amirlar va yuqori martabali vazirlar ulug'vor Amir huzurida iftorlik qilardilar. Ul hazratning shaxsan o'zlari mehmonlarga mulozamat qilib, o'z qo'llari bilan ularga taom tortardilar va shundan so'nggina o'zlari yegulikka qo'l cho'zardilar. Shuningdek, [mulozimlaridan] bir necha kishini tashqarida turib, ushbu ziyofat dasturxoni atrofidan joy topa olmagan kishilarga ziyofat berishlarini buyurardilar, shuning bilan birgalikda o'z oldilaridagi taomlardan bir qismini ham o'sha kishilarning tanovul qilishlari uchun berib yuborardilar.

Shuningdek, [ul Hazrat] uzoq va yaqindagi fozillar, shoirlar, qashshoqlar, nogironlar va yetimlarni pul va kiyim-kechaklar in'om qilish bilan siylardilar, yuqori va quyi tabaqalarga mansub kishilarni o'zlarining bepoyon xayr-ehson dasturxonlaridan bahramand etardilar.

¹ Qur'oni karim, «Baqara» surasi, 185-oyat.

Bayt:

*Agar uning ehsonidan bir tomchisini tuproqqa to'ksalar,
Har zarra tuproqdan lola o'rniga Jomi jam unib chiqadi.*

Shuningdek, «Yo'lga qodir bo'lgan odamlar zimmasida Alloh uchun Baytni haj qilish [farzi] bordir»¹ oyatiga muvofiq, yoshlik davrlarining boshlaridan to umrlarining oxirlarigacha bo'lgan davrda (32^a) ul hazratning ko'ngillarida islom hajini ado etish va o'y-fikrlarida Xayr ul-anom alayhis-salavot va-s-salomning muborak ravzalarini tavof etish niyati bor edi. Hamisha imkoniyatlari boricha ushbu orzularini amalga oshirishga urinardilar va har doim tilda va dilda quyidagi baytning mazmunini amalga oshirardilar.

Nazm:

*Yo Rab, Yasribu Bathoga qachon ham borarkinman,
Goh Makkada bir qo'nib, goh Madinada turarkinman?
Zamzam bulog'i bo'yida dildan qilib bir xirgoyi
Qon oqar ikki ko'zimdan ul buloqni dengiz qilarkinman?*

Bir necha bor ushbu safarni amalga oshirish uchun muborak oyoqlarini uzangiga qo'yib, o'sha muborak makon sari yo'l olar, biroq har safar cheksiz kuch-qudrat egasi bo'lgan Sohibqironning iltimosi bilan orqalariga qaytib, ushbu orzuni amalga oshirishga bo'lgan urinishlarini to'xtatardilar.

[Hijriy-qamariy] 904-yili Sohibqiron Sulton mamlakatning ba'zi manfaatlari taqozosi bilan Marv shahri tashqarisida chodir tikib, qarorgoh barpo etgan va vaqtinchalik o'sha qarorgohda istiqomat qilib turgan bir paytda ushbu muborak safarni amalga oshirish ishtiyoqi pok tabiatli Amirning qalbida g'olib kelib, Mavlono

¹ Qur'oni karim, «Oli Imron» surasi, 97-oyat.

Nizomiddin Abdulhay Tabibni [Haj safariga ketishga] ruxsat soʻrash uchun oʻsha muborak qarorgohga joʻnatdilar hamda shaxsan oʻzlari

Bayt:

*Yuz minglab kecha bu savdoda bugunga aylandi,
Endi esa bugunni ertaga aylantirishga toqatim yoʻq.*

bayti mazmunini tilga olib, saodat nishonli olimlar va fozillardan bir guruhi hamda koʻplab mulozimlar bilan birgalikda muqaddas Mashhad shahri tomon yoʻlga tushdilar. Ul janobning oʻsha diyorga yetishiga yaqin qolganida Mavlono Abdulhay buyuk taxt etagidan (*Husayn Boyqaro qarorgohidan*) bu yerga yetib keldi (32^b) va zafar bayrogʻiga ega boʻlgan Sohibqiron shu xususda olijanob Amirga yozgan maktubini [ul Hazratning qoʻllariga] yetkazdi. Mazkur maktubning matni quyidagicha:

«Saltanat ustuni, mamlakat tayanchi, din va davlat arboblarning sarasi, hukumat va xalq egalarining rahnamosi, xayrli ishlar asoschisi, ezgu ishlar boshlovchisi, xoqon hukumatining madadkori, hazrati sultonning yaqin kishisi, xalq, dunyo va din ishlarini tartibga soluvchi Amir Alisher [Alloh unga beradigan qutlugʻ madadlarini yanada koʻpaytirsin] janoblariga koʻpdan-koʻp lutf-iltifotga yoʻgʻrilgan duolar va shavqu ishtiyoq uygʻotuvchi salomlar yoʻllagan holda, maʼlum qilinadiki, [ul janob bilan] oʻzidan fayzu barakalar sochuvchi uchrashuv va diydorga yetishish orzusi qay darajada ekanligi bayon va izoh imkoniyatidan tashqari bir narsadir.

Endi esa munavvar koʻngilga maʼlum va ravshan boʻlsinki, rajab oyining oʻn birinchisida, juma kuni (mil. 1499-yil, 22-fevral) mavlonolar buyugi Mavlono Abdulhay kelib, [ul janobning] muborak ahvollari va sogʻliqlarining

yaxshiligi va mustahkamligi to'g'risidagi xabarni yetkazdi. Bu xabar benihoya quvonchga sabab bo'ldi. [Albatta] u kelmasidan oldin ham u munavvar ko'ngildan joy olgan Hijoz yurtiga safar qilish niyati to'g'risidagi xabar og'izdan-og'izga va tildan-tilga o'tib [turli kishilar orqali] yetib kelgan edi. Ammo [bu to'g'rida] ishonchli kishilardan eshitilmagani sababli [shu choqqacha ularga] ishonchli xabar sifatida qaralmagan edi. Eslatib o'tilgan o'sha kishi bilan uchrashuvda saltanat va xalifalik asoslarini buyuk tartibga soluvchisi Xoja Afzaliddin Muhammadga yozilgan maktubdan ma'lum bo'ldiki, shu kunlarda o'sha istak qaytadan uyg'onib, qat'iylashgan va o'sha safarni amalga oshirish xayoli jazmga aylangan.

Aytmoqchi bo'lgan gapimiz shundan iboratki, ul janob bilan go'daklik chog'laridan to shu kungacha (33^a) bo'lgan birdamlik va hamjihatlik munosabati hamda birgalik va hamnafaslik aloqasini qay tarzda amalga oshirib kelganimiz va amalga oshirayotganimiz, har doim va har qanday holatda ul janobning muborak ko'ngli roziligini olishni o'zimizning barcha maqsadlarimiz va istaklarimizdan ustun qo'yib, bu holatni [ul janobda] o'xshashi va tengi yo'q qobiliyat va iqtidorning mavjudligiga dalil sifatida baholab kelganimiz va baholayotganimiz barcha-barchaga, butun olam va olam ahliga ma'lum qilinadi. To'g'risini aytganda, ularning barchasiga javoban, ul janob tomonidan ham [bizga nisbatan faqatgina] yaxshilik tilash va xolis niyat bildirish, tarafdorlik va do'stlik belgilari zohir bo'lib, [ularning barchasi] kunday ravshan ekanligi sababli bu to'g'rida batafsil so'z yuritib o'tirishning hojati yo'q.

O'zlari biladilarki, hech qachon o'rtada soxtalik yoki kelishmovchilik bo'lmagan. Har doim [o'rtadagi] suhbat shunday o'tardiki, ul saltanat ustuni xayrxohlik

va maslahat tariqasida nimaiki ko'ngillariga kelsa, o'sha gapni to'qqiz martagacha [takror va takror] aytishga ruxsat etilgan edilar. Biz ham hamisha ko'nglimizga nimaiki kelsa, mehribonlik bilan ma'lum qilar edik. Hozir esa [ul janob] shu chog'da amalga oshirishga jazm qilgan savob safari niyati bir jihatdan tasavvur qilib bo'lmaydigan darajada ko'ngilga og'ir botganligiga qaramasdan, u kishining roziliklarini o'zimizning manfaatimizdan ustun qo'yganligimiz sababli har qanday holatda ham ruxsat va ijozat berishdan bosh tortmaymiz. Biroq ko'ngilga kelgan gapni ham aytish kerak.

[Sizga] ma'lum qilinadiki, bu safarni amalga oshirishda yo'lning xavfsizligi [ushbu safarni eson-omon amalga oshirishning muhim] shartlaridan biri hisoblanadi. Sizga ma'lum bo'lganidek, shu kunlarda [ushbu safarga borishda] o'tish yo'lida joylashgan Iroq va Bag'doddagi vaziyat anchagina notinch va beqaror bo'lib, Misr va Shom chegaralarida ham turli boshboshdoqliklar yuz berayotganligi to'g'risida xabarlar kelmoqda. (33^b) Bu gapdan xulosa shuki, agar [Haj safariga borish] yo'lidagi xavfsizlikning ahvoli bir kishi hech bir sababsiz boshqa bir kishiga xuruj qila oladigan darajada bo'lsa, [bu safarga] borib o'tirish shart emas. Shunday bir sharoitda yo'ldagi xavf-xatarlardan xavotir olmaslik to'g'ri ish bo'lmaydi. O'zlari aytganlaridek, yo'llardagi xavf-xatarlar sababli «filuriy» degan bir narsa joriy etilgan bo'lib, zarurat bo'lganida va xavf-xatar mavjud bo'lgan joyga yaqinlashilganda mulozimlardan har birida o'shandan bir oz bo'lmog'i lozim.

Bundan tashqari, ushbu safarning ancha vaqtga cho'zilishi ma'lum ekanligi, umrga esa ishonchning yo'qligidan kelib chiqqan holda, yana bir marta uchrashib, xayrlashish rusumi ado etilsa yaxshi bo'lar edi. Ammo bularning har ikkalasiga qaramasdan, mabodo yuqorida

aytilgan ushbu gaplardan [ul janobning] muborak koʻngliga xiralik yetib, ushbu gaplardan maqsad ul hazratning [Haj safariga] joʻnashlariga toʻsqinlik qilish ekan, degan bir oʻy kelmasmikin, degan xavotir ham bor.

Har doim xayrxohlik yuzasidan koʻngillariga nimaiki kelsa takallufsiz [toʻgʻridan-toʻgʻri] aytaverar edilar. Bu narsa bizni ham bu borada nimaiki koʻnglimizga kelsa maʼlum qilmoqligimizni lozim qilib qoʻydi. Bu yogʻiga [ul janobning] savob yoʻlini koʻrsatuvchi aqlarining ixtiyori oʻzida boʻlib, nimaniki ikki dunyo foydasiga muvofiq deb bilsalar, qilishlari mumkin. Ikki dunyo saodati yor boʻlsin. Vassalom».

Bu satrlardan [Sohibqiron Sultonning] ulugʻ va muborak koʻngli yana bir marta ikki tomon oʻrtasida uchrashuv amalga oshishini judayam istayotganligi aniq koʻrinib turganligi sababli, ul hazrat [Haj safariga] joʻnashni keyinga qoldirib, yoʻnalish bayrogʻini Marv tomon koʻtardilar. (34^a) Biroq Saraxs atroflarida qoʻngan paytlari saodatli [Sohibqiron Sulton va unga hamroh] mulozimlar va qoʻshinlar karvoni ham [Marvdan] oʻsha yerga yetib kelib, [ul Hazrat] shaʼni ulugʻ Sohobqironning xizmatiga etishdilar. Hech qanday mubolagʻasiz, bu saodatli podshoh hidoyat yoʻlidan yuruvchi ushbu Amir bilan uchrashish sharafiga muyassar boʻlganidan shu darajada quvonch va shodlik izhor etdiki, agar uning mingdan birini va koʻpidan bir ozginasini bayon etsak, lof-qof deb oʻylashlari mumkin.

Ulugʻ martabali Amir olamkezar bu oʻrdugohda uch kun turdi. Shu kunlari [ul Hazrat] tezyurar otlar, yukkoʻtarar tuyalar, nodir va kamyob buyumlar hamda katta miqdordagi pullardan iborat boʻlgan shohona sovgʻalar va podshohona hadyalarni Jamshiddek xusravga, baland martabali shahzodalarga va pokizalik chodirida koʻzdan yashirin turguvchilarga (yaʼni, *haram ahliga*)

tortiq qildi. Amirilar, vazirlar, sadrlar va ichkilardan tortib saltanat oshyoni bo'lgan saroy xizmatchilarigacha bo'lgan kishilardan ko'pchiligining orzu-umid bisotlarini o'z in'om va ehson xazinalari hisobidan to'ldirdilar.

[Ushbu uchrashuvda ul Hazrat] sulton hazrati oliylariga shunday arz qildilar:

– Bir safar sizning Xudo ko'nglingizga solgan narsalarni so'zlovchi tilingizdan: «Qachonki jahondorlik kabi o'ta mas'uliyatli bu ishdan zeriksam, avliyolarning sarasi bo'lgan Shayx Najmiddin Kubroning o'zidan nurlar taratuvchi maqbarasida istiqomat qiluvchi yoki ulug' Tangrining yaqini bo'lgan Xoja Abdulloh Ansoriyning (Alloh ularning qabrlarini tabarruk qilsin) tabarruk maqbarasi ostonasini supuruvchi bo'laman», degan gap chiqqan edi. Biroq endi sizning bu orzu-yingiz ushalmaydigan bo'ldi, menga esa to'la xohish va rag'bat bilan Hijoz safariga borishimga ruxsat bermaydilar. [Shunga ko'ra sizning] qutlug' shaxsingiz vakolati bilan (34^b) qolgan umrimni Ansoriyaning tabarruk maqbarasi ostonasini supuruvchilik bilan o'tkazishimga va [saroy] mulozimligi ishidan butunlay bo'shashimga ruxsat bersangiz. Chunki keksalik zaifligi vujudimga ta'sir ko'rsatib, quvvatim ketgan va tanamda kuch qolmagan.

Nazm:

Qulni ozod qilguvchi xojalar

Odatda keksa qulni ozod qilarlar.

Hazrati Sohibqiron bemhoya lutf va mehribonlik bilan bu iltimosni inobatga olib, o'zidan gavharlar sochuvchi tili bilan shunday dedi:

– Siz Xurosonda istiqomat qilib turar ekansiz, nimaiki iltimos qilsangiz, [bunday iltimos] ijobat qilinish sharafiga

muyassar bo'lar. Chunki aniq bilamanki, bu mamlakat sizning muborak vujudingizdan xoli bo'lsa, yuqori va quyi tabaqalarga mansub bo'lgan kishilarning barcha toifalari va guruhlarining hayotida notinchlik va beqarorlik yuz beradi.

Shundan so'ng pok niyatli Amirning munosib qomatini oltin tugmalar qadalgan va avrasi zarbof qilib to'qilgan qora qunduzi po'stin va martabasiga munosib bo'lgan boshqa qimmatbaho kiyimlar bilan bezatdilar. Shundan so'ng saltanat poytaxti Hirotga qaytishga ruxsat berildi.

Ul Hazrat o'sha yili sha'bon oyining o'rtalarida yana bir bor shavkatli shaharni qutlug' quyoshining yorqin nurlari bilan to'ldirdi. Shaharning mashoyixlar, sayyidlar, olimlardan tortib oddiy xalq va quyi tabaqalargacha bo'lgan qatlamlari va toifalari vakillaridan iborat bo'lgan aholisi ushbu tashrifdan bag'oyat shod va xursand bo'lib, shukr sajdasini ado qilish va nazrlar berishga kirishish li.

Shu asnoda hidoyat nishonli Amirning muattar ko'ngli tabarruk Ansoriya maqbarasida katta bir ziyofat marosimi o'tkazib, unga (35^a) shavkatli Hirot shahrining ulug'lari va zodagonlarini chaqirish hamda ulardan fотиha olishni tusab qoldi. Shunga ko'ra ushbu ziyofat marosimi uchun kerak bo'lgan narsalarni tayyorlashni buyurdi. Mulozimlar nihoyatda dabdabali bo'lgan bir ziyofat dasturxonini tayyorlashga kirishishdi. [Bu ziyofatda] yetmish bosh qo'y va yigirma bosh ot [go'shti] va o'ttiz man qand sarflandi. [Ziyofatning] qolgan tafsilotlarini ana shuning o'zidan bilib olaversa bo'ladi.

Shunday qilib, o'sha yili sha'bon oyining yigirma ikkinchisida, payshanba kuni (mil. 1499-yil, 4-aprel) sultonlardan Mirzo Sulton Ahmad, Mirzo Muhammad Qosim va Sayyid Abdulloh Mirzo, mashoyixlardan

Mavlono Shamsiddin Muhammad Ruhiy, Shayx Jaloliddin Abusaid Purniy, Xoja Abu Ahmad, millat va dinning baxti bo'lgan Mavlono Sa'diddin al-Koshg'ariyning o'g'li Xoja Kalon, Xoja Ziyouddin Yusuf va Mavlono Hamididdin Tabodgoniy, sayyidlar va naqiblardan Amir Jamoliddin Atoulloh Asiliy, Amir Nizomiddin Abdulqodir, Amir Ibrohim Musha'sha', Amir Burhoniddin Atoulloh, Amir Ibrohim Mashhadiy va Amir Sadriddin Yunusiy, qozilar va olimlardan Qozi Qutbiddin Ahmad al-Imomiy, Mavlono Nizomiddin Abdulhay, Mavlono Kamoliddin Mas'ud Shirvoniy, Mavlono Karimiddin Dashtbayoziy, Xoja Ahmad, Qozi Xoja Kalonning avlodidan Xoja Abdurahmon hamda nomlarining to'liq ro'yxatini keltirish mavzuning cho'zilib ketishiga olib keladigan boshqa akobirlar va a'yonlar ushbu muborak maqbarada yig'ildilar. Dongdor amirlardan bo'lgan Amir Kamoliddin Shoh Husayn, Amir Junayd Sorbon, Amir Muhammad Ko'kaldosh, Amir Hoji Pir, (35^b) Amir Sayyid G'iyosiddin Muhammad Bog'bonning farzandlari ushbu marosimda oyoqda turib, [bu yerga yig'ilgan] ulug'larning xizmatida turishdi. Qisqacha qilib aytganda, shunday bir ziyofat marosimi uyushtirildiki, osmonni kezuvcchi quyosh cheksiz koinotda aylanib yurar ekan, shu choqqacha bunaqangi yig'inga ko'z nurlari tushmagan, turg'un va sayyor jismlardan tashkil topgan ko'hna falak yuz ming ko'zi bilan olam va undagi narsalarga tikilib turgan ekan, shu choqqacha uning ko'zi bunday yig'inga tushmagan.

Nazm:

*Yig'in emas, shohona bir bazmdir,
Minglab noz-ne'matlar qo'yilgandir.
Rang-barang dasturxonlar yozilgan,
Turli ne'matlar-la bezatilgan.*

Taomlar tortilib, o'ta bilimdon bo'lgan Zot kalomidan qiroat qilinganidan so'ng insonlarning tayanchi va pushti panohi bo'lgan ul hazrat ulug' mashoyixlardan fayz-baraka bag'ishlovchi bir fотиha berishlarini iltimos qilib, shu orqali unga madad berishlarini so'radi.

[Ulug' Amir] o'sha yili aksariyat vaqt Gozurgohda istiqomat qilib, muborak Ansoriya maqbarasining sharqiy tomonida bir xonaqoh bino qildilar. Qo'llaridan kelganicha ushbu muqaddas maqbaradagi ishlarning rivoji va ravnaqiga hissa qo'shdilar.

Bularning barchasiga qaramasdan, hajga borish o'yi va Xotam ul-anbiyo sallallohu alayhi vasallamning ravzalarini tavof qilish fikri ushbu saodatli Amir ko'nglini tark etmadi. Natijada (hijriy-qamariy) 905-yili (mil. 1500-vil) to'g'ridan-to'g'ri va boshqalar orqali oliy darajali Sohibqirondan ruxsat so'radilar. Ul zot har safar rozilik boshini qimirlatardilar, ammo keyin yana pushaymon bo'lib, pok ko'ngilli Amirning uyiga tashrif buyurib, shoshmay turishlarini iltimos qildilar.

Nihoyat (36^a) [ul Sohibqiron] o'zlarining muborak ko'ngillari istagidan voz kechib, [ulug' martabali Amirning hajga borishiga] sharaffli ruxsatlarini berdilar va [ul Hazratning mazkur safarlari to'g'risida] bir yo'l farmoni chiqardilar. Ushbu yo'l farmonining matni quyidagicha:

«Yaxshilikka yo'llovchi Zotning buyuk qudrati va ba'zi kimsalarni ba'zi kimsalar ustidan darajasini ko'taruvchi Zotning buyuk, mukammal qudrati bilan. Abulg'oziy Sulton Husayn Bahodir so'zimiz.

O'tkir bilim va zakovat ko'zi egalarining ko'zlarga ko'rinmas narsalarni ko'ringuvchi qiluvchi ko'ngillari ko'zlari, shuningdek [yaratguvchi Zotga bo'lgan] ehtiyojmandlik maydonining rahnamolari hamda

haqiqat va majoz mulkinging podsholari bo'lgan bilimdonlik va ishonch egalarining pok yuraklaridagi qora nuqtalariga yashirin va maxfiy qolmasinki, borliq olam hayrat vodiysidagi tavfiq (ilohiy madad) va tavhid (yakkaxudolik) manzillariga eltuvchi karvon sarboni hidoyat yo'li va Allohning buyurganlarini ulug'lash yo'rig'ini boshlar hamda [Allohni] ulug'lash va maqtash ishiga yordam beruvchilar tomonidan amalga oshirilgan tahqiq (haqni izlash) va ta'yid (rag'batlantirish) bosqichlarining nurli o'tmishi bulutlar qorong'uligiga «Bas, qaysi tarafga yuzingizni qaratsangiz, o'sha tomonda Allohning «yuzi» mavjuddir»¹ [oyati] nurlari nishonalarini bag'ishlar ekan, bir baxtiyorning aql qulog'iga «Mendan so'ragan bormi? Mendan mag'firat so'ragan bormi?» (*Hadis*) nidosi eshutiladi. Bu esa [g'aybdan] abadiy turguvchi davlatning ko'ngliga kelgan o'y hamda [g'aybdan] ko'ngilga kelgan va bardavom bo'lguvchi inoyatdan xabar beradigan fikrga ko'ra, ruhlar va jinlar tomonidan «Labbay Senga, Allohim, labbay» deb til bilan aytishga javob bo'la oladi.

Bu so'zlarni aytishdan maqsad va bu gaplarni bayon etishdan ko'zda tutilgan narsa shuki, ushbu sulola hukmronligi yorug' zamonining quyoshi bosh ko'targan va ushbu qudratli va shavkatli xonadon xalifaligi daraxtining unib-o'sa boshlagan (36^b) davrining boshlaridan ushbu ulug'vor yo'lda bo'lgan, farishtalar sifatlariga va avliyolik belgilariga ega bo'lgan tabiatlari muborak jismlari bilan zohiriy va botiniy birlikka ega bo'lgan, har doim abadiylikka monand suhbatlari va jannatni bezaguvchi uchrashuvlariga katta ehtiyoj bo'lgan xayrli ishlar asoschisi, ezgu ishlar boshlovchisi, xoqon hukumatining madadkori, Hazrati

¹ Qur'oni karim, «Baqara» surasi, 115-oyat.

sultonning yaqin kishisi, qudratli saltanat ustuni, tinch va farovon mamlakat tayanchi, haq, haqiqat va din ishlarini tartibga soluvchi oliy nasabli, hidoyat nishonli olijanob Nizomiddin Amir Alisher (Alloh taolo undan yog'iladigan barakalarni doimiy qilsin) hozirgi kunlarda asoslari mustahkam bo'lgan dinimiz rahnamosining keltirgan dalillari hamda «[Alloh] xohlagan kishini to'g'ri yo'lga hidoyat etadi»¹ dalilining to'g'ri yo'l ko'rsatishi tufayli baxtiyorlar qatoridan joy olib, aniq ishonsa bo'ladigan saodatdan bashorat qiluvchi «[Namozda] yuzingizni Masjidi Harom [Ka'ba] tomonga o'giring!»² aniq-ravshan xitobi hamda jahonni bezaguvchi «Ka'ba, ya'ni Bayt ul-Haromni Alloh odamlar uchun [muhim] maqom qilib qo'ydi»³ chaqirig'i eshitilib turgan bir chog'da o'sha muqaddas zaminni tavof etishga ruxsat va Ibrohim (alayhissalom) to'g'risidagi barcha narsalarni aniq-ravshan bayon qilib berguvchi oyatlarda sifatlari bayon etilgan va maqtovlari keltirilgan o'sha muqaddas vodiya borishga ijozat olib, davlatning bardavom hamda uning qudrati va ulug'ligining abadiy bo'lishini duo qilish sharti bilan, o'sha ilohiy sovg'aning qadriga yetish yo'lida qadam tashlashni iltimos qilibdilar. Garchi shu choqqacha bir necha bor shu niyatni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ygan va shu ishga ruxsat berilishini iltimos qilgan, biroq har safar buyuk Yaratguvchining yaratganlari va omonatlari bo'lgan bandalarning manfaatlarini ko'zda tutish bilan bog'liq bo'lgan ma'lum sabablarga ko'ra ushbu iltimosni ijobat qilish imkoniyati bo'lmagan bo'lsa-da, bu safar [ul janobning biz uchun] hamisha hurmatli va aziz bo'lgan fayzli ko'ngillari roziligini olish

¹ Qur'oni karim, «Yunus» surasi, 25-oyat.

² Qur'oni karim, «Baqara» surasi, 194-oyat.

³ Qur'oni karim, «Moida» surasi, 97-oyat.

maqsadida, u kishining iltimoslarini bajo keltirishga qaror qildik va (37^a) bajarilishi barcha uchun majburiy bo'lgan quyidagi jahonshumul va quyoshsifat farmon (Alloh uni yer kurrasining sharqida va g'arbida kuchga ega qilsin) chiqarilish va kuchga kirish sharafiga muyassar bo'ldi:

Ul janobi oliy Hijoz tomon yo'lga tushganliklarini nazarda tutgan holda, [ul zot] bu yo'lda joylashgan mamlakatlardan qay biriga borsalar ham, [u yerdagi] hokimlar, a'yonlar, aholi va yo'l xavfsizligi qo'riqchilari u kishiga nisbatan hurmat-ehtirom va izzat-ikrom ko'rsatib, bir daqiqa ham [ul Hazratga] xizmat ko'rsatishni to'xtatib qo'ymasinlar, [o'zlariga tegishli bo'lgan hududdan] u kishi va u kishiga hamroh bo'lgan kishilar va mulozimlarning barchasini sog'-salomat va eson-omon o'tkazib, xavf-xatar mavjud bo'lgan joylardan o'tishlarida qurolli qo'riqchilar bilan ta'minlasinlar, [ul Hazratning] qutlug' qadamlarini aziz va muhtaram bilib, [ul zot tomonidan bildirilgan har qanday] minnatdorchilik va shikoyatni [qonuniy] kuchga ega deb bilsinlar.

Podshohni taxtga chiqargan birodarlar, zafar yo'ldoshi bo'lgan Sohibqironning farzandlari, qudrat falakining davlat tuzuvchi amirlari, dorug'alar, zodagonlar, a'yonlar, turli aholi yashash manzillarida yashovchi barcha kishilar hamda turli tabaqalar va toifalar vakillari e'tiboriga shu ma'lum qilinadiki, bajarilishi majburiy bo'lgan [ushbu] farmon asosida ish tutsinlar, [ushbu] qutlug' farmon mazmuni va qoidalaridan chetga chiqish holatlariga yo'l qo'ymasinlar va [ushbu farmon] ulug' zotning muborak imzosi bilan bezatilgan, ziynatlangan va chiqarilganligi sababli unga ishonch bildirsinlar.

Payg'ambar hijratining 905-yili zulqa'da oyining beshinchi kuni (mil. 1500-yil, 2-iyun) oliy zot (Alloh

taolo uning martabasini baland, nufuzini abadiy va hukmronligini bardavom qilsin) amri bilan yozildi».

Ammo ushbu farmon chiqqan paytida quyosh javzo burjining oxirlaridan joy olgan (*ya'ni, javzo oyining oxirlari kelib qolgan*) bo'lib, havo haroratining judayam ko'tarilib ketganligi sababli ko'zda tutilgan safarni amalga oshirish katta qiyinchilik tug'dirishi mumkin ekanligidan kelib chiqqan holda, sunbula oyining boshlarida muqaddas haram ehromini kiyishga va tilni (37^b) «Labbay Senga, Allohim, labbay» deyishga ochib, yo'lga tushishga qaror qilindi.

Shu vaqtda zafar bayroqli Sohibqiron jahon ahli shahzodasi Muhammad Husayn Mirzoning bosh ko'targanligi sababli Astrobod tomon yo'l oldi, hidoyat nishonli Amirning mulozimlari esa katta g'ayrat bilan Hijoz safari tayyorgarligini boshlashdi.

Bayt:

*Taqdir naqqoshining parda ortida
Naqshlar chizganidan bexabar holda.*

Shunday qilib, olamni kezuvchi quyosh o'zining yorqin nurlari bilan Atorud uyini munavvar etib, havoning harorati mo'tadillashgach, ul oliy Hazrat [hijriy-qamariy] 906-yil muharram oyining oxirgi kuni, chorshanbada (milodiy 1500-yilning 26-avgusti) rag'bat otiga minib yo'lga tushdilar. O'sha safarda Ayn ul-hayot degan joyda qo'nish qildilar va juma namozidan so'ng Muqaddas Mashhadga yetib olish va u orqali o'sha muqaddas vodiya yetib borish uchun yo'lga tushdilar. Biroq yo'lda tan sog'lig'iga zarar yetkazadigan holatlarga yo'liqqanliklari sababli, «Alloh uning shanbasi va payshanbasiga baraka bersin» hadisiga asoslangan holda, nujum ilmi vakillarining

aytishlaricha qutlug' va munosib vaqt bo'lgan safar oyining sakkizinchi kunida (milodiy 1500-yilning 3-sentabri) ushbu safarni boshlashni rejalashtirib, muborak uylariga qaytdilar.

Biroq ana shu oyning ikkinchisida, juma kuni namoz ado etilganidan so'ng mashoyixlar, olimlar va irshod ahlidan Shayx Jaloliddin Abusaid Purniy, millat va dinning qilichi bo'lgan shayxulislom Sayfiddin Ahmad at-Taftazoniy, Shayx Ali, Mavlono Muiniddin al-Farohiy, Mavlono Kamoliddin Husayn (38^a) al-Koshifiy, Mavlono Kamoliddin at-Tabodgoniy va Xoja Imodiddin Abdulaziz Abhariy, sayyidlar va naqiblardan Amir Qavomiddin Husayn Mozandaroniy, Amir Jamoliddin Atoulloh Asiliy, Amir Nizomiddin Abdulqodir, Amir Shamsiddin Muhammad ibn Amir Yusuf Roziy hamda Hirot shahri va uning atrofidagi joylarning zodagonlari, a'yonlari, rahbarlari va boshqa ulug'lari ul Hazratning huzurlariga kelib, shunday arz qildilar:

— Sizning barakalar yog'ilib turgan shaxsingiz Xuroson mamlakati viloyatlaridagi tinchlik hamda aholining turli tabaqa va guruhlariga mansub kishilar o'rtasidagi osoyishtalikka sabab bo'lib turibdi. Hozir bu diyor Sohibqiron Sultonning saxovatli vujudidan xoli bo'lib, agar sizning o'zidan nurlar sochguvchi vujudingiz quyoshidan ham xoli qolsa, fitnalar yuz berishi, ularni bostirish esa imkoniyat doirasidan tashqarida bo'lib qolishi mumkin. Ayniqsa [hozirgi paytda] o'zbek podshosi Movarounnahrga hujum qilgan va Amudaryodan [janubga] o'tishni mo'ljallab turgan, Iroq va Shomdagi vaziyat ham o'ta notinch, yo'llar esa o'ta xatarli bo'lgan bir chog'da, ulug' shariat qonunlariga ko'ra ham bunday vaziyatda hajga borish vojib hisoblanmaydi. Bu faqirlarning [sizdan qilmoqchi bo'lgan] iltimosi shuki,

yana bir marta xurosonliklarning joniga oro kirib, bu yil ushbu safarni amalga oshirish fikridan qaytsalar va ushbu ezgu ishning savobini piyoda amalga oshirilgan etmish hajning savobidan ortiq ko'rsalar.

Ul oliy Hazrat [bunga javoban] chiroyli so'zlar bayon qiluvchi tillari bilan quyidagilarni aytdilar:

– Barchangizga, qolaversa, (38^b) butun olamga va uning ahliga ma'lum va ravshanki, uzoq vaqtdan va anchagina muddatdan buyon ushbu safarni amalga oshirish borasidagi shu o'y miyadan va ushbu fikr ko'ngildan joy olgan edi. Har safar imkoniyatga qarab o'sha tomonga yo'l olishga niyat qilinganida tengsiz Sohibqiron monelik qilardilar. Hozir ham o'ta chiroyli bir tarzda [hajga borishimga] ruxsat bergan, [bu borada] muborak yo'l farmoni ham chiqarib, [ushbu safar uchun] kerakli narsalarni tayyorlash va mulozimlarning xarajatlarini ta'minlash uchun katta miqdordagi mablag' sarflangan bo'lsa-da, hozir o'zimizning istagimizni sizning iltimosingizdan ustun ko'rishning o'рни emas. Qolaversa, «Mo'minlar qalbiga xursandchilik kiritish butun odamlar va jinlarning qilgan ibodatidan yaxshiroqdir» (*Hadis*), degan hadisga asoslanib, sizning iltimosingizni ijobat etishga loyiq deb topdik va bandalarning manfaatini ko'zlab, bu safar ham ushbu istagimizdan qaytdik.

Bu so'zlarni eshitgach, barchaning ko'ngli g'oyatda iyib ketib, quvonch va shodlik bilan uylariga qaytdilar, qaytadan sha'ni ulug' Amirga bo'lgan ixlos kamarini jon beliga bog'lab, tillariga [ul Hazrat haqqiga aytiladigan] duolar va madhu sanolarni keltirdilar.

Qisqacha qilib aytganda, yuqorida aytib o'tilgan sabablarga ko'ra ul hazratga Makkai mukarrama va Madinai tayyibaga borish baxti nasib etmagan bo'lsa-da, bir necha martalab ishonchli kishilarga to'liq xarajatlarini

berib, ul hazrat uchun ham haj ziyoratini ado etishlari uchun hajga jo'natdilar. Bu borada o'sha ulug' maqomdagi ulug'larning nomlari qayd etilgan shahodat hujjatlari (39^a) keltirilgan.

Allohning uzluksiz bergan ne'matlariga shukronalar bo'lsin.

Yettinchi maqsad

MEHRIBONLIK VA RAHMDILLIK HAQIDA

Ko'ngli yorug' oqillarning qalb sahifalariga bayon qalamibilan bitib qo'yilganki, yagona zot bo'lgan Xudovand nazdida eng ulug' xislat mehribonlik va rahmdillikdir. «Albatta rahmatim g'azabimdan ustundir!» hadisi qudsiysi ham bu gapning to'g'riligini tasdiqlaydigan o'ta mustahkam dalildir. Agar rahmdillik va mehribonlikdan ham yaxshiroq xislat bo'lganida edi, pok va ulug' parvardigor Qur'on suralari avvalida o'zining muqaddas zotini [mehribonlik va rahmdillikdan boshqa bo'lgan] o'sha sifatlar bilan maqtagan bo'lardi.

To'g'ri yo'lga boshlovchi [Xudo] hamda mehribon va kechirimli Zotning tanlagani [bo'lgan payg'ambar] ulug' manzilatli ummatni o'zlaridan xuddi shunday xulq-atvorni namoyon etishga burchli qilganlar. Payg'ambar sallallohu alayhi vasallam shunday deganlar: «Yer yuzidagilarga rahm qilinglar, shunda sizlarga osmonlar ustidagi Zot [Alloh] rahm qiladi».

Boshqa bir hadisda toshyuraklarni o'ziga ergashuvchilar jumlasidan tashqarida deb bilib, shunday deb marhamat qilingan: «Kim kichiklarga rahm-shafqat qilmasa, kattalarga izzat-hurmat ko'rsatmasa, u bizdan emas».

Shunday ekan, insonlarning barcha toifalari bo'yniga va barcha tabaqalari zimmasiga shu burch va majburiyat qo'yilganki, ular Yaratguvchining rahmatidan mahrum bo'lib qolmasliklari uchun barcha insonlarga ularning tabaqa va toifasidan qat'i nazar mehribonlik bilan muomala qilishlari, toshyuraklik va toshbag'irlik kabi yomon illatdan o'zlarini olib qochishlari va saqlanishlari lozim.

Bayt:

*Ko'ngil, tingla mendan bu yaxshi so'zni,
(39^b) Donolardan qulog'imda qolgan o'gitni:
Kimki bag'ritoshlik qilichin tortsa,
Halok bo'lar bag'ritoshlar qilichidan.*

Ushbu ma'nolardan taralayotgan nur rahmdil va kechirguvchi bo'lgan Zot marhamatlari jilvagohi va hazrati sultonning yaqin kishisiga kunday ravshan bo'lganligi sababli, har doim rahmdillik va mehribonlik xislatini o'zlariga odat qilib olgan edilar va hamisha mehribonlik va yumshoqko'ngillilik qanotini olam ahlining turli toifalari va tabaqalari uzra yoyib, bechoralarning dillaridagi o'tni taskin sharbati bilan o'chirardilar va mazlumlar ko'kragidagi jarohatni o'zlarining rahmdillik va ichkuyarlik malhami bilan davolardilar.

Aytilgan ushbu gaplarga misol keltirish va ushbu da'voni isbotlash uchun qutlug' bayonli qalam bir necha hikoyatni bayon etishga kirishib, ushbu risola sahifalarini dunyo ulug'lari va buyuklarining tayanchi bo'lgan bu zotning maqtovg'a sazovor yaxshi ishlari to'g'risidagi ma'lumotlar bilan bezaydi.

Xudoning o'zi ishimizga madad va omad bersin.

Hikoyat

Sulton Sa'id Mirzo Sulton Abusa'id zamonida Sohibqiron Sulton lashkarlari ba'zida zamon taqozosiga ko'ra Xuroson viloyatlari va tumanlariga hujumlar uyushtirib turardilar. Bir gal ulardan ikki nafari Amir Ahmad Hoji [odamlari] tomonidan qo'lga olindi. U o'ylab o'tirmasdan, bularning har ikkalasi qatl etilsin va boshlari Samarqand voliyisi Sulton Ahmad Mirzoning oldiga olib borilsin, deya hukm chiqardi.

O'sha paytda Ahmad Hojining qo'shinida bo'lgan, Hazrati sultonning yaqin kishisi hisoblangan ul oliy hazrat ushbu hukm to'g'risida eshitib, o'sha ikki asirning holiga rahmlari (40^a) keldi va amir janoblariga:

– Bu ikki kishini tiriklay Sulton Ahmad Mirzoning oldiga yuborish kerak, toki uning o'zi bevosita ulardan Mirzo Sulton Husaynning ahvoli qanday ekanligini bilib olsin va bular to'g'risida o'zi ma'qul topgan hukmni chiqarsin, – dedilar.

Amir Ahmad Hojiga bu so'zlar juda ma'qul tushib, ul Hazratni olqishladi va asirlarni o'z podshohi oldiga jo'natdi. Sulton Ahmad Mirzo ulardan Sohibqiron Sultonning qanday ahvolda ekanligini bilib olgach, har ikkalasini qamoqqa tashladi.

Oradan bir qancha vaqt o'tgach, ushbu azizlardan biri [qamoqdan] ozod bo'lib, dono Amirning [xizmatiga kirish uchun uning] huzuriga shoshildi. Uning xizmatida bo'lish majburiyatini bo'yniga olib, bir umr [ul Hazrat] mulozimlari qatoridan joy olib, uning duoi jonini qilishga mashg'ul bo'ldi.

Hikoyat

Bir safar Sulton Sa'id amirlaridan bir guruhi Chahchah yaqinidagi jangdan so'ng Sohibqiron Sulton lashkarlaridan bir to'dasini asir olib, ularni qatl etish va so'ngra boshlarini o'z podshohlariga jo'natish uchun bo'lib olishdi. [Bu paytda] Hazrati sultonning yaqin kishisi bo'lgan ul oliy hazrat o'sha o'rdugohda Amir Sulton Hasan Arhangiyning o'g'li Mirzobek bilan birga edilar.

Shunday qilib, o'sha asirlardan ikkitasi Amir Sulton Hasanga tegdi. Ushbu amirning o'zi bo'lmagan, ammo ul Hazrat Mirzobek bilan birga turgan bir joyga tavochi o'sha ikki asirni olib keldi-da, (40^b) darhol bularning har ikkalasini ham qatl etib, boshlarini [podshoh huzuriga] yuboring, dedi. Oliyjanob Amir bu holatni ko'rib tashvishga tushdi va Mirzobekka qarab:

– Men jang maydonining falon joyida bir jasadni ko'rdim. Bir-ikki tanga jallodga bersangiz, uning kallasini olib kelsa va [o'sha kallani qo'lga tushgan asirlardan birining kallasi, deb podshohning oldiga jo'natsangizu] asirlardan birini o'ldirmasdan qo'yib yuborsak, degan umidda edim, – dedi.

Mirzobek ul Hazratning aytganini qildi va shu tariqa olijanob Amir bir kishining hayotini saqlab qoldilar.

[Ul Hazrat asirlardan] ikkinchisining hayotini qay yo'l bilan saqlab qolsak ekan, deb o'ylab turganlarida, tavochi yetib kelib, bittadan ortiq asirni o'ldirmang, bitta kalla yetadi, deb qoldi. Shunday qilib, jang maydonidan olib kelingan kallani [unga] berib, [asirlikka tushgan] har ikkala kishini qo'yib yubordilar.

Hikoyat

Bir safar Sohibqiron Sultonning muborak ko'ngliga Xorazm viloyatini obod qilish fikri kelib, Xuroson aholisidan uch ming oilani u yerga ko'chirish to'g'risida bajarilishi majburiy bo'lgan farmon chiqardi. [Bu farmonga ko'ra ushbu uch ming oila o'sha viloyatda] joylashib, [u yerni] obod etish va dehqonchilik qilishga kuch-g'ayrat sarflamoqliklari lozim edi.

Hamisha unga omad va g'alaba yor bo'lgan Amirning nurli nazari bu holatga tushgach, [Xorazm viloyatiga jo'natilishi kerak bo'lgan] odamlarning ahvoliga rahmi kelib, [Sohibqiron Sultonga] shunday arz qildi:

– A'lo hazratning bu ishdan ko'zda tutgan maqsadlari islom mamlakatini obod qilish hamda insonlarning turli toifalari moddiy farovonligini oshirish bo'lsa-da, ammo hozir o'rganib qolgan vatan va odatlanib qolgan maskandan ayrilish musulmonlarga parokandalik va sargardonlik ko'rinishidagi ko'p qiyinchiliklar olib keladi. Bundan tashqari [u yerga] ushbu guruh odamlarining borib yashay boshlashi bilangina (41^a) u viloyatning obod bo'lish-bo'lmasligi ma'lum emas. [A'lo hazratning] shohlarga xos bo'lgan yumshoqko'ngilliklari va mehribonchiliklaridan qilingan umid shuki, ushbu fikrdan qaytsalar. Chunki azaliy zot bo'lgan Xudo Xorazmning obod bo'lishini istaydigan bo'lsa, [u viloyat] biror kishi o'z vatanidan uzoqlashib, sarson-sargardon bo'lmasa ham obod bo'lave-radi.

Sohibqiron Sulton boshida bu so'zlarni ma'qullash qulog'i bilan tinglamadi. Rahmdillikni o'ziga odat qilib olgan bu Amir bu so'zlarini o'n marta takrorlab, uni bu fikrdan qaytishini qattiq turib so'ragan bo'lsa-da, foyda bermadi. Biroq boshqa bir safar jur'at qilib, shunday dedi:

– [A'lo Hazratning chiqargan] muborak farmoniga muvofiq kamina har bir muhim masala borasidagi o'z vaqtida bildiriladigan fikrimni to'qqiz martagacha [qayta-qayta] aytishga haqli bo'lganligimdan kelib chiqqan holda, xalqni Xorazmga ko'chirish masalasi to'g'risidagi fikrimni to'qqiz marta ma'lum qildim, biroq natija bermadi. Hatto undan oshirib, o'ninchi marta ham bu ishning oldini olish uchun sizga bosh og'rig'i bo'ldim, lekin iltimosimning bajarilishiga erisholmadim. Endi iltimosimni yana bir marta takrorlayman va umid qilamanki, bu gal bu iltimosni bajo keltirasiz.

Adolat yo'lidan yuruvchi podshoh shunday javob berdi:

– Men sizning kundan-kunga qudrati oshib borayotgan davlatning manfaatlarini o'ylab, bu masalada qattiq turib olganingizni bilaman. Biroq saltanat tongi yorishmasidan oldin o'sha o'lkaning obodonligi uchun sa'y-harakat va kuch-g'ayrat sarflashni o'z oldimga maqsad qilib qo'yganligim sababli bu ishni amalga oshirish fikridan butunlay voz kecholmayman. Endi sizning ma'qullashingiz bilan o'sha uch ming oilaning uchdan ikki qismiga tegmaslik, (41^b) ularning uchdan bir qismidan ortig'iga u tomonga ko'chish majburiyatini qo'ymaslik [ya'ni oldin aytilgan o'sha uch ming oiladan faqat uchdan birini Xorazmga ko'chirish] to'g'risida farmon berdim.

Qit'a:

*Qanday ajoyib donokim, shoh oldida
Qahr chog'ida yaxshi narsalardan so'zlaydi.
Suv kabi yoqimli va mayin so'zlar aytadi,
Shohning [qahr] oloviga suv sepadi.*

Hikoyat

Bir yili qish faslida adolatli Sohibqiron Marvda qishlagan, olam ulug'larining pushti panohi bo'lmish ul Hazrat esa uning osmon bilan bo'ylashgan qarorgohida xizmatda bo'lgan chog'ida bir musicha bir necha marta ul hazratning chodiriga uchib kirdi va hech kim unga tegmaganidan keyin o'sha yerda in qurib, tuxum qo'ydi.

Sayyoralar podshohi hut qishxonasidan o'zining buyuklik va ulug'lik manzili tomon harakat qilgach, Sohibqiron Sulton saltanat poytaxti Hirotga qarab yo'l oldi. Biroq bu paytda o'sha musicha qo'ygan tuxumlar hali ochilmagan edi.

Shu sababli ul oliy hazratning tabiatida mavjud bo'lgan rahmdillik va undagi tug'ma xislat bo'lgan yumshoqko'ngillik o'sha musicha jo'ja ochib, bolalarini katta qilmaguniga qadar ushbu chodirni yig'masdan shunday qoldirishni taqozo qilib qoldi. Shunga ko'ra [ul hazrat] Xoja Hasan Baxtiyorga ushbu chodirga ko'z-quloq bo'lib turishni, musicha bolalarini uchirganidan keyingina uni o'zining xizmat haqi sifatida o'zi bilan birga olib ketishini buyurdilar.

Xoja Hasan Baxtiyor bu buyruqni bosh ustiga qabul qilib, musicha bolalarini katta qilib olguniga qadar o'sha jonivorga ko'z-quloq bo'lib turdi va shundan keyingina u chodirni yig'ib oldi.

Hikoyat

Bir kuni hidoyat nasabli Amir (42^a) asr namozini o'qigandan so'ng har kunlik odatiga xilof ravishda, jamoat namoziga kelmagan kishilarni surishtirishga kirishmasdan, shosha-pisha o'zlarining shaxsiy bog'chalari tomon yo'l

oldilar va unchalik vaqt o'tmasdan, tezda qaytib keldilar. Bundan ul Hazratning xizmatida bo'lgan mulozimlardan ayrimlari hayron bo'ldilar. Ul hazrat bu holatni tushunib, o'zidan gavharlar sochuvchi tillari bilan quyidagi so'zlarni aytdilar:

– Masjidga kelayotgan chog'imda falon joyda to'xtab, tahorat qilgan edim. [Namoz chog'ida] jamoat [bo'lib namoz o'quvchilar] safida turganimda yelkamga yopishib olgan bir chumolini ko'rdim. Bildimki, tahorat qilgan joyimda menga ilashib olgan ekan. Agar yelkamdan tushib ketib, unga biror ozor yetsa va uyiga boradigan yo'lni topolmay qolsa, uvoliga qolamanmi, deb qo'rqdim. Shuning uchun ham namoz tugaganidan so'ng shoshapisha o'sha tahorat qilgan joyimga bordim-da, uni o'z uyasi oldiga qo'yib yubordim va ko'nglimni [o'zim bilmagan holda Xudoning bir jonivoriga] jabr-zulm qilib qo'yish xavotiridan xalos qildim.

Ul hazratning xizmatkorlari bu hikoyatni eshitib, uning benihoya rahmdilligidan hayrat dengiziga g'arq bo'lishdi hamda tillariga [ul Hazratning haqlariga] duoyu hamdu sanolar keltirishdi.

Sakkizinchi maqsad

KAMTARLIKNING FAZILATI HAQIDA

«Albatta, kamtarinlik bandaga faqatgina martabasini ko'paytiradi. Bas, kamtarin bo'linglar, shunda Alloh sizlarning martabalaringizni ko'taradi» deb aytilgan to'g'ri rivoyatga muvofiq, olam ahlining qiladigan amallari orasida eng yaxshisi hamda odam bolalarining qiladigan ishlari orasida eng to'g'risi (42^b) kamtarlik va kamsuqumlik kabi ezgu xislatni o'zining doimiy odatiga aylantirishdan iborat

bo'lib, bu narsa Xudoning cheksiz inoyatiga erishishga hamda ulug'likning yuksak bayrog'ini nilufar osmonning eng yuqori nuqtasiga tikishga sabab bo'ladi. Shuningdek, «Qalbida zarra miqdoricha kibr bo'lgan odam jannatga kirmaydi» muborak so'ziga muvofiq, islom yo'llarining yo'lovchilari va Xayr ul-anom ummati bilimlarining bilimdonlari yo'lidan yurishga eng loyiq bo'lgan kishilarning xususiyatlari shunday bo'ladiki, ular do'zax o'ti va ulkan azobdan qutulish hamda «[Alloh] xohlagan kishini to'g'ri yo'lga hidoyat etadi»¹ dalili boshlagan to'g'ri yo'lga kirish uchun hamisha o'zlarini manmanlik va kibr kabi yomon illatlardan uzoq tutib yurishadi.

Qit'a:

*Hech tutma boshingda kibr havasin,
Kibrdan hech narsa topmadi hech kim.
Go'zallar zulfidek egilib tursang,
Har lahza ming dilni ovlaysan betin.*

Hikoyat

O'zidan fazilat tarqatuvchi bilimdon fozillarning ko'pchiligi bayon qalami bilan shuni ma'lum qilganlarki, buyuk xalifa, ya'ni [Hazrati] Odamning vujudga kelishi nog'orasining ovozi quyi olam ahlining aql qulog'iga yetib borgach, o'zlaridagi manmanlik va kibr kabi odatlari bilan mashhur bo'lgan ayrim unsurlar, biz o'sha xulq-atvorning xamirturushi va o'sha jismning birlamchi moddasi bo'lishimiz kerak, deya o'zlariga majburiyat yukladilar.

Bu to'g'rida aytmoqchi bo'lganlarimiz shundan iboratki, «Eslang, [ey, Muhammad!] Rabbingiz farishtalarga:

¹ Qur'oni karim, «Yunus» surasi, 25-oyat.

«Men Yerda xalifa [Odam] yaratmoqchiman», – dedi»¹ oyatini eshitishdan olov unsurining mijozida issiqlik paydo bo'lib, bug' kabi bir narsa uning dimog'i saroyi tomon o'rladi va ko'ngil qo'rida istak o'ti alangalanib, tilini lof-qofga ochganicha shunday dedi:

– Men (43^a) falak bilan sirdosh va farishta bilan fikr-doshman. Tiriklik moddasi bo'lgan o'sha ichki haroratning alangalanishi mening belgilarimdan biri bo'lib, «Mijozi issiqlarning uzoq umr ko'rishini bashorat bering» hadisiga muvofiq, toshbag'ir temir borlig'i nning urinish qo'rasida erib ketadi, sof oltin esa mening haybatimdan eritish idishida yoqut kabi quyiladigan bo'lib qoladi.

U yerda hozir bo'lganlar bu kabi gaplarni eshitib, umid ko'zlaridan bandalariga sovg'alar ato qiluvchi Zotning xalifasi (*yerdagi o'rinbosari*) bilan uchrashishga bo'lgan ishtiyoq yoshlarini to'kdilar va bir ovozdan muborak olov gavharidan boshqa narsa bunday oliy martaba va maqomga loyiq emas, bizning zamonimizda mavjud bo'lgan narsalardan boshqa birortasi shunday o'yni ko'ngliga keltirsa, behuda ishni havas qilgan bo'ladi, dedilar.

Ushbu xabar shabbodasining epkini shamolning dimog'iga etib borgach, bu aytilgan gaplardan shamolning hissiyotlari junbushga kelib, o'sha joyga yetib bordi va olovga qarata shunday dedi:

– Hozir eshitdimki, miyangdagi telbalik va mijozingdagi quruqlik g'olib kelib, azaliy iroda yaratishga mayl qilgan Xudoga xalifalik (*yerdagi o'rinbosarlik*) bog'ining birinchi mevasi bo'lgan kelib qolibdi. Biroq shuni bilmabsanki, tabiaturingda g'olib bo'lgan zararlilik xususiyati tufayli bu ishni bajarish qobiliyatiga ega emassan. Kimning tanasi va ruhi sog'lomroq bo'lsa, u xalifalik mansabiga loyiqroq bo'ladi. [Jismga jon bag'ishlaydigan] tiriklik ruhining sog'lomligi,

¹ Qur'oni karim, «Baqara» surasi, 30-oyat.

shuningdek, uning o'tkinchi va yo'qlikka mahkum bo'lgan tanadan farqli ravishda boqiy qolishi ham mening xosiyatim tufaylidir.

Bayt:

*Havoning mo'tadilligidan tirik mavjudotga aylanar
Qalam uchi bilan biror shakl chizsalar.*

Agar «Bas, uning ichiga O'z [dargohimdagi] ruhimdan kiritdim»¹ so'zining mazmuni to'g'risida chuqur o'ylab ko'rsang, boshqa bunaqa bema'ni da'voni qilmaysan. Agar (43^b) «Sur [nay] chalingach, ularning barchalarini to'playmiz»² mazmuniga imon keltirsang, ehtiyojsizlik shamoli xavfidan omon qolishing mumkin.

Shamol hali tilini jimlik tanglayiga tortib ulgurmagan ham ediki, u yerda turganlarning qulog'iga zilol va jonbaxsh suvning [sharqirab oqqanicha] shu tomonga kelayotganining ovozi eshitildi. Olov bilan suv bir-biriga zid narsalar bo'lganligi sababli, olov boshqa tomonga qarab yo'l olish bayrog'ini ko'tardi. Suv esa jo'sh urib, hayqirib, ular turgan vohaga tushib keldi va yoqimli so'zlar bayon qiluvchi tilidan quyidagi so'zlarni to'kdi:

– Hozirgina eshitib qoldimki, olov bilan shamolning har ikkalasi ko'ngillar lavhiga, yagona bo'lgan Zotning yerdagi o'rinbosari mendan yaratiladi, degan bir tushuncha yozib qo'yilgan emish. Hayhot, hayhot! Bu qanday surbetlikki, savdoyi bo'lib qolgan har bir havasmand o'ziga bino qo'yib, kallasida shu xayolni pishiradi. Bu qanday bezbetlikki, har bir xomtama kaltabinlik qilib, ushbu savdo havasini kallasiga joylaydi.

¹ Qur'oni karim, «Hijr» surasi, 29-oyat.

² Qur'oni karim, «Kahf» surasi, 99-oyat.

Misra:

Bu qanday botil tasavvur, bu qandayin xom xayol.

Aslida «U osmondan suv [yomg'ir] yog'dirib, u bilan go'zal bog'larni o'stirgan zotdir!»¹ oyatiga muvofiq, har xil daraxtlar hamda turli-tuman xushbo'y giyohlar va gullar saxovat taratuvchi vujudi sharofati bilan ko'karib yashnagan, shuningdek, «Biz barcha tirik mavjudotni suvdan [paydo] qildik!»² muborak kalomiga muvofiq, olam va undagi mavjudotlarning tirikligiga hamda turli o'simliklar va jonivorlarning tirik qolishiga sabab bo'lgan va boshqalarga foyda yetkazish uning xislatiga aylangan kishigina xalifalik mansabiga loyiq hisoblanadi (44^a).

Nazm:

*Tiriklikning totli labiga jon bag'ishlagan menman,
Mingta ovora oshiqni jahonga bergan menman.*

Shu payt o'sha yerda bo'lganlardan biri pokiza tuproqdan, [nega] sen bu to'g'rida hech narsa demaysan va boshqalarga o'xshab o'zingning oliy maqsadingga erishishga urinmaysan, deb so'rab qoldi. Tuproq hol tili bilan shunday javob berdi:

– Bizning zamonimizda mavjud bo'lganlardan har biri o'zlarining ezgu xislatlari va faxrlanishga arziydigan jihatlaridan bir ozginasi to'g'risida so'zlab berishdi.

Misra:

Men o'zi kimmanki, kimdir men to'g'rimda gapirsa?

Mening yo'lim o'tkinchilik va yo'qlik, mening xulq-atvorim esa kamtarlik va xokisorlikdir. Shu sababdan ham

¹ Qur'oni karim, «Naml» surasi, 60-oyat.

² Qur'oni karim, «Anbiyo» surasi, 30-oyat.

o'zimni bu ulug' mansabga loyiq va bu yuqori darajaga chiqishga munosib deb bilmayman.

[Bu to'g'rida] bunchalik batafsil so'z yuritishimizdan ko'zlangan maqsadshuki, tuproq kamtarlik va xokisorlikdan so'z ochgach, ushbu bo'lim boshida keltirilgan hadisga muvofiq, barcha mavjudotlarni yaratuvchi Zot ushbu unsurlar orasidan tuproqqa e'tibor nazari bilan boqib, uni Odam alayhissalomning tabiati xamirini qorish uchun [xamirturush sifatida] tanlab oldi va Odamning tabiati xamirini qorish ulug'ligi bilan «Odamning loyini qirq tong pishitib qo'ydim» (*Hadis*) deya ulug'ladi.

Bayt:

*Tuproq bo'lg'in tuproq, toki unsin gul,
Tuproqdan o'zga yo'q borliq timsoli.*

Hikoyat

[Payg'ambar alayhissalomdagi] xulq-atvorlar to'g'ri-sida yozilgan kitoblar matnlarida quyidagi xabar ko'p marotaba keltirilgan:

Adiy ibn Hotam degan kishi Hazrati Xotam ul-anbiyo bilan uchrashish maqsadida Madinai mukarramaga keldi. Ul Hazrat uni bir xos hujraga kirgizib, to'la izzat-ikrom bilan o'zining aziz o'rniga o'tirg'izdi (44^b) va odob bilan tiz cho'kkanicha uning qarshisida o'tirdi. Shundan so'ng mo'jizalar bayon etuvchi tili bilan uni yorug'lik ummati safiga qo'shilishga chaqirdi.

Hotam o'g'li shuni tushunib yetdiki, bunchalik darajadagi kamtarlik va go'zal xulq payg'ambarlik to'nini kiyishga musharraf bo'lmagan kishida bo'lmaydi. Shu sababli o'sha zahotiyoq islom ahli yo'liga kirdi.

«Agar sen bo'lmaganingda Men falaklarni yaratmagan

bo'lardim» (*Hadis*) chaqirig'ini eshitgan va «Albatta, Biz Sizni haq bilan (Qur'on, tavhid, Islom bilan) xush-xabar beruvchi va ogohlantiruvchi qilib yubordik»¹ [oyati] bilan ulug'langan kishi shu yo'sinda maqtovg'a erishib, ana shu martabaga yetishgan, shunmgdek, «Men ham sizlar kabi insonman» hadisiga muvofiq har doim o'zini musulmonlarning miskinlari va qashshoqlari bilan teng tutgan bir holda, boshqalar nima sababdan shunday go'zal xislatlarga ega bo'lishga urinishmaydi hamda manmanlik va kibr kabi noma'qul xususiyatlarni o'zlariga odat qilib, egnilariga kiyim kabi kiyib olishadi.

Masnaviy:

*Bahorda hech bo'lmadi tosh yashil rang,
Tuproq bo'l, to gul ko'karsin rang-barang.
Necha yillar tosh eding dilni tilar,
Sinamoqqa tuproq bo'lg'in bir safar.*

* * *

Ulug' Parvardigorga shukrlar va undan bizga minnatlar bo'lsinki, ma'naviy yetuklik timsoli va Hazrati sultonning yaqin kishisi bo'lgan sof ko'ngilli, salobatli va tadbirli Amir kuchi yetganicha va qo'ldan kelganicha ushbu go'zal xislat va ma'qul odatni o'zida namoyon qilishga intilar, imkoni va iloji boricha manmanlik va kibr kabi noma'qul odatlardan o'zini tiyishga va uzoq tutishga harakat qilardi. Kamtarlik uning muborak zotining odati, yumshoqko'ngillik esa uning yumshoq tabiatining xususiyati edi.

[Davlat ishidagi] mansabdorlik va yuqori martabali rahbarlik davrining ilk kunlarida (45^a) hamda omad va baxt kulib boqqan zamonning boshlaridanoq hidoyat yo'lini tut-

¹ Qur'oni karim, «Baqara» surasi, 119-oyat.

gan Amirning salobat va nufuz bayrog'i yuqorilab borgani sayin, undagi kamtarlik va xushfe'llik xislati ham shunchalik ortib borar, hukmdorlik belgilariga ega bo'lgan ushbu saodatmandning shavkat va qudrat niholi o'sib borgan sayin, nafsni tiyishga va foniylikka yuz tutishga bo'lgan urinishlari ham shunchalik kuchayib borib, kamtarlik va yo'qlik belgilarini o'zida namoyon qilardi.

Katta qudrat egasi bo'lgan Sohibqirondan o'ziga nisbatan bo'lgan inoyat va mehribonchiliklarning kundan-kunga ortib borayotganini ko'rganida xilvat bir joyga borar, boshyalang bo'lib, muborak boshining tepasidan biroz tuproq sochar va nafis tanasiga qarata shunday derdi:

– Bu dunyodagi yuqori mansab va martabalar hech qanday kuch va e'tiborga ega emas. Hech qachon bu mansab va martabalarga yetishganingdan manmanlik va kibrga berilib ketmagin. O'zingni yo'ldagi bir tuproq bilib, imkoni boricha faqirlar va miskinlarning ehtiyojlarini qondirish va ularga yordam berishga harakat qilgin.

Ruboiy:

*Seni sir ahlining panohi qilishganda,
Bechoralarning boshini silovchi va chora
topuvchi qilishganda,
Boshingni tut tuproq bilan tenglarga,
Seni ezgu xislatli qilganlari shukriga.*

Hikoyat

Saltanat tongi yorisha boshlagan paytlarda Sohibqiron Sulton shohlik belgilariga ega bo'lgan Amirni amirlik devonida muhr bosuvchilik lavozimiga taklif qildilar. Ul Hazrat o'zlarining nurli ko'ngillarida ushbu mansabda ishlashga mayl yo'qligi sababli shunday dedilar:

– Men hozirda sizning noiblaringiz va ichkilaringiz jumlasidan hisoblanaman. Udumga (45^b) rioya qilmasdan barcha amirlardan to'rd a o'tiraman. Agar amirlik lavozimini qabul qilib oladigan bo'lsam, To'ra qoidalariga ko'ra, barlos urug'ining kattalari mendan to'rg a o'tib ketishlariga to'g'ri keladi. Shu jihatdan ushbu mansab mening mavqeimdan past hisoblanadi. Marhamat ko'rgizib meni muhr bosuvchilik lavozimidan qutqarishingizni umid qilaman. Tokim ko'ngilni xotirjam qilib, o'z xizmatimni ado etishda davom etsam.

Do'stlarni ardoqlovchi Sohirqiron shunday javob berdi:

– Sizning qobiliyatingiz qomatini amirlik to'ni bilan bezamasligim mumkin emas. Ushbu lavozimni qabul qilib oladigan bo'lsam, barlos urug'ining amirlari mendan to'rg a o'tib ketishadi, degan gapingiz esa haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Chunki men, Sulton Badiuzzamon Mirzodan tashqari, amirlardan biror kishining sizdan to'rd a o'tirmasligi to'g'risida farmon chiqaraman. Faqatgina, agar xohlasangiz, siz bilan yaqinlik va do'stlik munosabatida bo'lganlikdan gapiruvchi Amir Muzaffar Barlosga sizdan oldin muhr bosishiga ruxsat bersangiz. Yanayam ixtiyor o'zingizda.

Shunday qilib, Hazrati Sultonning yaqin kishisi bo'lgan ul oliy hazrat jahondorlik binosi quruvchisining iltimosini qabul qilganlaridan so'ng, ul hazrat bilan Amir Sayyid Hasan Ardasher bir kunda jubba va kulohi navro'ziy kiyib, muhrdorlik ishiga kirishishlari to'g'risida qaror qilindi.

Barchaning xayolida, muborak farmonga muvofiq tadbirli va dono Amir barcha amirlardan yuqoriga muhr bosadi, degan o'y aylanardi. Biroq o'sha kuni odatga ko'ra ul hazratning oldilariga qutlug' lahzada muhr

bostirish uchun (46^a) bir farmonni olib keldilar. [Ul hazrat] farmonni o'zlaridan oldin muhr bosishi uchun avval Amir Sayyid Hasan Ardasherga berishlarini buyurdilar. Amir Sayyid Hasan ham [o'zining ul Hazratga bo'lgan] hurmatini izhor etish ma'nosida farmonni yana qaytadan shoh sifatli Amirning oldiga yubordi. Shunda ul hazrat qog'ozni olib, o'ta kamtarlik va xokisorlik yuzasidan shunday bir joyga muhr bosdilarki, biror kishi undan quyiroqqa muhr bosa olmasdi. Amir Sayyid Hasan bu holatni ko'rib xijolatda qoldi, boshqalar esa amirlik yig'inlarining to'rida o'tiruvchi bu zotning bunchalik kamtarligidan hayrat dengiziga g'arq bo'ldilar va quyidagi so'zlar orqali bayon etilgan ma'noning mohiyatini kuylashga tushdilar.

Bayt:

*Minglab tasvir solsa-da taqdir, biroq ko'rinmas
Birortasi bizlarning tasavvur ko'zgumizda.*

Hikoyat

Bir kuni yuqori mansabli Amir ko'pgina saroy amirlari huzurida arz qilib kelgan kishilarning arzlari tinglab o'tirganlarida, to'satdan sadrlik kabi oliy mansabga yetishgan Mavlono Qutbiddin Xavofiy kelib qoldi va o'ta bezovta bir holda, arz qilib kelgan kishilar orasidan joy oldi-da, oldin mening arzimga quloq soling, dedi.

Ul oliy Hazrat hol-ahvol so'rash va mehribonchilik ko'rsatish orqali janobi Mavlaviyning g'azabini so'ndirishga urindilar hamda uni o'z yonlariga o'tirg'izib, nimadan shikoyat qilib kelganini so'radilar. U shunday javob berdi:

– Xoja Husayn Kirangiy meni qattiq haqorat qildi.

U menga, sen ilgari Mavlono Muhammad Muammoiy navkarlaridan biri eding, dedi.

Ul Hazrat bu gapni eshitib, ajablandilar va kulgan holda muborak tillariga quyidagi so'zlarni keltirdilar:

– Bu gapdan achchiqlanish va da'volashishning nima keragi bor!? Agar o'sha Xojani (46^b) bu yerga chaqirib, ushbu da'voni ko'rib chiqadigan bo'lsak, uning aytganlari to'g'ri bo'lib chiqadi. To'g'ri gapdan xafa bo'lish esa aqlga to'g'ri kelmaydigan ishdur.

Shundan so'ng ul hazratning o'zlari ham Sulton Sa'id Mirzo Sulton Abusa'id hukmronligi zamonida Amir Sulton Hasan Arhangiy bilan birga bo'lganliklari sababli shunday dedilar:

– Ilgari Amir Sulton Hasanning navkari bo'lgan men endilikda amirlik kabi muhim mansabga erishganligimga va noiblik kabi yuqori lavozimga yetishganligimga qaramasdan, hali ham u kishining xizmatida bo'lishdan or qilmayman, balki agar imkoni bo'lsa, [u kishiga] oldingidan ham ko'proq xizmat qilib, o'zimni u kishining qullari jumlasidan hisoblayman.

U yerda hozir bo'lganlar bu gaplarni eshitib, ul hazratning benihoya kamtarligi va xushfe'lligidan hayratga tushdilar. O'sha yerda bo'lgan Amir Sulton Hasan xijolatda qoldi, janobi Mavlaviy esa uyalib qolib, o'sha bema'ni da'vosidan kechdi.

Bayt:

*Tuproqdek bo'l har holatda chidamli,
Toki havoying kabi barcha kishiga kuch-qudrat yetsin.
Suv kabi har bir kishiga foyda yetkazgin,
Toki oloving kabi olamdan ustunlik kelsin.*

To'qqizinchi maqsad

OCHIQQO'LLIK VA SAXIYLIKNING
ULUG'LIGI HAQIDA

«Saxiy, garchi fosiq bo'lsa ham, do'zaxga kirmaydi. Baxil, garchi obid bo'lsa ham, jannatga kirmaydi», deb aytilgan sahih hadisga muvofiq, eng go'zal xulq va eng yaxshi odob saxiylik va ochiqqo'llik kabi maqtalغان xislat bo'lib,

Misra:

Mavjud bo'lgan narsalarning barchasi saxovat soyasidadir.

oqil va g'ofil, (47^a) olim va johil, savodsiz va fozil, baxtsiz va baxtli kishilar nazdida ushbu maqtalغان xislat sevimli va marg'ubdir. Nazm ahlining mo'jizali qalami va nasr ahlining sehrli xomasi daftarlarning ichlari va sahifalarning yuzlarini ushbu ezgu xislat ta'rifi bilan bezaydi. Olam ahlining kamchilik va nuqsonlari bag'rikenglik va ochiqqo'llik tufayli odamlar ko'zidan yashirin bo'lib qolsa, odam bolalarining yutuq va fazilatlari qizg'anchilik va past himmatlilik tufayli ko'zga nuqsondek bo'lib ko'rinadi.

Ruboiy:

*Olam ahli kamchiligini yopuvchi saxovatdir,
Barcha uchun maqtovli bo'lgan narsa ham saxovatdir,
Zotida yuz hunar mavjud bo'lgan kishida
Saxovat bo'lmasa, u aniq kerakmasdir.*

Haqiqatlar panohi bo'lgan Hazrati Maxdumiy (Alloh uning qabrini nurga to'ldirsin) «Bahoriston» asarida durlar sochuvchi qalamlari bilan yozib qo'yganlarki, saxovat biror bir maqsad ko'zlamasdan va evaziga biror

narsa so'ramasdan turib, garchi ko'zlanadigan bu maqsad va so'raladigan bu narsa munosib maqtov va katta savob bo'lsa-da, biror narsani [biror kishiga] sovg'a qilishdir.

Qit'a:

*Saxiy kimdir, udir mukofot olmay
Har saxovat kelar qo'ldan uning.
Maqtov, savob uchun qilingan ishni
Xayru saxovatmas, oldi-sotdi bil.*

Ulug' Parvardigorga shukrlar va undan bizga minnatlar bo'lsinki, maqtalغان xislatlarga ega bo'lgan Amirning muborak xulq-atvorlari xuddi shunday bo'lib, [ul zotning] cheksiz yaxshiliklari bu borliq olamda shuhrat topish yoki abadiy olamda katta savobga erishish uchun qilingan emasdi. Chunki bu dunyo va undagi narsalar ul zotning himmat nazarida bir somon xasichalik qimmatga ega emasdi.

Ammo cheksiz ochiqqo'llik va saxiylik xislatiga ega bo'lishiga qaramasdan, hech qachon hech kimga bir arpa donichalik ham minnat qilmasdi. Uning in'om bulutlari har doim olimlar va fozillarning (47^b) orzu-umid bog'lariga ko'm-ko'klik va yashillik bag'ishlar, yaxshiliklari va ulug'lashlari bulutlari tomchilari hamisha mashoyixlar va sayyidlarning omonlik ekinzorini yam-yashil qilar va suvga to'ydirardi.

Qit'a:

*Qo'li saxovat manbaidir, o'sha qo'ldan o'qirlar,
Yetti ko'k dengizining saromadi aylanar.
G'unchaning ko'nglidan uning qo'li to'g'risidagi o'y o'tdi,
Shundan ko'nglidagi nozik hislar oltinga aylandi.*

Dunyoning turli tomonlari va go'shalaridan g'ariblar va musofirlar [ul Hazratning] hidoyatga oshyon bo'lgan ostonasiga kelib, xayru ehson dasturxonidan eng yaxshi ulushlar olib, lazzat va bahra olardilar. Eron va Turonning eng uzoq nuqtalaridan qashshoqlar va muhtojlar [ul Hazratning] odamlarga panoh beruvchi dargohiga iltijo keltirib, sadaqa va ehson dasturxonidan ko'p bahra olar va rizq-ro'z topar edilar.

Masnaviy:

*Hech bir tilanchi quvonganida ham, achchiqlanganida ham
Qovog'ining solinganini o'z ko'zi bilan ko'rmagan.
Tilanchilar bezovta bo'lmasin deb
Hamisha tilanmasidan oldinoq, ol, deb aytardi.*

Hikoyat

Aytishlariga qaraganda, kunlardan bir kuni yuqori martabali ushbu Amir gavharlar sochuvchi tillari bilan shunday dedilar:

– Sulton Sa'id Mirzo Sulton Abusa'id [podshohligi] zamonida, juma kunlarining birida Hirot shahri ichidagi jome masjidida namozni o'qigandan so'ng xiyobonga borish xayoli bilan yo'lga tushdim. Masrax ko'chasiga yetishimga yaqin qolganida ko'rdimki, aftodahol va bechora bir tilanchi o'tirib olganicha:

– Oilali kishiman, bir necha och va yalang'och bolam bor. Ertalabdan (48^a) shu yerda o'tirib tilanchilik qilyapman, biroq haligacha biror kishi menga bir chaqa ham sadaqa qilmadi, – der edi.

Ul Hazrat [o'z so'zlarida davom etib] shunday dedilar:

– O'sha vaqt yonimda bir tangagina pulim bo'lib, bundan boshqa bu dunyoning qo'lga kiritish mumkin bo'lgan boyliklaridan bir donchalik ham narsam yo'q edi. Shunda o'zimga o'zim: – Eng kichik zarradan to eng yirik narsalargacha bo'lgan mavjudotlarning Yaratguvchisiga tavakkal qilib, ana shu tangani shu tilanchiga bergin. U bugun [shu pul bilan] ayoli va bolalariga yegulik olsa, ertaga pok va ulug' Parvardigor boshqa biror joydan senga rizq yetkazadi, – dedim. Shundan so'ng tangani unga berib, o'tib ketdim va shom namozigacha xiyobonda sayr qilib yurdim.

[Biroq] qaytib kelayotganda o'sha tilanchining o'sha joyda o'tirib, aynan o'sha so'zlarni aytib tilanchilik qilayotganini ko'rdim. Uning tilanchilikdagi o'ta yolg'onchiligidan va haddan tashqari ochko'zligidan hayratga tushdim. Ammo bu narsani bilib qolganligimni unga bildirmadim.

* * *

Shu o'rinda aytib o'tish lozimki, ushbu hikoyat oliy manzilatli ushbu Amirning o'ta bag'rikengligi va saxiyligidan dalolat beradi. Chunki [ul Hazrat] o'shanda o'zida borini o'sha tilanchiga beradi, [buning ustiga] ko'rgan narsasini ham ko'rmaganlikka oladi.

Aytilgan bu gaplarning isboti hamda chiqarilgan ushbu xulosaning tasdig'i sifatida haqiqatlar panohi bo'lgan Hazrati Maxdumiy (Alloh uning qabrini nurga to'ldirsin) «Bahoriston» asarida keltirgan quyidagi hikoyatni eslatish mumkin.

Hotamdan:

– Shu choqqacha o'zingdan ham saxiyyoq kishini ko'rganmisan? – deb so'rashganida shunday javob berdi:

– Ha [ko‘rganman]. Kunlardan bir kuni bir yigitning uyida mehmon bo‘ldim. Uning uyida bir necha bosh qo‘yi bor ekan. (48^b) U o‘sha zahotiyoy ulardan birini so‘yib, pishirdi-da, oldimga olib keldi. Undan bir parchasi menga judayam yoqib tushdi. Uni tanovul qila turib, «Xudo haqqi, mana shu joyi judayam mazali ekan», dedim.

O‘sha mezbon tashqariga chiqib ketdi-da, birin-ketin [qolgan] qo‘ylarini [ham] so‘yib, [menga yoqib qolgan] o‘sha joyini pishirib olib kelar, men esa bundan bexabar edim.

Otga minib, ketish uchun tashqariga chiqqanimda, hovlida judayam ko‘p qon to‘kilganligini ko‘rdim.

– Bu ne hol? – deb so‘raganimda, – u barcha qo‘ylarini so‘ydi, – deb aytishdi.

Uni bu qilgan ishi uchun koyidim. U esa:

– Subhonalloh, senga bir narsa yoqib qolsa-yu o‘sha narsa menda bo‘la turib, uni sendan qizg‘ansam, judayam xunuk ish bo‘lgan bo‘lardi, – deb javob berdi.

Shundan so‘ng Hotamdan:

– Sen buning evaziga [unga] nima berding? – deb so‘radilar.

– Uch yuz bosh qizil yungli tuya va besh yuz bosh qo‘y, – deb javob berdi.

– Unda sen undan ham saxiyoq ekansan-da, – deb aytishdi.

– Qanaqasiga! – dedi Hotam. – [Axir] u [menga] o‘zida bor bo‘lgan barcha narsasini berdi. Men esa o‘zimdagi judayam ko‘p narsadan birozginasini berdim, xolos.

Nazm:

*Yarimta noni bor tilanchi
Barchasin bersa o‘z uyidan,
Ko‘proqdir u jahon shohining
Bergan yarim xazinasidan.*

Hikoyat

Zafar bayroqli Sohibqiron tomonidan Astrobod viloyati hokimligi Sulton Badiuzzamon Mirzoga topshirilgan zamonda, kunlardan bir kuni saodat nishonli shahzoda maqtalgan xislatlarga ega Amirning mulklaridan hisoblangan qishloqlardan biri bo'lgan Xayrobod qishlog'ini aylanib yurib, o'sha qishloq aholisining xulq-atvorini yoqtirib qoldi va orzu qilib, shunday dedi:

– Yo Rab! Qaniydi biror kishi o'rtaga tushib, bu qishloqni (49^a) Hazrati sultonning yaqin kishisidan bizga sotib olib bersa.

Shu chog' o'sha yerda bo'lgan qullar olami amirining xizmatkorlari jumlasiga kiruvchi aslzodalarning sarasi Xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdor bu gapni eshitib, shunday dedi:

– Mening o'z xo'jayinim va valine'matimga bo'lgan o'rinbosarligim va yaqinligim shu darajadaki, ul hazratga tegishli bo'lgar mol-mulkni istaganimcha tasarruf qilishim mumkin. Shunga ko'ra ul hazrat tomonidan ushbu qishloqni jahon ahli shahzodasiga tortiq qildim.

Sulton Badiuzzamon Mirzo nihoyatda quvonib ketib, hazil tariqasida Xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdorning qarshisida tiz cho'kib berdi.

Bu to'g'rida oliy nasabli Amirning qulog'iga yetib borgach, [ul zot] Xoja G'iyosiddinga tahsinlar aytdi va xizmatkorlik vazifasini yaxshi bajarganligi uchun yaxshi bir to'n hamda bir otning bahosi bo'lgan ming kepakiy miqdoridagi pulni Astrobodga jo'natdi.

Masnaviy:

Dengiz uning uzluksiz saxovatini ko'rdi,

Uning dastidan yuziga xijolat ko'pigini sochdi.

Dengiz ko'pigiga qarata: da'vo qilib o'tirmagin, dedi.

Chunki uning qo'lida shamoldan boshqa hech narsa yo'q edi.

Hikoyat

[Hijriy-qamariy] 905(mil. 1499/1500)-yili saodat nishonli shahzoda Muhammad Muhsin Mirzo mamlakatning ayrim ehtiyojlari uchun Sabzavor qal'asiga ma'lum miqdor g'alla zaxira qilishga qaror qildi. Biroq u viloyatda g'alla kam edi. Shunda amirlar va noiblardan bir guruhi shunday dedilar:

– Bu shaharda Hazrati sultonning yaqin kishisining juda ko'p g'allasi bor. Umidimiz shuki, agar oliy farmon chiqarilib, o'sha g'alladan zarur bo'lgan miqdorini qarz olib (49^b) zaxira qilsak-da, imkoni bo'lganda ushbu qarzni ul janobning vakillariga qaytarsak.

Go'zal xulqli shahzoda ularga shunday javob berdi:

– Amir janoblarining g'allalaridan biror qismini olish u yoqda tursin, hatto unga hech kim to'g'ridan-to'g'ri ko'z tashlay olmaydi.

Bu to'g'rida oliy nasabli Amirning qulog'iga yetib borgach, shahzoda haqqiga duolar qilib, Sabzavorda qancha g'allasi bo'lsa, hammasini o'sha janobga tortiq qildi. [Ul Hazrat] bu to'g'rida noiblaridan biriga maktub [ham] yozib, unda quyidagi so'zlarni keltirdilar:

«Xudoga qasam ichib aytamanki, agar har bir bug'doy doni o'rniga bir donadan marvarid bo'lganida edi, u kishidan ayamagan va ularning hammasini tortiq qilib, o'z shahzodamning qalbiga mehr va muhabbat urug'ini ekkan bo'lardim».

Misra:

Shunday qilar ulug'lar, shunday ish tutmoq kerak.

Hikoyat

Bir gal bedorlik va ogohlik ahlining yo'lboshchisi bo'lgan Xoja Nosiriddin Ubaydulloh (Alloh uning qabrini tabarruk qilsin) farzandlaridan biri hajga borganida muborak Makka shahrida Movarounnahrğa safar qilish niyatida bo'lgan bir savdogardan o'n besh ming dinor kepakiy miqdorida pul qarz oldi. [Biroq u yerdan] qaytish chog'ida Halab shahriga yetganlarida u savdogar Movarounnahrğa safar qilish rejasini bekor qildi va oldin mendan olgan pulni qaytarasan, shundan keyingina o'z yurtingga ketasan, deb xojazodaning ham yurtiga qaytishiga yo'l bermadi. Xojazoda majbur bo'lib o'sha yurtda qoldi va odamlaridan birini o'sha pulni to'plab, Halabga olib kelib berishi uchun Samarqandga jo'natdi.

U kishi tomonidan yuborilgan bu odam shavkatli Hirot shahriga yetib kelganida tasodifan dunyo ulug'larining tayanchi va pushti panohi bo'lgan ul hazratning muborak yig'inida (50^a) qatnashib qoldi va xojazodaning Halab shahrida to'xtalib qolganining sababi to'g'risida gapirib berdi. Shunda ul hazrat: – Arzimas miqdordagi bu pul Movarounnahrğa borib uni to'plashingga va xo'jayiningni [Halabda] shunchalik kuttirib qo'yishingga arzimaydi, – dedilar-da, o'sha pulni o'zlarining yonlaridan bir ishonchli kishiga topshirib, uni Halabga jo'natdilar. Natijada xojazoda tutqunlikdan xalos bo'lib, o'z ona vataniga qarab yo'l oldi.

Masnaviy:

*Ne deyinki, bu nomdorning axloqi,
Yetmagaydir unga inson idroki.
Saxovatin so'ylashga til ojizdir,
Ajablanma bundan, Xudo qodirdir.*

Hikoyat

Bir kuni maqtalgan xislatlar sohibi bo'lgan bu Amir aqlni peshlash maqsadida Mavlono Fasihiddin Sohib bilan shohmot o'ynab o'tirardilar. Shu payt to'satdan naqiblarning pushti panohi bo'lgan janobi Amir Burhoniddin Atoulloh shu joyga kirib keldilar. Ul hazrat izzat-ikrom va hurmat-ehtirom bajo keltirib, mehribonlik va yumshoqlik bilan:

– Qayerlardan kelyapsiz va qanday muhim ishlarning ketidan yuribsiz? – deb so'radilar.

Naqiblarning pushti panohi bo'lgan bu zot shunday javob berdilar:

– Ancha paytdan va uzoq vaqtdan buyon, har kuni shahardan bu joyga kelib-ketib yurmaslik uchun, «Ixlosiya» madrasasi yaqinidan bir hovli sotib olib, o'sha joyda yashay boshlashni niyat qilib kelardim. Hozir esa shunday bir hovli topdim va uni uch ming kepakiyga sotib olmoqchiman. Biroq [shu o'rtada bu uyga xaridor bo'lgan] bir amaldor kishi paydo bo'lib, [men taklif qilayotgan] ushbu narx ustiga yana bir oz qo'shmoqda, sotuvchi esa hovlini o'sha odamga sotmoqchi. (50^b) Sizdan iltimosim shuki, mulozimlaringiz [menga] rahmlari kelib, u odamga ushbu oldi-sotdi fikridan qaytishini va menga o'sha hovlini sotib olishga imkon berishini so'rab bir maktub yozsalar.

Keng fe'lli Amir bu so'zlarga javob bermasdan, ikki o'rtada boshlangan shohmot o'yinini o'ynashda davom etdilar. Ul janob bundan tashvishga tushib, mening iltimosim ul hazratning ko'ngillariga og'ir botganga o'xshaydi, degan gumonga bordi.

Shunday qilib, shohmot o'yini tugagach, saxovat va karam manbai bo'lgan ul hazrat naqiblarning pushti panohi bo'lgan ul janobga qarata shunday dedilar:

– Faqirlardan biri maydonining kengligi va xonalarining ko'pligi, havosining musaffoligi va suvining shirinligi bilan ajralib turadigan, buning ustiga madrasaga yaqin bo'lgan bir hovlini sizga tortiq qilgani yaxshimi yoki [o'zingiz aytgan] o'sha hovlini sizga olib berishga harakat qilingani ma'qulmi?

Ulug' nasabli janob bu so'zlarni eshitib, o'zlarining xursand va shod bo'lganliklarini bildirdilar va [unga tortiq qilinishi aytilgan o'sha hovlini olishga] umid bog'ladilar.

Shundan so'ng yuqori mansabli Amir ul Hazratning devoniga tegishli hisoblangan va haqiqatdan ham ko'ngilni yayratuvchi bir joy bo'lgan Mavlono Muhammad Muinning hovlisini ul janobga in'om qilib, u kishini omadli kishiga aylantirdilar.

Bayt:

*Gulning hidi xulqingga qarindosh bo'lgani sababli
Bulbullari yuzta til bilan maqtaydi.*

Shuningdek, salobat va viqorga ega bo'lgan bu Amir g'am-qayg'ularni ketkazuvchi son-sanoqsiz bog'lar va quvonchga quvonch qo'shuvchi ko'plab makonlarni sayyidlar, olimlar va fozillarga in'om qilganlar. Shuningdek, bir qancha yaxshigina ekinzorlar va qulay (51^a) korizlarni a'lo hazratlari, shahzodalar hamda iffat chodirining pokizalik chimildiqdarida o'tirganlarga hadya etganlarki, xayol hisobchisi ularning sonini sanashga ojiz ekanligini tan oladi.

Har gal oliy darajali Sohibqiron biror joyga safarga chiqishni ixtiyor etganlarida bu saxovatli Amir katta miqdordagi pulni ul Hazrati oliylari va shahzodalarga nazr sifatida tortiq qilar, shuningdek, amirlar, vazirlar, sadrlar va ichkilardan tortib [Sohibqiron Sultonga hamroh

bo'lgan] mulozimlar va qo'shinlar karvonidagi barcha xizmatchilargacha bo'lgan kishilarni o'zlarining in'om va ehson dasturxonidan bahramand etardilar.

Hazrati oliylarining yurishdan qaytgan chog'larida ham xuddi shu tarzda nazr-niyozu ehsonlar ko'rsatardilar. Masalan, oliy manzilatli Sohibqiron Balx safaridan qaytib, Qandahor tomon yo'l olgan chog'larida [ul Hazrat] tortiq qilgan narsalar quyidagilardan iborat bo'ldi: yigirma besh tuman kumush pul, ming man ipak, ming xarvor g'alla. [Ul Hazrat] shu safar qariyb ming dinor miqdoridagi pulni haram ahliga va shahzodalarga tuhfa hamda amirlar va davlat ustunlariga hadya etdilar.

Shuningdek, do'stlarni siylovchi Sohibqiron har gal xayru ehson dengizi bo'lgan bu Amirning uyiga tashrif buyurganida hisobsiz pul, ko'kka sapchiydigan otlar, nafis buyumlar va tabarruk narsalardan shunchalik ko'p hadya qilar edilarki, uni ta'riflashga til ojizlik qiladi.

Shunday holatlar ham ko'plab yuz berganki, Sohibqiron Sulton saroyi amaldorlari ayrim zaruriy xarajatlar uchun katta miqdordagi pulni [soliqlar sifatida to'lash uchun] xalq zimmasiga yuklashmoqchi bo'lishganida, qalbi dengizday keng bo'lgan bu Amir xalq (51^b) qiynalib qolmasligi va bu narsa saltanat qasri poydevorining larzaga kelishiga sabab bo'lmasligi uchun o'sha pulni o'z xazinalaridan to'lab yuborardilar.

Jumladan, ushbu satrlar muallifiga ma'lum bo'lishicha, hijriy-qamariy 906 yilning boshlarida (milodiy 1500 yilning iyul-avgust oylari) Sohibqiron Sulton Mozandaron viloyatiga tashrif buyurganlarida hukmronlikning pushti panohi bo'lgan Amir Muboriziddin Muhammad Valibek (Alloh uni sog'-salomat asrasin) nomiga zarur xarajatlar uchun Hirot shahri va uning atroflaridagi qishloqlar

aholisidan yuz ming dinor miqdoridagi pul undirilsin, degan muborak farmon keldi.

Ul janob ushbu puldan ellik ming dinorini [Hirot atrofidagi] qishloqlardagi yer egalari hamda boylardan undirib, to'pladi, qolganini esa Hirot shahri aholisidan kishi jon boshiga yoki qullar soniga qarab undirib chiqishga qaror qildi.

Biroq biror bir ishga ushbu saodatli Amir bilan maslahatlashmasdan kirishmasliklari sababli ul hazratning noiblaridan birini chaqirib, [maslahat so'rash maqsadida] ushbu rejani ma'lum qildi.

[Ul Hazrat bunga] javoban:

– Shu paytda xalqqa o'rinsiz soliq solinishini oliy manzilatli Sohibqiron saltanati uchun munosib ish deb bilmayman, – dedilar-da, o'sha pulni o'z yonlaridan to'lab yubordilar.

Judayam ko'p kishilar ul hazratning haqlariga duolar qilib, ul zotga sanolar aytishdi.

Masnaviy:

*Dengizu konni ham hadyalar etding,
Dengizu kondan ham sen ustun kelding.
Kon sening dastingdan toshga ko'mildi,
Dastingdan dengiz ham yuzlarin yuldi.*

O'ninchi maqsad

TOPQIRLIKLAR VA HAZIL-MUTOYIBALAR BAYONI

«Men zukkoman», deguvchi shirin tilli to'ti va «men so'zga chechanman», deguvchi xushovoz bulbul (Muhammad (s.a.v.) payg'ambar) (ularga eng go'zal salavotlar va eng ulug' salomlar bo'lsin), mo'min (52^a)

hazilkash va shirinsoʻz, munofiq esa xoʻmraygan va achchiq tilli boʻladi, deb aytadi. Amir al-moʻminin Ali alayhissalomning oʻzidan gavharlar sochuvchi hikmatlaridan birida shunday deyiladi: «Biror kishi badaxloqlik va badqovoqlik doirasidan chiqib ketishga sabab boʻladigan darajada hazil-mutoyiba qilsa, buning yomon joyi yoʻq».

Shunga koʻra, baʼzida din ulugʻlari va yaqin yoʻlidan yuruvchi soliklar ham hazil-mutoyiba qilishar va latifalar durrini bayon ipiga tizishardi. Hatto Hazrati rasuldan ham koʻplab hazilomuz gaplar naql qilingan boʻlib, ular odamlar orasida ogʻizdan-ogʻizga oʻtib, tillarda doston boʻlib ketgan.

Haqiqatan ham bir mudom tund boʻlib yurish koʻngil koʻzgusini xiralashtirib qoʻyadi va hazilomuz soʻzlar sayqalidan boshqa biror narsa uni tiniqlashtira olmaydi. Haqiqatlar panohi boʻlgan Hazrati Maxdumiy (Alloh uning qabrini nurga toʻldirsin) bu toʻgʻrida nazm yoʻli bilan shunday deganlar:

Qitʼa:

*Bir baxtli gar hazil qilsa uni ayblama,
Aqlu dinning ahkomida bu ishdur joiz.
Koʻngil koʻzgu, tundlik esa koʻzgudagi zang,
Tozalamoq mahol ushbu zangni hazilsiz.*

Ushbu muqaddimani keltirish orqali aytmoqchi boʻlganimiz shuki, Hazrati sultonning yaqin kishisi boʻlgan ul oliy Hazrat (*Alisher Navoiy*) (Alloh ul zotning qabrlarini tabarruk qilsin) baʼzida shirin va yoqimli soʻzlar chiquvchi tillariga hazil-mutoyibalar keltirib, oʻrinli boʻlgan holatlarda latifasifat soʻzlarni bayon ipiga terardilar. Bunday soʻzlar ul hazratning nozik zehni va

muborak tab'ining o'tkirligidan dalolat berganligi sababli ulardan ayrimlarini keltirishga jur'at qilinadi. Xudoning o'zi ishimizga madad bersin.

Topqirlik

Sulton Sa'id [hukmronligi] zamonida kunlardan bir kuni Xudo yor bo'lgan ushbu Amir Pahlavon Muhammad Abu Sa'id bilan «Bog'i safed»da sayr qilib yurgan edilar. Shu payt Pahlavon Muhammadning tanishlaridan bo'lgan Yusuf degan bir kishi uchrab qoldi. U ayrim (52^b) vazirlardan shikoyat qilib, shunday dedi:

– Ular mening suvimni tortib oldilar. Men bu to'g'rida Mirzoga arz qilgani kelgan edim. Biroq yasovullar meni ichkariga kiritishmadi. Vaholanki mening nochorligim shu darajaga yetganki, har kuni ovqatlanish paytida undan-bundan biroz non tilab olib, o'sha bilan kun o'tkazmoqdaman.

Shunda ul Hazrat quyidagi baytni unga o'qib berdilar.

Bayt:

*Shoh eshigidan non tilagan tilanchi
o'z suvi bilan qo'lini yuvib qo'ltig'iga urmog'i kerak.*

Topqirlik

Samarqandda chiroy va husnda tengsiz Bobur ismli bir yosh tikuvchi bo'lib, u bir gal ushbu saodatli Amir uchun uning mulozimlari oldida kiyim bichdi. Shu asnoda ul Hazratdan, menga biror muammo o'rgating, deb iltimos qildi. [Shunda] ul Hazrat «Bobur» nomli quyidagi muammoni unga o'qib berdilar.

Bayt:

*Taqdirning o'zi sening qadding uchun qabo tikadi,
ey yigit, qofdan qofgacha (butun dunyoda) nom chiqargin.*

Topqirlik

Zolim kishilardan bo'lgan va bir qancha vaqt a'lo hazrat saroyida vazirlik kabi yuqori darajaga yetishgan Mavlono Sone'iy boshiga katta salla o'rab yurardi. Kunlardan bir kuni uning noma'qul ishlari olam Sohibqironining quyoshdek nur sochuvchi ko'ngliga ma'lum bo'lgach, undan g'azablanib, uning boshidan sallasini olib tashlashlarini buyurdilar. Shunda o'sha yerda bo'lgan tengsiz Amir iqboli baland podshohga yuzlanib, quyidagi misrani tilga oldilar:

Misra:

*Boshidagi yukni yengillatgan ekansan, endi bo'ynidagi
yukni ham yengillatgin, (ya'ni sallasini olib tashladingmi,
endi kallasini ham olib tashla).*

Topqirlik

Bir paytlar mashhur kishilardan birini mazhabdan chiqib ketganlik va e'tiqodini buzganlikda ayblab, bu masalani tekshirib ko'rish va aniqlash maqsadida uni oliy taxt poyiga olib kelgan edilar. (53^a) Shu sababli ham o'sha kishi e'tiqodi pok bo'lgan Amirdan o'zini olib qochib yurar, ul zot bilan bir joyda bo'lib qolishdan saqlanardi.

Ittifoqo, kunlardan bir kuni ul Hazrat Amir Sayyid Ibrohim Qumiyning uyiga borib, u erda o'sha kishini ko'rib qoldilar. Shunda Sayyid Ibrohim omad kulib boquvchi Amirning oldida o'sha kishiga qarata hazil yo'sinida shunday dedi:

– O'z e'tiqodingizni tuzatishga urinsangiz va ahli sunna va-l-jamoa mazhabida mustahkam bo'lsangiz yaxshi bo'lar edi. Shunda hamma sizga nisbatan do'stona munosabatda bo'lib, mehr-muhabbat bilan muomala qilgan bo'lardi.

U kishi bunga javoban:

– Men sizning mazhabingizdan boshqa mazhabda emasman, mening e'tiqodim ham sizning e'tiqodingizga to'g'ri keladi, – deb aytdi.

Ul Hazrat esa bu gapni eshitishlari bilan darhol quyidagi oyatni o'qidilar: «Ibrohim yahudiy ham, nasroniy ham bo'lmagan, balki to'g'ri yo'ldan toymagan [hanif] musulmon bo'lgan»¹.

Topqirlik

Bir safar Farangdan Hirotga bir soat qutisi olib kelganlarida oliymakon Amir dargohining mulozimlari jumlasidan bo'lgan Mavlono Hoji Muhammad Naqqosh ham xuddi shunday bir quti yasashga da'vo qildi. Shunga ko'ra unga yordam berish uchun bir temirchi ham tayinlashdi. Kunlardan bir kuni o'ziga yetgan har bir zararni [qo'shimcha] foyda qilish orqali qoplashga odat qilgan bozorchilarning yo'rig'ini qilib, oliy nasabli Amirning huzurida shunday deb qoldi:

– Soat qutisini yasashga yordam berib yurgan kunlarimda ko'plab qiyinchilik va musibatlar boshimga tushdi. Jumladan, qizim Xudoning rahmatiga yetishdi (53^b).

Ul Hazrat [uning bu gapiga javoban] darhol unga quyidagi oyatni o'qidilar: «Ajallari yetganda, biror soat kechiktira olmaydilar ham, oldinga ham sura olmaydilar».

¹ Qur'oni karim, «Oli Imron» surasi, 67-oyat.

² Qur'oni karim, «Yunus» surasi, 49-oyat.

Mutoyiba

Bir kuni yuqori mansabli Amir [murojaat qilib kelganlarning] arzlari va shikoyatlarini tinglab o'tirganlarida, bir ayol kelib, devon xizmatchilari jumlasidan bo'lgan Sayyid Mirondan shikoyat qilib qoldi. Ul Hazratning buyrug'iga binoan Sayyid Mironni bu yerga chaqirib keldilar va o'sha zaifaning yoniga o'tirg'izdilar.

Amirlar va davlat ustunlari Sayyid Mironga har doim hazil-mutoyiba qilib yurishardi, buning ustiga o'sha ayol o'ta xunuk edi. Shundan kelib chiqib, amirlardan biri hazillashib:

– Bu ayol Sayyid Mironning ma'shuqasi bo'lsa ajab emas, – deb qoldi.

Ul oliy hazrat bu gapni eshitib jilmaydilar. Sayyid Miron ul Hazratning kayfiyatlari yaxshi ekanligini ko'rgach, javobgarlikni o'z bo'ynidan soqit qilish uchun ba'zi so'zlarni aytishga kirishdi. Jumladan, Amir Sorbon Ali bizning aloqamizdan xabardorlar, dedi. Ul Hazrat [uning bu gapiga javoban] quyidagi baytni o'qidi.

Bayt:

*Oshiq bilan ma'shuq o'rtasida bir sir bo'lib,
Uni tuyaboqar bo'lgan kishi (ya'ni, sorbon) biladi.*

Mutoyiba

Oliy sha'nli Amirning tanishlaridan bo'lgan bir kampir bir tegirmon borasidagi da'vo yuzasidan tinimsiz devonga kelib-ketar va janjal qilardi. Ul hazrat unga nasihat qilib:

– Bunday ishlar uchun ering kelib-ketgani ma'qul, – dedilar.

U [kampir] bunga javoban:

– Tirikchiligimizning o'tishi ana shu tegirmonning tasarrufimizga o'tishiga bog'liq, shu sababdan men erim bilan birgalikda bu ishning orqasidan yuguramiz, – dedi.

Ul hazrat yana bir marta, ayollarning bunday ishlar ketidan yugurib yurishi munosib ish emas, dedilar-da, quyidagi baytni (54^a) chiroyli so'zlar jaranglovchi tillariga keltirdilar.

Bayt:

Erkakning tez yurgani, ayolning esa sekin harakat qilgani yaxshidir. Agar [tegirmondagi] toshning har ikkalasi ham [baravariga] aylansa, un chiqmaydi.

Topqirlik

Bir paytlar Mirzo Ibrohim Turkmon husnu jamolda zamonasida yagona bo'lib, ul oliy hazrat (Alloh ul zotning qabr(lar)ini tabarruk qilsin) unga nisbatan iltifot va inoyat ko'rsatardi(lar).

Bir kuni shahzodaning ayrim beboshlarga qo'shib, ichkilikbozlikka berilib ketganligi to'g'risidagi gap ul Hazratning quloqlariga yetib keldi. Shundan so'ng kunlardan bir kuni unga [bunday yomon odatni tashlashi zarurligi to'g'risida] nasihat qildilar.

Mirzo Ibrohim qattiq xijolatdan boshini egib qoldi va yerdan mayda toshlarni olib, har tomonga ota boshladi. To'satdan o'sha toshlardan biri olijanob Amirning oldida turgan gulob shishasiga kelib tegdi-da, chil-chil sindirdi. Ul Hazrat darhol tillariga quyidagi baytni keltirdilar.

Bayt:

*Barcha toshbag'irlar bilan gul rangidagi mayni ichasan.
Bizning aybiniz nimaki, shishamizga tosh otasan.*

Topqirlik

«Havzi mohiyon» («Baliqlar hovuzi») majmuasi oliy-makon Amirning e'tibori tufayli ishlanib tugallanish bezagi va qurilib bitkazilish ziynatiga ega bo'lgach, bir darveshga o'sha yerda istiqomat qilib, ushbu hovuzga qarab turish vazifasini topshirdilar. Shu chog' ul Hazratning mulozimlaridan biri:

– «Havzi mohiyon» majmuasi qorovulining maoshini bir yilda bir martadan to'lab turaylikmi yoki bir oyda bir martadan? – deb so'rab qoldi.

Yuqori mansabli Amir [bunga quyidagi misra bilan] javob berdi.

Misra:

Unga «mohiyona» (oylik ish haqi) belgilayman.

Mutoyiba

Shirinso'zligi va go'zal axloqi bilan o'z toifasidagi boshqa kishilardan butunlay ajralib turadigan Mir Sarbarahna Sohibqiron Sulton mulozimlari tomonidan (54^a) Xoja Husayn Kirangiy bilan birgalikda sadrlik lavozimiga tayinlanish sharafiga muyassar bo'lgach, hidoyat nishonli Amirning huzuriga kelib, shunday arz qildi:

– Mening sayyid degan nomim, yoshimning ulug'ligi hamda sizning mulozimlaringizdan ekanligimga qaramasdan, Xoja Husayn mendan ustunroq bo'lishni istaydi. Biroq siz oliy hazratning muborak e'tiborlari tufayli o'zining bu maqsadiga yeta olmaydi, deb umid qilaman.

Shu chog' buyuklikka intiluvchi bu janobning yoshlik chog'larida qilgan tilanchiliklari ul hazratning eslariga tushib, quyidagi baytni unga o'qib berdilar.

Bayt:

*Sadrlik lavozimini tilanchilarga topshirishgan ekan, mansabda
hammadan ham yuqoriroq bo'lsang kerak, deb umid qilaman.*

Topqirlik

Mirzo Ibrohim hukmronligi davrida uning o'g'li Alouddavla chiroyli va ko'rkam yigitedi. Kunlarning birida ul oliy hazrat (Alloh ul zotning qabrlarini tabarruk qilsin) bir joyda bir guruh she'riyat ahli bilan birga o'tirganlarida to'satdan shahzoda kirib keldi. Shu payt husnu jamolda o'z davrining Yusufi bo'lgan muhrdor Amir Sulton Mahmud Tag'oiy ham [ul hazratning] huzuriga kelib qoldi. Shunda o'sha yerda o'tirgan she'riyat ahllaridan biri shahzodaga atab quyidagi matla'ni o'qidi.

Bayt:

*Butun olamning shirinligi u bilan bo'lgan o'sha bo'g'-
doyrang [go'zal yigit], qip-qizil lab, kulib turgan yuz va shodon
dil ham unga xosdir.*

Ul Hazrat shartta [shahzoda bilan ketma-ket kirib kelgan] Amir Sulton Mahmudga bag'ishlab ushbu g'azalning ikkinchi baytini tilga oldilar.

Bayt:

*Shirinso'zlar podshohlar bo'lsalar-da, ammo u shu zamon
Sulaymoni bo'lib, muhr ham undadir. (55^a)*

Topqirlik

Bir gal ul oliy Hazrat (Alloh ul zotning qabrlarini tabarruk qilsin) Amir Nizomiddin Shayx Ahmad Suhayliy

va Amir Hoji bilan birgalikda sayr qilib yurar edilar. Bir joyga yetganlarida havo isib ketganligi tufayli Amir Ahmad Hojining shaxsiy soqchilaridan biri bo'lgan, go'zal yuz va kelishgan qomatga ega bo'lgan va egniga yashil kiyim kiyib olgan Muhammad nomli yigit unga soya qilishni boshladi. Shunda ushbu yosh yigitga mehr qo'ygan Amir Nizomiddin Shayx sekingina:

– Dunyoning mansabi va obro'-e'tibori qiziq narsa ekan. Shu tufayli shunday bir go'zal oy tik turganicha bu odamga soya qilib turibdi, – dedi.

Ul Hazrat [uning bu gapiga] javob tariqasida quyidagi baytni o'qidilar.

Nazm:

*Kimki tik qomatli o'sha sarvning soyasida bo'lsa,
Joi Muhammadning yashil bayrog'i ostida bo'ladi.*

Topqirlik

Oliy martabali ushbu Amir Jom mashoyixlaridan biridan:

– Shayxulislom Ahmad Jom Jandapil (Xudo uning aziz qabrini tabarruk qilsin) maqbarasi ayvonining balandligi taxminan necha zar', – deb so'radilar.

– Qirq olti [zar'], – deb javob berdi u.

Ul hazrat darhol quyidagi misrani o'qidilar.

Misra:

Sochdan qurilgan toq jahonda yagona bo'lgay.

Shuni aytib o'tish lozimki, «mo'» (soch) so'zi jumal hisobida qirq olti sonini anglatadi.

Mutoyiba

Bir kuni sof ko'ngilli Amir qutlug' so'zlarni bayon etuvchi tili bilan so'zga chechanlik va zukkolik borasida zamona shoirlari va zakiylarining saromadi bo'lgan Xoja Osafiyga nasihat qilib:

– Men senga hayron qolaman. (55^b) Iste'dodingning yuqoriligi va zehningning o'tkirligiga qaramasdan, she'r yozish bilan kam shug'ullanasan, barcha vaqtingni keraksiz ishlarga sarflab yurasan, – deb qoldilar.

[Biroq u] bunga javoban:

– Shu paytlarda borgan sayin ko'proq she'r yozishga mashg'ul bo'lyapman. Masalan, kecha kechasi ikki aqchalik sham yonib bitguncha ikki yuz bayt she'r yozdim, – dedi.

[Shunda] ul hazrat [hazillashib]:

– Unda yozgan she'rlaringizning har yuz bayti bir aqcha ekan-da, – dedi.

Topqirlik

Musiq va maqomlar fanida o'z davrining yagonasi bo'lgan Mavlono Alishoh Bu bir kuni ul oliy Hazratga (Alloh ul zotning qabrlarini tabarruk qilsin) arz qilib:

– Sizning behad iltifotingiz va marhamatingizdan umidim shuki, har oy [maoshimni olay deb] mulozimlarga bosh og'rig'i bo'lib yurmasligim uchun, vaqf ishlarini boshqaruvchilarning olti oylik maoshimni birato'la [oldidan] berishlari to'g'risida buyruq chiqarsangiz, degandim, – dedi.

– Mavlono, – dedi [ul Hazrat] bunga javoban, – umrimizdan [olti oyi tugul] olti kuni qolganmi, yo'qmi, bizga ma'lum emas. Shunday ekan, nima sababdan bizga

omonat berilgan bu hayotga bunchalik ishonib, birato'la olti oylik maoshingizni berishlarini so'rayapsiz?

[Ammo] Mavlaviy janoblari:

– Siz o'sha pullarni menga berishlari to'g'risida buyruqni beravering, bordi-yu [olti oy ichida] o'lib qoladigan bo'lsam, go'r-kafanimga yarab qolar, – dedi.

[Shunda] ul hazrat:

– Obbo, o'ligiyam bir balo, tirigiyam bir balo, deganlari siz ekansiz-da, – deb javob berdi.

Topqirlik

Astrobod viloyati asli va negizini ezgulik tashkil etuvchi Amirning adolati soyasida obod va farovon bo'lgan davrdagi kunlardan bir kuni havo bir necha marta o'zgardi. Ul Hazrat uning huzurida bo'lgan o'sha viloyat a'yonlariga qarata:

– Ajabo, bugunning o'zida havo bir necha marta o'zgardi, – dedilar. (56^a)

Ulardan biri bunga javoban shunday dedi:

– Shahrimizning yaxshi jihatlaridan biri ham shundaki, bir kunning o'zida [bir yildagi] to'rt faslning havosi namoyon bo'ladi.

Shunda [ona shahri Hirotni sog'inib yurgan] ul oliy Hazrat shunday dedilar:

– Ha, to'g'ri [aytasiz], bu shaharning bir kuni bir yilga teng ekan.

Mutoyiba

Bir safar saxovat maydonining chavandozi [bo'lgan bu zot] o'zining g'aroyib gavda tuzilishi va ajoyib so'zlari bilan oldingi so'z ustalari orasida ajralib turadigan

Mavlono Shahobiddin Mudavvinga marhamat nazari bilan boqib, unga egar-jabduqli bir ot in'om etdilar. Shundan so'ng janobi Mavlaviy o'ziga ko'rsatilgan bu iltifot sababli o'zini ul Hazratning yaqin kishilari jumlasidan hisoblab, [ul Hazratga bo'lgan] xizmatkorlik va mulozimlikni haddidan oshirib yubordi.

Jumladan, qachonki [ul Hazrat] otga minib, biror joyga boradigan bo'lsalar, doimo u kishi bilan birga borar va yonlarida xizmatda bo'lar, [qaytib kelib, otdan] tushganlaridan so'ng ham bir lahza bo'lsa-da eshiklari oldidan ketmasdi.

Nihoyat lutf va karam manbai bo'lgan bu zot uning bu qiliqlaridan judayam bezor bo'lib, sabr kosalari to'ldi. Biroq ul hazratning oliy xulq-atvori uning ko'nglini ranjitib, unga ochiqchasiga, bundan keyin mening xizmatkorligim va mulozimligimni qilma, deyishga yo'l bermas edi. Shu sababli ul Hazratning buyrug'iga ko'ra, mulozimlaridan biri yo'lda choparlarga o'xshab uning yo'lidan chiqib, [ma'lum masofagacha foydalanish sharti bilan] undan otni oldi-da, so'ngra tezda bozorga olib borib sotib yubordi.

Janobi Mavlaviy uni haqiqatdan ham chopar bo'lsa kerak, deb o'ylab, [ma'lum masofadan keyin otini olishni mo'ljallab] katta mashaqqat bilan bir-ikki tosh yo'lni piyoda bosib o'tdi. Biroq [shuncha masofadan keyin ham] otidan biror nishon topmagach, uni o'ta qiyin va tang ahvolga solib qo'ygan bu hodisadan hayronu sarson bo'lganicha saxovat dengizi bo'lgan Amirning huzuriga shoshildi.

[Janobi Mavlaviy] boshiga tushgan bu sargardonlik to'g'risida gapirib bergach, ul hazrat:

– Biz otingning pulini senga beramiz. (56^b) Faqat shu

shart bilanki, bundan keyin o'zingda o'tsaqlamaysan va biror joyga borayotgan chog'imizda bizga bosh og'rig'i bo'lmaysan, – dedi.

[Janobi Mavlaviy:]

– Bo'pti, roziman, – deb javob berganidan so'ng, ul Hazrat:

– O'sha belgilangan pulni Mavlonoga beringlar, – deb buyurdi.

Shundan so'ng o'sha soxta chopar unga to'qson to'rt tanga sanab berdi. Janobi Mavlaviy bundan ajablanib:

– Menga in'om qilinadigan pu! yuz tanga bo'lishi kerak edi, nega olti tanga kam berilmoqda? – deb so'radi.

Shunda o'sha yerda turganlardan biri javob berdi:

– Otingizni [bozorda] undan yuqoriroq narxga olishmadi.

Mutoyiba

Ezgulik binolariga asos soluvchi bu zot [hijriy-qamariy] 904 yilda Hirot jome masjidi (Alloh taolo uni o'z qutlug' barakotlari bilan mustahkam qilsin) binosini yangilash va bezatishga qattiq kirishgan chog'larida o'sha tabarruk makonning [ta'mirlash ishlari] loyihasini tuzishni ulug'lik belgilariga ega bo'lgan, Xoja Mirak Naqqosh laqabi bilan tanilgan Sayyid Ruhulloh degan kishiga topshirishdi.

Biroq bu janob bu ishda e'tiborsizlik va sustkashlikka yo'l qo'yib, [tegishli chizmalarni chizishda] qalam va qog'ozga kechroq qo'l urdi. Natijada koshinkorlar (ishni boshlayolmasdan) kutib qoldilar.

Bu ahvol davom etib, ish haddan ortiq cho'zilib ketganidan, buning ustiga [ishni tezlashtirish maqsadida unga berilgan] nasihatlar va [unga qilingan] do'q-po'pisalar

ham foyda bermaganidan keyin, sof ko'ngilli Amir [bu ishni tezroq bitkazish maqsadida] qiziq bir hiyla o'ylab topdi. Xoja Mirak Hirot atrofidagi qishloqlardan biri bo'lgan «Sapedravon» qishlog'iga borib, dam olayotgan chog'ida Xoja Jaloliddin Muhammadga, Xoja Mirak oliy devondan olgan ozuqa uchun besh ming dinor kepakiyni qaytarishi to'g'risida to'lov talabnomasi yozib berishini buyurdilar.

[Xoja Jaloliddin Muhammad ul Hazratning buyrug'iga ko'ra, to'lov talabnomasini yozdi va] bu hujjatni ushbu say-yid (57^a) tanimaydigan ikki nafar mulozimning qo'liga berib, mana shu qishloqqa borib, Xoja Mirakni topishlarini, uni qattiq siquvga olib, undan ushbu pulni undirib olishga harakat qilishlarini, o'zlarini olam ahli shahzodasi Faridun Husayn Mirzoning navkarlari deb tanishtirishlarini buyurdi.

Bu ikki kishi darhol o'sha qishloq tomon ot solib, Xoja Mirakni topdilar hamda unga nisbatan do'q-po'pisa va zo'ravonlik qo'llab, aytilgan pulni darhol topib, to'lashini buyurdilar.

Ulug'lik belgilariga ega bo'lgan bu zot bu holatni ko'rib hayratga tusharkan:

– Meni shaharga olib boringlar, ushbu to'lov talabnomasini bekor qildiray yoki ushbu pulni to'plashga kirishay, – dedi.

Shundan so'ng ular uni o'z uylariga olib ketdilar va bir kechasi o'sha yerda saqladilar. Ertasi kuni ulug'lar pushti panohi bo'lgan bu zot qattiq yalinib-yolvorgan va zorlangan holda ushbu soxta qarz undiruvchilardan:

– Meni Jome masjidiga olib boring, shoyad Amir hazratlari mening holimga rahmlari kelib, amirlar va devon xodimlari oldiga o'z odamlarini yuborsalar, shunda siz olib kelgan to'lov talabnomasini boshqa biror joyga o'tkazib, bu pulni to'lash mas'uliyatini mening zimmamdan olib tashlasalar, – deb so'radi.

Ular bu iltimosni qabul qilib, Xoja Mirakni masjidga olib keldilar. Ushbu janob ul oliy hazratning huzurlariga borib, ko'zlariga yosh olib, shunday dedi:

– Qashshoqlikdan o'ta qiynalib turgan bir paytimda mening nomimga besh ming dinor kepakiy miqdoridagi mablag' yozishibdi. Inoyat qilib, biror chorasini topsangizu bu to'lov talabnomasini qaytarsalar, umid qilamanki, mening ulug' ajdodlarim sizdan uzr so'rash rasmini bajo keltirishadi.

Ul Hazrat shunday javob berdilar:

– Bu to'lov talabnomasini qaytarish anchagina qiyin ish. Shunga qaramasdan imkoni boricha [uni qaytarishga] harakat qilib ko'ramiz. (57^b) Faqat shartimiz shuki, siz o'n besh kun muddat ichida bizning ko'nglimizni ushbu tabarruk makonning [ta'mirlash ishlari] loyihasini tuzish tashvishidan qutqarasiz.

Xoja Mirakbutaklifni boshustiga qabul qilib, buto'g'rida quyidagi mazmunda bir tilxat ham yozib berdi: «Agar va'da qilingan muhlatdan bir kun ham o'tsa, aytilgan mablag'-ni to'lash borasidagi javobgarlikni so'zsiz bo'yninga olaman».

Shundan so'ng ul Hazrat Amir Kamoliddin Sulton Husaynga:

– Xoja Mirakni olib kelgan qarz undiruvchilar bilan birga devonga borib, qanday yo'l bilan bo'lsa-da, ushbu to'lov talabnomasini bekor qildiring, – deb buyurdi.

Sayyid janoblari esa quvonib ketganicha o'z uyi tomon otildi va [ta'mirlash ishlari] loyihasini tuzishga kirishib, [to'lov hujjatidan bo'lgan] katta vahima va qo'rquv tufayli o'sha ishni tugatmaguniga qadar o'z uyidan tashqariga chiqmadi.

XOTIMA

AYRIM G'AROYIB HOLATLAR VA AJOYIB HIKOYATLAR BAYONI

Oliyimakon xoqon Shohrux Sulton vafotidan so'ng Xuroson viloyatlari va shaharlarida tartibsizliklar va boshboshdoqliklar boshlanib ketgach, oliy martabali ushbu Amirning ulug' otasi o'zining aziz bola-chaqalarini olib Sherozga ketdi. U yerda bir necha yil yashaganlaridan so'ng, ona yurt muhabbati taqozosi bilan Yazd cho'li orqali Xuroson tomon yo'l oldilar.

Tunda yo'l yurib ketayotgan chog'larida barchada uyqu g'olib kelib, u paytlarda hali yosh bola bo'lgan ul oliy Hazratni qo'riqlab borish eslaridan chiqib qoldi. Ul Hazrat ham uyquga ketib, ot [ular ketayotgan] yo'ldan adashdi va boshqa tomonga ketib qoldi. Bir oz yo'l yurilganidan so'ng [ul Hazrat] egardan yerga ag'nab tushdilar. Biroq yo'lda judayam toliqqanliklari va qattiq uyquga ketganliklari sababli uyg'onmadilar. Ot ham horiganligidan o'sha yerda to'xtab qoldi.

Turg'un va sayyor osmon jismlarining sarvari (*ya'ni, quyosh*) cho'l va dashtning barcha tomonlarini (58^a) ko'ngil nuri bilan munavvar aylagach (*ya'ni, tong otgach*), kichik yoshli [bo'lsa-da] tirishqoq va ko'p narsani biluvchi [bo'lgan ul Hazrat] uyqudan ko'z ochib, bu bepoyon cho'lda o'zlaridan boshqa hech kim yo'q ekanligini ko'rdilar. Shundan so'ng [ul Hazratni] qo'rquv bosdi. Biroq o'tkir aqlari va kuchli irodalariga tayangan holda, o'zlaricha «hozir dod-faryod qilishdan foyda yo'q, [undan ko'ra] Xuroson tomonga olib boradigan yo'lni topishga [va unga tushib olishga] harakat qilish kerak», deb o'yladilar.

Shundan so'ng omad otiga minib, o'tkir aql-zakovatlarini ishga solganlaricha [Xuroson tomonga olib boradigan] yo'lni topdilar va oldinga qarab yo'l oldilar.

Bir oz yo'l yurib, [issiq] harorat havoning qoq yuragini ham ishg'ol etgach (*ya'ni, havo qizib ketgach*), ilohiy fayzlar tushadigan makon bo'lgan ul hazratda chanqoqlik g'olib kelib, holdan toyib qolishlariga oz qoldi.

Shu chog' uzoqdan gumbaz kattaligidagi bir qora ko'zga tashlandi. [O'sha narsaga qarab] bir oz yo'l yurgach, o'sha narsaning oldingidan ham kichikroq bo'lib ko'rinayotganligini sezdi. U biror otliq bo'lsa kerak, deb o'yladilar. Shunday qilib, [o'sha narsaga] qanchalik yaqinroq borsalar, u shunchalik kichrayib borardi. Endi uni dubulg'aning g'ilofi bo'lsa kerak, deb o'ylay boshladilar.

[Shuni aytib o'tish lozimki,] cho'llarda sezgi a'zolarining yanglishishi sababli uzoqdagi narsalar judayam katta bo'lib ko'rinadi. Nihoyat o'sha narsaning oldiga yetib borganlarida uning suv to'la oftoba ekanligini ko'rdilar. O'sha suvdan ichib, [g'oyibdan] bandalariga sovg'alar berguvchi Zotga shukrlar aytdilar. Hammasidan ham hayratlanarlisi shu ediki, Yazddan yo'lga chiqqanlaridan buyon chuchuk suv topmagan edilar. Bu suv esa judayam shirin edi.

Masnaviy:

*Unga omad kulib boqqan kishining
Yo'lida band qolmas hargiz ishining.
Ishiga minglarcha tugun tushsa ham,
Osongina yechar yaratgan egam.*

(58^b) Biroq oxiratda maqtaluvchi kishilardan bo'ladigan bu farzandning otasi va aka-ukalari bir manzilda to'xtaganlaridan so'ng ul Hazratning oralarida yo'q

ekanliklarini bilib qolgach, qayg'u va iztirob karvonlari ularning qalblarini egallab oldi. Saodatli farzandlarini qancha izlamasinlar, uni hech joydan topolmasdilar.

Axiyri mulozimlardan birini ul Hazratdan biror nishon topish uchun Yazd tomonga qaytarib jo'natdilar. U kishi biroz masofani bosib o'tgach, o'z xojasining o'g'liga duch keldi.

Shunday qilib, ul Hazrat o'z otasi va aka-ukalari oldiga yetib kelib, ularga suvsiz qolib ketib, qattiq chanqoqlikka yo'liqqanliklari, so'ngra suv topib olganliklari voqeasini so'zlab berdilar. Barchalari bu so'zlarni eshitib hayrat dengiziga g'arq bo'ldilar va o'sha shirin suvdan ichib ko'rish lazzatidan bahramand bo'lib, ilohiy ehsonning shukriga og'iz juftladilar.

Hikoyat

Sulton Sa'id (Abusa'id Mirzo) podshohligi zamonida ilohiy omad sohibi bo'lgan bu Amir bir muddat Samarqandda istiqomat qildilar. O'sha zamonda kunlardan bir kuni ertalab ul hazrat o'zlarining mulozimlaridan bo'lgan Mavlono Pir Ahmadni chaqirib, unga shunday dedilar:

– Kecha tushimda Mirzo Ahmad Xorazmshoh bilan birga bir toqqa chiqqan emishmiz. Shu orada yo'l o'rtasida katta bir tosh yotgan bir joyga yetib boribmiz. Oldin Mirzo Ahmad o'sha toshning ustiga chiqibdi, so'ngra qo'limdan tortib meni ham uning ustiga chiqarib olibdi.

Ittifoqo [ul Hazrat] o'sha kuni yuqorida nomi eslatilgan o'sha Mirzo bilan uchrashib qoldilar. U suhbat orasida ul Hazratga qarata shunday dedi:

– Kecha tushimda siz bilan birga bir toqqa chiqqan emishmiz. Nogoh yo'l o'rtasida yotgan katta bir toshning

oldiga yetib boribmiz. Men o'sha toshning ustiga chiqibman-da, so'ngra sizni ham qo'lingizdan tortib uning ustiga chiqarib olibman.

Shunda ul oliy hazrat (59^a) unga:

– Mavlono Pir Ahmadni chaqirib, men ertalab unga nima deganligimni so'rang, – dedilar.

Mirzo Ahmad o'sha odamni chaqirib, bu to'g'rida so'rab-surishtirdi. U [Mirzo Ahmad ko'rgan] o'sha tushni aynan o'zini aytib berdi. U yerda turganlar bu g'aroyib voqeadan hayratga tushdilar.

Hikoyat

Samarqand shahri muborak sifatli Amirning nuroniy chehrasi yog'dusidan jannat bog'iga o'xshab qolgan o'sha zamonda Amir Nizomiddin Shayx Ahmad Suhayliy [degan shoir Samarqand hokimi] Mirzo Sulton Ahmad madhida bir qasida yozib, tahrir qilish va kerakli tuzatishlar kiritish uchun ul Hazratga taqdim etdi. Ul Hazrat mazkur qasidaning baytlarini o'qib chiqib, shunday dedilar:

– Madh etilayotgan kishining ismi bilan ziynatlangan baytdan keyin, gap bir-biriga bog'lanishi uchun, yana bir bayt yozilmog'i kerak.

Amirlik namunasi bo'lgan ul janob:

– O'zim ham shundan xavotirlanib turgandim, – dedi.
– Iltimosim shuki, o'sha baytni siz yozib bersangiz.

Ul Hazrat:

– Unda men ham o'ylab ko'ray, siz ham biror narsa o'ylab topishga harakat qiling, – dedilar-da, quyidagi misrani o'qidilar:

Ko'raylik-chi, falakning o'zi parda ortidan nimani chiqarib ko'rsatar ekan.

Shundan so'ng har birlari oldilariga dovot, qalam va bir parchadan qog'oz qo'yib, o'y dengiziga cho'mdilar. So'ngra ikkovlari ham birdaniga boshlarini ko'tarib, bittadan bayt yozdilar va bir-birlariga uzatdilar. Tasodifan tavorud yuz berib, ikkovlari ham aynan bir baytni yozishgan va ulardagi biror harf ham farq qilmas edi. U bayt quyidagichadir:

Bayt:

*Yoshlik bog'ining bahori, adolat gulshanining niholi,
Saxovat bog'ining guli, ulug'vorlik arig'i bo'yidagi sarv.*

Hikoyat

[Bir paytlar] oxiratda maqtaluvchi kishilardan bo'ladigan bu Amirning kutubxonasida [Xoja] Yoqut [degan xattot] xati bilan ko'chirilgan va [o'rtalaridan] bir necha varag'i yo'qolgan Qur'on bo'lardi. Bir gal ul Hazratning muborak ko'ngillariga ushbu nafis tuhfani takomillashtirish fikri kelib, Xoja Hofiz Muhammad Xattotga (59^b) o'sha tushib qolgan varaqlarni [qaytadan ko'chirib chiqib] tiklashni buyurdilar.

Xoja Hofiz bir necha kun ko'chirilishi kerak bo'lgan varaqlarni Qur'onning boshqa varaqlariga to'la muvofiq keladigan, [tushib qolgan varaqlar hajmidan] kam ham, ortiq ham bo'lmaydigan bir darajada ko'chirib tayyorlash imkoni bormikan, degan o'y bilan yurdi.

Shu asnoda ul Hazratning qo'liga Mavlono Shams Ma'ruf degan xattot tomonidan ko'chirilgan Qur'on [nusxasi] tushib qoldi. [Ul Hazrat] ushbu nusxaning ko'chirilish usulining [Yoqutal-Musta'simiy tomonidan ko'chirilgan] o'sha Qur'on nusxasining ko'chirilish

usuliga yaqin ekanligini ko'rib, o'sha [tushib qolgan varaqlarni] mana shu nusxaga qarab ko'chirsangiz, shoyad [Qur'onning boshqa varaqlariga] muvofiq kelib qolar, deya uni Xoja Hofizga yubordilar.

Ittifoqo, Mavlono Shams Ma'ruf ushbu Qur'onni Xoja Yoqut tomonidan ko'chirilgan o'sha Qur'ondan sahifama-sahifa, qatorma-qator ko'chirgan va [ushbu ikki nusxadagi] birorta harfning joylashishi ham bir-biridan farq qilmas ekan. Shunday qilib o'sha [tushib qolgan] varaqlarni qayta ko'chirish osonlik bilan amalga oshdi.

Hikoyat

[Hijriy-qamariy] 905(mil. 1499/1500)-yilda Movarounnahr tomondan bedorlik va ogohlik ahlining yo'lboshchisi bo'lgan Xoja Nosiriddin Ubaydullohnings o'g'li Xoja Yahyo o'ta dabdabali va serhasham tarzda hayot kechirmoqda, Sulton Ali Mirzo esa uning maslahatisiz biror ishga qo'l urmas ekan, qolaversa, har kuni uning oldida bo'larkan, degan xabarlar paydar-pay kelib turardi.

Xullas, o'sha yilning oxirlarida kunlardan bir kuni ul olijanob Amir Sayyid Yusuf O'g'loqchiga qarata Xudo ko'ngillariga solgan narsalarni so'zlovchi tillariga shu so'zlarni keltirdilar:

– Xoja Yahyo tanlagan bunday turmush tarzi so'fiylarning xulq-atvoriga munosib emas. Shunisi aniqki, kimki o'z ota-bobolarining xulq-atvorlari yo'riqlaridan chetga chiqib ketsa va uzoqlashsa, unga judayam katta ziyon-zahmat yetadi. Bunga Amir Husayn zamonida Samarqand aholisini o'z tomonlariga og'dirib, urush bayrog'ini ko'targan (60a) va mo'g'ul lashkari bilan jangga kirishib, shaharni Amir Husayn va Hazrati Sohibqiron (Amir Temur) uchun o'z qo'llarida ushlab

turgan Mavlono Xurdak Buxoriy va Abu Bakr Naddofning boshlariga tushgan balolar misol bo'la oladi. Ulardan biri Amir Husayn tomonidan qatl etilgan bo'lsa, ikkinchisi o'zbek ulusiga qarashli o'lkalarda sarson-sargardon bo'ldi. «Zafarnoma» asarida bu to'g'rida batafsil hikoya qilingan.

Amir Yusuf bunga javoban:

– Men «Zafarnoma»ni o'qiganman, ammo bu to'g'rida hikoya qilingan qismi esimda yo'q ekan, – dedi.

O'sha kuni sof ko'ngilli Amir «Zafarnoma»dan o'sha qissani topib, ushbu satrlar muallifi orqali o'sha amirning oldiga yubordilar. Men («Zafarnoma»ning o'sha joyini) unga o'qib berdim.

Ushbu suhbatdan bir oz muddat o'tganidan so'ng Samarqand tomondan o'zbek [ulusi] podshosi Shohbaxt (*ya'ni, Muhammad Shayboniyxon*)ning Movarounnahrda hujum qilganligi, u mamlakatda o'z hukmronligini o'rnatganidan so'ng Xoja Yahyoni ikki o'g'li bilan birga shahid qilganligi to'g'risidagi xabar yetib keldi.

* * *

Aytib o'tish lozimki, eng yaxshi xislatlarni o'zida namoyon qilgan bu zotning boshidan o'tgan ajoyib holatlar va g'aroyib voqealar judayam ko'p bo'lib, ularning ichida eng hayratlanarlisi ul Hazratning kasal bo'lishlari va vafot etishlari voqeasidir. Quyida shu to'g'rida hikoya qilinadi.

HAZRATI SULTONNING YAQIN KISHISI BO'LGAN UL OLIY JANOBNING O'TKINCHI DUNYODAN ABADIY DUNYOGA SAFAR QILISHLARI BAYONIDA

*Aytdimki, og'ir bir qissani yozsam,
Va firoq dardidan hissani yozsam.
Dil qani, u bilan g'amni sharhlasam?
Qo'l-chi, u bilan dil dardini yozsam?*

Barcha oqillarga shu narsa ma'lumki, zolim va makkor zamona mudom jahon ahliga jafo ozuqasini tutadi hamda fozillar toifasidan bo'lgan kishilarga ayonki, adovat va xusumatni o'ziga kasb qilib olgan falak do'stlik va muhabbat ahlining tinch va osuda umrguzaronligiga monelik etadi.

Nazm:

*Quyoshin sevmadi hech kim tongdayin,
(60^b) Kuymadi shafaqdek shomlari g'amgin.*

Yetti Opa-Singillar kabi bir narsa ikki hamnafas o'rtasida muhabbat va visol tarhini chizmagan edi, ammo ularni Tobut Qizlari kabi tarqatib [ham] yubormadi.

Bayt:

*G'amidan hech kim bir dam bo'lsa-da qayg'uga
botmasdan qolmadi,
Bu shunday g'amki, butun umr motam tutishga sabab bo'ladi.*

Ofat maydoni va xavf makonini ruh va osudalik maskani deb bo'lmaydi, poydevori mustahkam bo'lmagan bu o'tkinchi xaroboddagi osudalik uyi joylashgan makonga esa ishonch bildirib bo'lmaydi.

Bayt:

*Dunyo zavol in qurgan makondir,
Rohat-farog'at unda maholdir.
Motamxonadir qorong'u va tor,
Unda vafodan na bir nishon bor.*

Tinimsiz ravishda harakatda va evrilishda bo'lgan jonsiz va jonli mavjudotlarning o'zgarmasdan turg'un holatda turgani va yo'qolmasdan boqiy qolganini kim ko'ribdi? Har biri har joyga qarab intiladigan to'rt unurning doimiy mavjud bo'lishi va abadiy saqlanib qolishidan umid qilish qattiq yanglishish va katta xatodir.

Bayt:

*Dunyoning boshlanishi yo'qligu oxiri fanodir,
U to'g'rida turg'unligu boqiylikni o'ylash xatodir.
To'rt unurning qaymog'i hisoblangan odam
Doimo bu to'rt ajdahoni parvarishlash bilan band.*

Bu voqeadan xabardor bo'lgan kishi bu so'zlarni eshitib, gap nimadaligini tushunib yetgan hamda ushbu muqaddimani keltirishdan ko'zda tutilgan maqsad kimning [umr] quyoshi botganligini ma'lum qilish ekanligini bilgan bo'lsa-da, quyida voqeaning to'liq tafsilotini keltirishga qaror qildik.

[Hijriy-qamariy] 906-yil: jumodi ul-avval oyining oxirlarida (mil. 1500-yil, 20–22-noyabr) adolatli Sohibqironning qutlug' bayrog'i Astrobod yurishidan saltanat taxtining qarorgohi tomon yuzlangan, bu quvonchli xabar esa ketma-ket va to'xtovsiz ravishda saltanat poytaxti Hirot aholisiga yetib kelayotgandi. Xoqon davlatining suyanchig'i va Hazrati sultonning yaqin kishisi bo'lgan hidoyat nishonli va ulug' manzilatli oliy hazrat (61^a) [o'sha yili] jumodi ul-oxir oyining yettinchisida, seshanba kuni (milodiy 1500-yilning 29-dekabrida) [Sohibqironni] kutib olish uchun Ko'saviya qasabasi tomon yo'l olib, Pariyon rabotini [o'zlarining] muborak chehralari nuri bilan jannat bog'ining rashkini keltiradigan darajadagi go'zal maskanga aylantirdilar.

[Ul Hazrat] o'sha kechasi shu yerda tunadilar. Chorshanba kuni ertalab biror bir aniq sababsiz turli kishilar tomonidan u rabotning eshik va devorlariga yozib ketilgan baytlarni o'qish uchun uning shiftli ayvonlaridan biriga kirganlarida ul Hazratning muborak ko'zlari birinchi bo'lib quyidagi qit'aga tushdi.

Qit'a:

*Bu paytda barcha tabiblar ojiz qoldilar,
Odam Tangri qazosiga qarshi nima ham qila olardi.
[Daraxtning] tomir shoxlari tanadagi harakatdan uzilganda
Aftotunning oyog'i ojizlik loyiga botib ketdi.
Sog'lik yomonlashish tomon yuz burganda
Abu Alining qo'lidagi «Qonun» ham yordam berolmadi.*

[Ul Hazrat bu baytlarni o'qiganlaridan] keyin, achinish va qayg'urish hissi bilan Xudo ko'ngillariga solgan narsalarni so'zlovchi tillari bilan:

– Ha, to'g'ri, har bir kishi [bir kuni] u dunyoga ravona bo'ladi. Yaratguvchining tiriklik va o'lim borasida belgilagan taqdirini hech kim o'zgartira olmaydi, – dedilar.

Shundan so'ng u yerdan chiqib, Poyob rabotiga qarab yo'l oldilar. Payshanba kuni kechasi Mavlono Vays muborak o'rdugohdan bu yerga yetib kelib, a'lo Hazrat shu kechasi Amirshoh rabotiga qo'nganlar, [ertaga] ertalab u yerdan jo'naydilar, degan xabarni yetkazdi.

Shundan so'ng,

*Vasl manzili yaqinlashgach
Shavq o'ti balandroq yona boshlaydi,*

baytiga muvofiq, to'rt unsur xususiyatlarini o'zida mujassam etgan bu zot [tez orada] maqtalgan xislatlarga ega bo'lgan Sohibqironni ko'rish baxtiga erishishi mumkinligi

munosabati bilan ko'zlaridan sog'inch yoshlarini to'kdilar va bomdod namozini ertaroq ado etdilar-da, o'sha zahotiyoq otga minib, Amirshoh (61^b) raboti tomon yo'l oldilar.

Yo'lda ketayotgan chog'da hidoyat yor bo'lgan Amirning yorug' peshonasidan quvonch va shodlik nurlari porlar, [ul Hazratning oldiga] oliy nasabli podshohning mulozimlaridan qay biri etib kelsa ham, [ul zot tomonidan ularga] cheksiz izzat-ikrom va mulozamat ko'rsatilardi.

Bir toshga yaqin masofa bosib o'tilgach, istiqbolli Sohibqironning ulug'lik va hashamat bilan bezangan taxtiravoni ko'zga tashlandi. Ayni shu chog'da olamlar Rabbining qazosiga muvofiq ahli yaqinning peshvosi bo'lgan ul zotning muborak boshlari aylanib ketdida, amirlikning namunasi bo'lgan ul olijanob Xoja Shahobiddin Abdullohni oldilariga chaqirib:

– Menga ko'z-quloq bo'lib turing, holim yomonlashmoqda, – dedilar.

Shundan so'ng a'lo hazratlarining istiqbollari chiqib, muborak qo'llarini o'pish maqsadida otdan tushdilar. Biroq bu kasallik shiddat bilan zo'rayib, tanadan quvvat ketganligi va yurishga hol qolmaganligidan o'sha amir va Mavlono Jaloliddin Qosim oliy martabali Amirning qo'ltiqlaridan tutib oldilar. Shunda [ul Hazrat] ilgari yurib, boshlarini yuqori mavqeli podshohning ko'ksiga qo'ydilar.

A'lo hazratlari ulug'lik va hashamat doirasining markazi bo'lgan ul hazrat sog'liqlarining yomonlashganini ko'rib, benihoya g'am-qayg'uga botdilar. [Bunday payt] to'xtab o'tirishning o'rni bo'lmaganligi sababli, hol-ahvol so'rashish va o'zaro izzat-ikrom ko'rsatishdan so'ng, u yerdan jo'nadilar.

Shu chog' [ul Hazrat chalingan] o'sha kasallik falajga aylanib, oliy nasabli Amir harakatdan va tildan qoldi.

Xizmatkorlar va mulozimlar [ul Hazratning] huzurlarida bo'lish saodatiga erishgan ulug'lar bilan birga ul hazratni taxtiravonga (62^a) yotqizib, shaharga qaytdilar.

Masnaviy:

*Vaqt bo'ldi, umr so'ngiga yetar,
Balo selobi eshikdan kirar.
Vaqt bo'ldi, yulduzlar mingan otlar
Ham taqa va ham tuyuq tashlarlar.
Vaqt bo'ldi, bu to'rt hammol
Oy va yilning taxtiravonini qo'yadilar.*

Yo'lda ketayotgan chog'larida Mavlono Nizomiddin Abdulhay va Mavlono Shamsiddin Muhammad Giloniyning donishmandlarcha maslahatlari bilan pok Parvardigorning rahmatlari jilvagohi bo'lgan ul Hazratning tomirlaridan qiynalmaydigan bir usulda yarim man miqdorda qon olishdi. Biroq bu ish hech qanday foyda bermadi.

Misra:

Urinma, ey tabib, bu ishning vaqti o'tdi.

Shundan so'ng mulozimlar dillari g'am-anduhga to'lib va ko'zlaridan ko'zyoshlar to'kib, ul Hazrat yotgan taxtiravon o'rnatilgan tuyani oldinga haydadilar hamda qayg'u va hasrat karvonlari bilan birga shaharga tomon yo'l oldilar. Har bir harakatning eng yuqori nuqtasi to'xtalishdir, har bir yaratiluvchi narsaning oxiri esa yo'qolishdir.

Qit'a:

*Ey ko'ngil, to'ntarilgan falak zotida to'xtalish yo'q ekan,
Odam qanday qilib unda to'xtab tura oladi.*

Shunday qilib, juma kechasi yarim tunda ezgulik binolari quruvchisini o'zlarining muborak uylariga yetkazdilar. Ertalab esa Hirot shahrining aksariyat tabiblarini ul hazratning boshlariga to'pladilar. Biroq ushbu tabiblar [ul Hazratni] davolash va muolaja qilishga qanchalik urinmasinlar va kuch-g'ayrat sarflamasinlar, qanchalik kerakli dorilar va sharbatlar bermasinlar, [ul Hazrat ahvolidagi] yaxshilanish va tuzalish yuz bermadi, balki lahzada sayin kasallik zo'raygandan zo'rayib, og'irlashgandan og'irlashib borardi.

Misra:

Ajal kelgach, davolashdan ne foyda.

O'sha kuni Sohibqiron Sulton shaharga yetib kelib, ul Hazratga bo'lgan cheksiz muhabbatlari tufayli, «Bog'i jahonoroy»ga bormasdan oldin ulug'vorlik va shukuh namunasi bo'lgan Amirni (62^b) ko'rgani keldilar. Ul Hazratning kasalliklari benihoya darajada zo'raygani va ahvollari o'ta og'irlashganini ko'rgach, o'pkalari to'lib ketib, ko'zlariga yosh keldi-da, bir olam g'am-qayg'uga cho'mgan holda boqqa tomon yo'l oldilar. Biroq har lahzada odam jo'natib, [ul Hazratning] ahvollarini so'rab turar, qayg'u va iztirobning zo'rligidan bir lahzada bo'lsa-da bemalol istirohat to'shagida orom olmasdi.

Shanba kuni ham maqtalgan xislatlarga ega bo'lgan bu Amirning ahvolidagi [tuzalishga tomon] o'zgarish yuz bermadi, balki vaqt o'tgan sayin [tanadagi] darmonsizlik kuchayib, kasallik zo'rayib borardi.

Nihoyat ushbu oyning o'n ikkinchisida, yakshanba kuni (milodiy 1501-yilning 3-yanvari) ertalab Haqning «Qaytg'in» degan chaqiruviga «Amringga bo'ysunaman»

deb javob berib¹, boqiylik negizini jon oluvchining qo'liga topshirdi va tiriklik gulshani bulbulini yuqori olam bog'lariga jo'natdi.

Bayt:

*Toki dunyo bor ekan, shunday bo'ladi,
Barchaning ishi oxirida ana shunday bo'ladi.*

[Bu kun] mahshar kuni tongidagi dod-faryod hamda qiyomat kunidagi qo'rquv va dahshatga to'la nola-fig'on quyi olamda namoyon bo'ldi. Amirlar va vazirlarning yig'i-sig'isi, kattayu kichikning nolayu fig'oni osmonning eng yuqori nuqtasi va Kayvon ayvonidan ham o'tib ketdi.

Sohibqiron Sulton va podshohlikning haram ahlidan bir nechasi o'sha kuni ul hazratning muborak uylariga tashrif buyurib, ulug'lik kursisidan motam gilamiga o'tirdilar-da, yig'i-sig'i va nola-fig'on boshladilar va dafn marosimini Sayyid ul-mursalin sunnatiga muvofiq o'tkazdilar. Zafar yor bo'lgan Sohobqiron, shukuh va hashamat namunasi bo'lgan amirlar, islom mashoyixlari, ulug' sayyidlar, olimlar, fozillar va barcha xalq mag'firat yor bo'lgan ul zot [jasadi] bilan birgalikda xiyobon tomon yurdilar. (63^a) Barchaning o'tli ohi endigina davlatga erishgan xasislarning manmanlik va kibr bayrog'i kabi osmonga yetdi. Yurakning [g'am va qayg'udan] suv bo'lgan qoni ko'z orqali baxtiqaro yetimlarning ko'z yoshlaridek dam-badam tuproqqa yumalab tushardi.

Masnaviy:

*Kiprikdan dum-badam qonli yosh to'kardi,
Qonli yosh dema, haqiqiy qon to'kardi.
O'sha kuni faryod shunchalik baland ko'tarilganidan
Bu ovozlari moviy osmon gumbazigacha yetib bordi.*

¹ Qur'oni karimning «Fajr» surasi 28-oyatiga ishora.

Shu payt havoning koʻzlari shohu gadoning koʻngli-dagilarga muvofiq ravishda yosh tomchilarini yogʻdirdi. Goʻzallik va xushboʻylik buluti tomchilari esa arsh barobar ulugʻlikka ega boʻlgan ul zot jasadining u yer-bu yeriga tushib turardi.

Ruboiy:

*Osmon koʻzidan shafaq qoni toʻkildi,
Oy yuzini yuldi va Zuhra kokilin kesdi.
Tun bu motamda qora kiyim kiydi va tong
Sovuq nafas chiqarib, yoqasini yirtidi.*

Hirot iydgothida oʻzidan barakalar sochuvchi boʻlgan ul zotning janoza namozlari oʻqildi. Soʻngra oʻzlarining jome masjidlari yonida shu maqsadda qurilgan gumbaz ostiga olib kelib, dafn qildilar.

Misra:

Ey tuproq, bagʻringda nima borligini qayerdan ham bilarding.

Oʻsha kechasi koʻplab ulugʻ sayyidlar va olimlar [ul Hazratning] fayzli qabrlari boshida bedor oʻtirib chiqishdi, ilohiy kalom hofizlari tonggacha tilovat bilan mashgʻul boʻlib, bir lahza ham mijja qoqmadilar.

Ertasi kuni quyosh podshohi azadorlar kabi osmonning koʻk kiyimini kiyib, yulduzlar toʻdasi odamlarning koʻz yoshi kabi toʻkilib ketgach (*yaʼni, tong otgach*), vafodor Sohibqiron ham magʻfirat yoʻlida boʻlgan Amirning uyida azadorlik oʻrnini egalladi. Saltanat poytaxti Hirotning ulugʻlari va asilzodalari ul zotning (63^b) huzurlariga kelib, koʻngil soʻrash rasmini bajo keltirdilar.

Oʻsha kuni Hirot shahrining aksariyat masjidlarida aho-

lining turli tabaqalari va toifalari vakillari motam gilamiga o'tirib, ul oliymaqom zotning ruhlari tinch bo'lishi uchun barcha narsani bilguvchi Zotning kalomini xatm qildilar.

Qit'a:

*Uning o'limidan tushdi har uyga motam,
Vafotidan ko'tarildi har burchdan fig'on.
Bu og'ir musibatu bu og'ir o'limdan
Olov tushdi har toshu har temir diliga.*

Sohibqiron Sulton uchinchi kungacha ko'ngil ahli peshvosi bo'lgan ul zotning uyida turib, [ko'ngil so'rab kelganlarga] taomlar tortish hamda buyuklik va ezgulik Sohibining kalomini xatm etishni buyurdilar. Shundan so'ng [ul Hazratning] o'zidan nur taratib turuvchi qabri boshiga kelib, ziyorat rasm-rusumlarini ado etdilar. So'ngra oliy nasabli Amirning akasi Nizomiddin Shayx Bahlul va ul janobning maqtoqli xulq-atvorga ega bo'lgan o'g'li Amir Kamoliddin Sulton Husayn hamda ul Hazratning boshqa qarindoshlari va mulozimlariga mehribonlik ko'rsatdilar.

Shuningdek, shu kuni Sohibqiron Sultonning amriga binoan bahodirligi kundan-kunga oshib borayotgan oliy sha'nli Amir Muboriziddin Muhammad Bahodir, amirlikning namunasi bo'lgan janob Xoja Fazliddin Muhammad va saroy amirlarining sarasi hamda millat va dinning uchar yulduzi bo'lgan Xoja Shahobiddin Abdulloh mag'firatga panoh bo'lgan ul hazratning uylariga Hirot shahrining mashoyixlari, sayyidlari, olimlari va fozillarini chorlab, ularni ko'pdan-ko'p taomlar bilan mehmon qilishga bel bog'ladilar. Ushbu ma'rakada qorilar ham ishtirok etib, Qur'oni majidni xatm qilishga kirishdilar.

Biroq saodatli Sohibqironning baland himmati bu ehson dasturxonining o'zi bilan qanoatlanib qolmadi va [ul zotning] nurli ko'ngillariga judayam katta bir ma'raka o'tkazish fikri keldi. Buyuk amirlar ushbu yig'in uchun kerak bo'ladigan narsalarni (64^a) tayyorlashga kirishdilar. Jumladan, [ular ushbu yig'in uchun] ikki yuz ellik bosh qo'y hamda yetmish bosh ot va mol so'ydilar.

Ushbu oyning yigirma uchinchisida, payshanba kuni (milodiy 1501 yilning 14 yanvari kuni) buyuk mashoyixlar, oliy maqomli sayyidlar, olimlar, fozillar, ulug'lar, a'yonlar, asilzodalar va jamoalar boshliqlari Sarixiyobon dalasiga taklif etildi. Sohibqiron Sultonning o'zlari ham tashrif buyurib, ushbu yig'inni o'zlarining nurli ishtiroklari bilan manavvar ayladilar.

Behisob taomlar tortilib, kechirimli Zotning kalomidan tilovatlar qilingach, oliy sha'nli podshohning mulozimlari jannat bog'idan joy oladigan ul hazratning barcha qarindoshlari, yaqin do'stlari va mulozimlariga qimmatbaho to'nlar kiygizib, ularni azadorlik kiyimidan chiqardilar. Shundan so'ng [Sohibqiron Sultonning o'zlari] ularni o'z oldilariga chorlab, podshohona iltifotlar va shohona inoyatlarga umidvor qildilar.

Ulug'lik va buyuklik doirasining markazi bo'lgan ul Hazratning vafotidan qirq kun o'tgach, oliy nasabli Sohibqiron Sultonning nurli ko'nglidan yana bir osh berish fikri o'tdi. Amir Kamoliddin Sulton Husayn bilan Xoja Jaloliddin Muhammad ushbu marosim uchun kerakli narsalarni tayyorlashga kirishib, yuz boshga yaqin qo'y va o'n sakkiz bosh ot so'ydilar va ul hazratning muborak uylarida tasavvur qilinishi mumkin bo'lgan darajadan ham ortiqroq qilib turli-tuman taomlar tayyorladilar.

Rajab oyining yigirma to'qqizinchisida, payshanba kuni (milodiy 1501 yilning 18 fevralida) vafodori Sohibqiron

(podshohlklari dunyo turguncha davom etsin) u yerga tashrif buyurib, yana bir marta ulug'lar va asilzodalar bir joyga yig'ildilar. Buyuk amirlar taomlar tortishga kirishib, kalom hofizlari barcha narsalarni aniq-ravshan bayon qilib berguvchi oyatlardan qiroat qilishga tushdilar.

(64^b) Shundan so'ng «Mahdi Ulyo» («Oliy beshik»), «Satri Uzmo» («Ulug' yopinchiq»), «Bilqisi zamona» («O'z zamonining Bilqisi») hamda «Xadijat ul-ahdi va-l-avon» («O'z davronining Xadichasi») (Alloh taolo uning ulug'vorligi va hashamatidan tushadigan soyani qiyomatga qadar abadiy qilsin) mulozimlari musibat egalaridan bir necha kishiga qimmatbaho kiyimlar kiygizdilar.

Qirq yilga yaqin vaqt davomida ul oliy hazrat (Alloh ul zotning qabrini tabarruk qilsin) bilan birga bo'lgan, ul hazrat o'z zamonasining aksariyat bilimlarini uning huzurida o'qib-o'rgangan va ul janobni «muallim» deb ta'riflagan foydali bilimlar panohi, millat va dinning so'zga chechan notig'i olijanob Muhammad an-Nizomiy (Alloh uning fazilatlarini soyasini boshimizda abadiy qilsin) ushbu qayg'uli voqea munosabati bilan quyidagi ruboiyni nazm ipiga teribdilar.

Ruboiy:

Zamona qutbi dunyodan o'tgach, «qutblarning qutbi ketdi» uning [vafoti] sanasi bo'ldi.

Amirlik namunasi bo'lgan, oliyhimmatli kiyimini kiygan va mehr-muhabbat yo'lini tutgan oliy mansab egasi Amir Kamoliddin Sulton Husayn (Alloh uning iqbolini abadiy qilsin) ul Hazratga tug'ishgan o'g'il o'rnida edi. [U kishi ul Hazratning vafoti munosabati bilan quyidagi qit'ani] yozibdi:

Qit'a:

*Ul mag'firat panohi bo'lgan zot tuproq olamidan ketgach,
muqaddas bog'da ahvoli yaxshi bo'ldi. Bu yetuklikka hayot
chog'i qilgan xayrli ishlari tufayli erishganligi sababli ham
uning vafoti sanasi «xayrun kamoluhu» bo'ldi.*

Ul Hazratning mulozimlari orasida tab'ining nozikligi bilan ajralib turish sharafiga muyassar bo'lgan so'zga chechanlik namunasi va so'z san'ati sohibi bo'lmish janob Mavloni Fasihiddin Sohibdoro [bu to'g'rida] shunday degan:

Qit'a:

*Afsuski qadr-qimmati osmon qadar baland bo'lgan
Amirning umr niholi ildizidan qo'porildi. Uning motamida
ko'zdan qon oqqani sababli, «xunreziyi diyda» (ko'zdan
qon oqishi) uning vafoti sanasi bo'ldi.*

Ul Hazrat mansub bo'lgan toifadagi kishilar orasida o'zining [ul zotga] o'ta yaqinligi bilan ajralib turadigan tabiblar sarasi Mavloni Darveshali [bu borada quyidagi ruboiyni] nazm etibdi:

Ruboiy:

*Haqqa yetishganlar peshvosining motamida shohdan tortib
gadogacha bo'lgan barcha zamondoshlar g'am-qayg'uga bot-
dilar. Ul qavm ulug'i payg'ambarning oldiga hijrat qildi, uning
vafoti sanasi ham «hijrat ba rasul» (payg'ambarning oldiga
hijrat qilish) bo'ldi.*

Mir Munshiy laqabi bilan mashhur bo'lgan fozillar peshvosi Sayyid Rahmatulloh ezgulik binolari quruvchisining yashagan yoshi miqdorida oltmish ikki she'riy parchada ul Hazratning vafotlari sanasini ko'rsatib bergan. Quyidagi misra shular jumlasidandir:

Misra:

Shohni ko'rdi-yu jon berdi.

Shuningdek, [ushbu] so'zlarni yozuvchining o'jiz ko'ngliga [ul Hazratning vafotlari sanasi borasida] quyidagi qit'a keldi:

Qit'a:

[Bu] hidoyatga panoj bo'lgan bir Amir bo'lib, undan rahmat belgilari namoyon bo'ldi. [Ul zot] dunyo tikanzoridan rahmat gulzori gullab-yashnab turgan bog' tomon yo'l oldi. Uning ruhiga rahmat nurlari yog'ilgan ekan, vafot etgan yilini ham «rahmat nurlari»dan izlagin.

Shuniyam aytib o'tish lozimki, zamon fozillari va shoirilari ul oliy Hazratlarining vafot etgan sanalari borasida hamda ul zot[ning vafotlari]ga bag'ishlangan marsiya sifatida ko'plab qit'alar va qasidalar yozganlar. Biroq bu faqir gap cho'zilib ketishining oldini olish maqsadida, mana shularning o'zinigina keltirish bilan kifoyalanib, tilni orzumandning orzusiga yetishini so'rab, duo qilishga ochdi.

Qit'a:

*Umid qilamanki, aza! fazlining fayzi
Omadli shohga omad berguvchi bo'lsa.
Uning davlati bo'yini to'n bilan bezasa,
Etagining cheti abadiy podshohlik bo'lsa.*

[Hijriy-qamariy] 965-yilning ramazon oyida (milodiy 1558-yilning 17-iyuni bilan 16-iyuli oralig'ida) kaminai kamtarin Muhammad ibn Hamza al-Husayniy (Alloh uni to abad avf etsin) tomonidan ko'chirildi.

XONDAMIRNING HAYOTI VA IJODI

Xondamir mo'tabar va sermahsul tarixchi hamda yaxshigina yozuvchi va shoir bo'lib, o'zining «Habib us-siyar fi axbori afrod al-bashar» («Insonlar qissalaridan eng yaxshi tarjimai hollar»), «Dastur ul-vuzaro» («Vazirlar uchun qo'llanma») va «Makorim ul-axloq» («Olijanob xulqlar») asarlarida aytishicha, Xondamir taxallusi bilan mashhur bo'lgan G'iyosiddin ibn Humomiddindir.

Otasi Xoja Humomiddin ibn Xoja Jaloliddin Muhammad ibn Burhoniddin Hiraviy Badaxshon hokimi Mahmud ibn Sulton Abusaid Temuriyning vaziri bo'lgan.

Onasi o'z zamonasining taniqli tarixchisi va mashhur kitob «Ravzat us-safo fi siyar al-anbiyo va-l-muluk va-l-xulafo» («Payg'ambarlar, podshohlar va xalifalar tarjimai hollarining yam-yashil bog'i»)ning muallifi Mirxondning qizi bo'lib, hijriy-qamariy 903-yil zulqa'da oyining ikkinchi kunida (milodiy 1498-yilning 22-iyunida) oltmish olti yoshida Hirotda vafot etgan va Shayx Bahouddin Umar qabrining yoniga dafn etilgan. Xondamir shu sababdan ham o'zini ushbu tarixchining o'g'li o'rnida, uni esa o'zining otasi o'rnida bilardi. Bu esa ba'zilarining Xondamirni Mirxondning to'g'ridan-to'g'ri o'g'li, deb xato xulosa chiqarishlariga olib kelgan. Vaholanki, uning o'zi «Habib us-siyar»da «Ravzat us-safo» muallifi bo'lgan Mirxondning otasi Sayyid Burhoniddin Xovandshohning tarjimai holiga to'xtalib, o'zining bu shaxsga qanday qarindosh ekanligini tushuntiradi. Jumladan u shunday deb yozadi:

«Sayyid Burhoniddin Xovandshohdan uchta o'g'il

qolgan. Ulardan biri «Ravzat us-safo»ning muallifi Amir Xond Muhammad bo'lib, ushbu satrlarni qog'ozga tushiruvchi kishi onasining padari buzrukvori bo'ladi. Sayyid Burhoniiddin Xovandshohning ikkinchi o'g'li Sayyid Nizomiddin Sulton Ahmad bo'lib, Sulton Badiuzzamon xizmatida sadrlik lavozimini egallagan edi. Uchinchisi Sayyid Ne'matulloh tug'ma nogiron bo'lib, xotirasi yo'qolib qolish kasalligi bor edi».

Xondamir Mirxondning tarjimai holi to'g'risida shunday deydi:

«Ushbu so'zlarni yozuvchi o'zini ul hazratga nisbatan farzanddek tutadi va surbetlik tili bilan o'zini ul zotning shogirdlari qatorida ko'radi.

*Zarrani quyosh bilan qiyoslab bo'larmi,
Gavhar shodasidan dona tusharmi.
Agar obro'yim bo'lishini istasam,
Men uning shogirdiman, deb aytaman.
Shogirdmasman, notavon bir g'ulomman,
Uning xirmoni atrofidan boshqoq terguvchiman.*

Maxdum otamiz hayotlarining oxirgi davrlarida uzlat va go'shanishinlikka mayl bildirdilar».

Xondamir taxminan hijriy-qamariy 880(milediy 1475/ 1476)-yili Hirotda tavallud topadi. Bolaligidan ona tomondan bobosi Mirxond tarbiyasida bo'ladi. Bolalik va o'smirlik chog'larini o'sha davrda keng tarqalgan bilimlar: tafsir, adabiyot, til va tarixni o'qib-o'rganish bilan o'tkazadi.

Xondamir Sulton Husayn Beyqaroning saroyiga, jumladan uning vaziri Amir Alisher Navoiyning huzuriga yo'l topadi va ushbu ilmparvar vazirning homiyligi va rag'batlantirishi bilan o'zining «Maosir ul-mulok» («Podshohlarning ulug' ishlari») kitobini yozadi. Amir

Alisher bu yosh yigitdagi yaxshigina iste'dodni ko'rib, o'sha zamonda Xurosondagi eng boy kitob xazinalaridan bo'lgan o'zining katta kutubxonasini Xondamirning ixtiyoriga topshiradi. Uning o'zi boshqa bir asari «Xulosat ul-axbor fi bayon al-ahvol al-axyor» («Yaxshi kishilarning hayotlari to'g'risida qisqacha ma'lumotlar») muqaddimasida shunday deb yozadi:

«Hayotimning tongi bo'lgan yoshlik davrimning boshlaridan ulug' kishilarning hayotlari tarixini o'rganish va tadqiq etishga qattiq qiziqib, esimni tanigan chog'larimdan boshlab aziz umrimni kitoblar o'qishga sarfladim va har doim ajdodlar hayot yo'llari sahifalariga hamda avlodlarning ular to'g'risidagi qiziqarli rivoyatlariga ko'z tashlab keldim.

Olam to'g'risidagi bilimlardan xabardor bo'lib, ummatlarning hayotlari va qilgan ishlari to'g'risida bir ozgina ma'lumotga ega bo'lgach, shuningdek, Hazrati Amir Alisherning adolat va inoyat nurlari ushbu notavonning yuziga tushib, bu holat kun sayin kuchayib, lahzada sayin takomillashgach, hijratning 904-yili (milodiy 1498/1499-yilda) donishmand vazir va fozil sadr Nizomiddin Alisher o'z kitoblari xazinasini mening ixtiyoriga topshirib, meni ushbu nafis kutubxonadan foydalanish sharafiga muyassar qildilar. [Ul Hazrat] o'zlarining kutubxonalarida bo'lgan tarix va rivoyatlarga bag'ishlangan har qanday kitobni mendek bir notavonga taqdim etib, meni ushbu asarlarni o'qib-o'rganishga rag'batlantirdilar».

Xondamir Navoiy vafot etgan hijriy-qamariy 906 (milodiy 1501) yilgacha uning xizmatida bo'lib, buyuk shoir jon berayotgan chog'da ham uning yonida edi. U o'sha yili o'z xojasining xulq-atvori to'g'risidagi «Makorim ul-axloq» kitobini yozdi.

Ushbu sanadan so'ng u bilan yaqin aloqada va unga

nisbatan yaxshi munosabatda bo'lgan Sulton Husayn Boyqaroning katta o'g'li shahzoda Badiuzzamon Mirzoning xizmatiga kirib, uning vaziri sifatida faoliyat ko'rsatdi. Xondamir shahzoda umrining oxirigacha uning barcha safarlari va yurishlarida hamrohlik qildi.

Badiuzzamon Mirzo ham o'zining donishmand vazirini hurmat qilar, hatto o'z sirdoshi kabi munosabatda bo'lardi. Jumladan, bu shahzoda o'zining janglari, yurishlari, ba'zida esa mag'lubiyatlari to'g'risida unga so'zlab berar, bu borada kamdan-kam narsalarnigina undan sir tutardi.

Badiuzzamon Mirzo eng qiyin topshiriqlarni unga topshirardi. U Xondamirga o'zining eng birinchi topshirig'ini hijriy-qamariy 909(milodiy 1503/1504)-yilda Muhammad Shayboniyxon qo'shinlari Xuroson yerlariga hujum qilgan bir paytda beradi.

Badiuzzamon Mirzo shayboniylar xavf solib turgan vaziyatda otasidan yordam so'raydi. Biroq o'rtalariga tushgan sovuqchilik tufayli otasi uning bu so'roviga e'tiborsiz qaragach, shahzodaning o'zi himoya choralarini izlashga kirishadi. Muhammad Shayboniyxonning hujumiga qarshi turish uchun Qunduzdan yordam olish maqsadida Xondamirni elchilar hay'ati bilan birgalikda Qunduz hokimi Amir Xusravshoh saroyiga jo'natadi. Ammo Amir Xusravshohning o'zi Muhammad Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sulton qo'shinlari hujumiga duch kelganligi sababli Badiuzzamon Mirzoga yordam berolmasdi. Shu sababli Xondamir va elchilar hay'ati biror natijaga erisholmasdan orqasiga qaytadi.

Hijriy-qamariy 911-yil zulhijja oyining o'n birinchisida, dushanba kuni (milodiy 1506-yilning 4-mayida) Husayn Boyqaro vafot etadi. Uning vasiyatiga ko'ra, unga tobe bo'lgan yerlar Badiuzzamon va Muzaffar Husayn o'rtasida bo'lib olinadi. Ularning har ikkalasi o'zlariga vazir tayinlashga kirishadi. Badiuzzamon yana Xondamirni o'ziga vazir qilib oladi.

Sulton Husayn Mirzo vafotidan so'ng vujudga kelgan qulay vaziyatda Muhammad Shayboniyxon asosiy diqqat-e'tiborini Xurosonga qaratadi. Badiuzzamon hijriy-qamariy 912(milodiy 1506/1507)-yili Xondamirni yordam so'rash uchun Qandahor hokimi Amir Shujo'bek huzuriga jo'natadi. Biroq Xondamir Hirotga yetib kelgan chog'ida Badiuzzamonning qizi Chuchukbegim vafot etganligi tufayli Qandahorga bora olmaydi.

Nihoyat, Muhammad Shayboniyxon hijriy-qamariy 913 (milodiy 1507/1508) yilda Hirotga hujum qiladi. Xurosonning temuriy shahzodalari ushbu hujumga dosh berolmaydi. Natijada Hirot Shayboniyxonning tasarrufiga o'tadi.

Xondamir hijriy-qamariy 916(milodiy 1510/1511)-yilga qadar Hirotga qolib, o'sha notinch va alg'ov-dalg'ov davrning voqealarini tarix sahifalariga muhrlab bordi. U, hatto, o'zining «Habib us-siyar» asarida ushbu davr voqealarini batafsil yozib borgan.

Hijriy-qamariy 916(milodiy 1510/1511)-yilda Eron hukmdori Shoh Ismoil Safaviy Xurosonga lashkar tortadi. Shundan so'ng Xondamir temuriy shahzoda Badiuzzamon Mirzoning o'g'li Muhammad Zamon Mirzo bilan birgalikda G'archistonda yashaydi. Hijriy-qamariy 921(milodiy 1515/1516)-yil ular Balxga borib, shohning xos maslahatchisi sifatida faolivat ko'rsatadi.

Xondamir ushbu safarlar, xojalik va jangu jadallar davomida barcha o'rinlarda «maxdumzoda» ("xojamning o'g'li") deb eslatgan ushbu temuriy shahzoda – Muhammad Zamon Mirzo bilan birga bo'lgan. Biroq hijriy-qamariy 923(milodiy 1517/1518)-yilda Muhammad Zamon Mirzo Qandahorga ketadi va Xondamir maxdumzodasining ijozati bilan G'archistonda yashab qoladi.

Oradan bir qancha vaqt o'tgach, Xondamir Hirotga qaytib, tarixni o'rganish va tadqiq qilish bilan shug'ullanadi.

Hijriy-qamariy 927(milodiy 1520/1521)-yilda Hirot hokimi Amir G'iyosiddin Muhammad al-Husayniy al-Qozi uni tarixiy asar yozishga undaydi.

Xondamir uning ko'rsatmasi bilan «Habib us-siyar»ning birinchi jildini yozadi. Biroq o'sha yili uni mazkur kitobni yozishga undagan va ilhomlantirgan Amir G'iyosiddin Hirotida Xuroson hukmdori Amir Sultonning buyrug'iga binoan qatl etiladi. Bu davrdagi notinch vaziyat uni tadqiqot va ijodini davom ettirishiga yo'l qo'ymaydi.

Hirotidagi qaltis vaziyat Karimiddin Habibulloh Sovajiy hokimligi zamonida barqarorlashadi. Ushbu hokim Xondamirga nisbatan katta hurmat va qiziqish bildirib, unga iltifot ko'rsatadi hamda umidsizlik va ko'ngli sovuganlikdan kitob yozishni to'xtatib qo'ygan ushbu tarixchini boshlab qo'ygan ishini davom ettirishga undaydi. Xondamir hijriy-qamariy 930(milodiy 1523/1524)-yilda o'z kitobini ushbu shaxsga bag'ishlab yozib tugallaydi.

Shundan so'ng hijriy-qamariy 932-yil shavvol oyining o'rtalarida (milodiy 1526-yil iyul oyining oxirlarida) Hirotidan Qandahorga yo'l oladi. Xondamir ushbu shaharda «Habib us-siyar» asarini qaytadan ko'rib chiqishga kirishadi. Lekin hali bu asarning bir qismini ham ko'rib chiqishga ulgurmasdan, hijriy-qamariy 934-yil jumodi us-soniy oyining o'ninchi kunida (milodiy 1528-yilning 2-martida) Hindiston tomon yo'l oladi. Ammo yo'ldagi vaziyatning yomonligi bois ushbu safar yetti oyga cho'zilib, nihoyat hijriy-qamariy 935-yil muharram oyining to'rtinchi kuni (milodiy 1528-yilning 18-sentabrida) Agra shahriga yetib boradi.

Hijriy-qamariy 935-yil rabi'ul-avval oyining sakkizinchi kuni (milodiy 1528-yilning 20-noyabr kuni) Bobur bir oz muddat davom etgan kasallikdan shifo topganidan keyin

«Hasht behisht» bog'ida bo'lgan bir to'yda ishtirok etadi. U yerda Xondamir Hindiston podshohi Zahiriddin Muhammad Bobur bilan uchrashadi.

Xondamir o'sha yili Boburning Bengaliya va Gang daryosi sohillari bo'ylab qilgan yurishida unga hamrohlik qiladi. Hijriy-qamariy 937(milodiy 1530)-yilda Bobur vafot etganidan so'ng uning o'g'li Humoyun saroyida xizmat qila boshlaydi. Bu davrda Xondamir unga bag'ishlangan «Qonuni Humoyuniy» («Humoyun qonuni») asarini yozadi va «Amir ul-muarrixin» («Tarixchilar amiri») degan sharaflı nom qozonadi.

Xondamirni «Tarixi farishta» asarining muallifi hijriy-qamariy 941(milodiy 1534/1535)-yilda vafot etganligini qayd etgan. Vaholanki, Xondamir hijriy-qamariy 942(milodiy 1535/1536)-yilni Mavlono Shahobiddin Muammoiyning vafoti tarixi qilib belgilagan va o'zi ham shu yili olamdan o'tgan. Bundan tashqari, «Shohidi sodiq» («To'g'ri dalil») tazkirasining muallifi ham uning vafoti sanasini hijriy-qamariy 942(milodiy 1535/1536)-yil deb ko'rsatgan.

Xondamirning vasiyatiga ko'ra, uni Dehlidagi Nizomiddin Avliyo va Amir Xusrav Dehlaviylarning qabrlari yoniga dafn etishgan. Buyuk muarrix oltmish ikki yilga yaqin umr ko'rgan edi.

Xondamirdan ikki o'g'il qolgan. Britaniya muzeyida saqlanayotgan qo'lyozmalar katalogi muallifi Charlz Re «Xulosat ul-axbor» asari to'g'risida ma'lumot berarkan, Xondamirning o'g'li Sa'id Abdullohxonning qisqacha tarjimai holi bayonida shunday yozadi:

«Xondamirning o'g'li Akbarning zamondoshi bo'lib, uning saroyida xizmat qilgan. Akbar unga «Xoniy» taxallusini bergan. U Sayyid Abdullohxon nomi bilan

mashhur bo'lgan va hijriy-qamariy 996(milodiy 1557/1588)-yili Kashmir viloyatida vafot etgan».

Marhum Said Nafisiy «Dastur ul-vuzaro» so'zboshisida Xondamirning ikkinchi o'g'li to'g'risida quyidagilarni qayd etgan:

«Xondamirning Mir Mahmud degan o'g'li bo'lib, yo otasining vafotidan so'ng Hindistondan Hirotga qaytib kelgan, yoki umuman otasi bilan Hindistonga bormagan. Nima bo'lgan taqdirda ham Hirotga yashagan. Xondamirning bu o'g'li to'g'risidagi bor-yo'q ma'lumot shundan iboratki, u Eron hukmdorlari Shoh Ismoil va Shoh Tahmosblarning hayoti va faoliyati tarixi to'g'risidagi kitobning muallifi bo'lib, ushbu asarni yozishni hijriy-qamariy 950(milodiy 1543/1544)-yilda Eronda hukmron bo'lgan safaviylar saroyi amirlaridan Muhammadxon Sharafiddin o'g'li Takluga bag'ishlab boshlagan va hijriy-qamariy 957(milodiy 1550/1551)-yilda yozib tugatgan. Bu kitobdan ma'lum bo'lishicha, u otasining vafotidan o'n besh yil keyin ham hayot bo'lgan».

XONDAMIRNING YOZGAN ASARLARI

Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asariga yozgan muqaddimasida o'zining yozgan asarlari to'g'risida ham eslatib o'tgan. Quyida uning «Makorim ul-axloq»dan boshqa asarlari to'g'risida ma'lumotlar keltiramiz.

1. **«Maosir ul-muluk»** («Podshohlarning ulug' ishlari»).

Podshohlar va donishmandlarning ulug' ishlari to'g'risida hikoya qiluvchi bu kitob Mir Alisher Navoiyning rag'batlantirishlari bilan hijriy-qamariy 904(milodiy 1498/1499)-yildan oldin yozilgan bo'lib, muallifning ilk asaridir. Uning o'zi bu asar muqaddimasida ushbu kitobni yozayotgan chog'ida ona tomondan bobosi bo'lgan «Ravzatus-safo»ning muallifi, hijriy-qamariy 903(milodiy 1497/1498)-yilda vafot etgan Mirxond hali hayot bo'lganligini eslatib o'tgan.

Ushbu kitob quyidagi uch bobdan iborat:

Birinchi bob: Kayumarsdan Anushervongacha bo'lgan qadimgi ajam shohlarining qilgan ulug' ishlari.

Ikkinchi bob: Odam alayhissalomdan tortib Buzurgmehrgacha bo'lgan hakimlar va donishmandlarning qilgan buyuk ishlari.

Uchinchi bob: Hazrati Rasul va pokiza imomlarning qilgan katta xizmatlari.

Ushbu boblardan keyin ummaviylar va abbosiylar sulolalari xalifalari, tohiriylar sulolasi hokimlari, somoniylar sulolasi amirlari, g'aznaviylar sulolasi sultonlari va kurtlar sulolasi hokimlarining qilgan ulug' ishlari to'g'risidagi bo'limlar keltiriladi. Bu asarning

so'nggi bo'limi turk xoqonlarining qilgan ulug' ishlari bayoniga bag'ishlangan.

Bu kitobning yagona nusxasi Britaniya muzeyida 29-raqam bilan saqlanayotgan bo'lib, Britaniya muzeyida saqlanayotgan qo'lyozmalar katalogi muallifi Charlz Re ushbu ro'yxatning uchinchi jildi 18-betida bu asar to'g'risida eslatib o'tgan.

Ushbu asar 1993-yilda Mirhoshim Muhaddis tomonidan Tehronda nashr etildi.

2. **«Xulosat ul-axbor fi bayon al-ahvol al-axyor»** («Yaxshi kishilarning hayotlari to'g'risida qisqacha ma'lumotlar»).

Hijriy-qamariy 905(milodiy 1499)-yilda yozilgan umumiy tarix kitobi bo'lib, bir muqaddima va payg'ambarlar, podshohlar, ilm-fan, adabiyot va siyosat arboblarning hayotlari va faoliyatlari to'g'risidagi o'n maqolani o'z ichiga oladi.

Muallif kitob muqaddimasida shunday deb yozadi:

«Amir Alisher Navoiy hijriy-qamariy 904-yilda (milodiy 1498/1499-yilda) o'z kutubxonasini mening ixtiyoringa topshirdi. Olti oylik o'qib-o'rganish va izlanishlardan so'ng ushbu kitobni (yozib) ul Hazratga taqdim etdim».

Bu asarning qo'lyozma nusxalari Kalkutta, Kobul, Toshkent va Istambulda saqlanadi.

Bu kitobning bir bobi Sarvar Go'yo E'timodiy tomonidan nashrga tayyorlanib, Kobulda chop etilgan.

Ushbu kitob fransuz va ingliz tillariga tarjima qilinib, nashr etilgan.

3. **«Dastur ul-vuzaro»** («Vazirlar uchun qo'llanma»).

Islom davrining boshlanishidan to hijriy-qamariy 915(milodiy 1509/1510)-yilgacha bo'lgan davrda yashab. faoliyat ko'rsatgan mashhur vazirlarning hayotlari

to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oluvchi bu asar hijriy-qamariy 906(milodiy 1500/1501)-yilda Sulton Husayn Mirzo Boyqaro va Kamoliddin Mahmudga bag'ishlab yozilgan. Muallif ushbu asarni hijriy-qamariy 914(milodiy 1508/1509)-yilda qaytadan ko'rib chiqib, takomillashtirgan.

Bu kitobning bir necha qo'lyozma nusxasi Yevropa va Osiyo mamlakatlaridagi kutubxonalarda saqlanmoqda.

Ushbu asar 1938-yili Sa'id Nafisiy tomonidan Tehronda nashr etilgan.

4. **«Nomai nomiyy»** («Atoqli kitob»). Yozuvchilik san'ati va uning turli yo'nalishlari to'g'risida hikoya qiluvchi bu asar katta tarixiy ahamiyatga ham ega bo'lib, «Devoni hind» kutubxonasida saqlanayotgan qo'lyozma asarlar ro'yxatidan joy olgan.

Xondamir ushbu asarini yozishni hijriy-qamariy 926(milodiy 1519/1520)-yilda boshlab, hijriy-qamariy 929(milodiy 1522/1523)-yilda tugatgan.

Ushbu kitobning turli qo'lyozma nusxalari Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi respublikalaridagi kutubxonalarda ham mavjud.

5. **«Habib us-siyar fi axbori afrod al-bashar»** («Insonlar qissalaridan eng yaxshi tarjimai hollar»).

Umumiy tarixga bag'ishlangan faktlarga boy o'ta muhim asar bo'lib, Xondamir hijriy-qamariy 927(milodiy 1520/1521)-yilda uni yozishga kirishgan. To'rt jildidan iborat bo'lgan bu asar uch yilu sakkiz oydan so'ng hijriy-qamariy 930-yilning rabi' ul-avval (milodiy 1524-yilning yanvar) oyida hokimlardan biri Karimiddin Habibulloh Sovajiy va Xurosonning hukmron vaziri Durmishxonga bag'ishlangan holda yozib tugallangan.

Katta hajmdagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan «Habib us-siyar» fors tilida yozilgan tarix kitoblari orasida durdona

asar hisoblanadi. Ayniqsa, ushbu asardagi aksariyat bo'limlarning oxirida keltiriladigan ilm-fan, adabiyot, san'at va tasavvuf arboblarning hayot va faoliyatlari to'g'risidagi ma'lumotlar alohida ahamiyatga ega.

Undan so'ng «Olamoro» va «Ahsan ut-tavorix» asarlarining mualliflari va boshqa bir qator tarixchilar ham Xondamirning tarixnavislikdagi ushbu uslubiga ergashganlar.

Xondamir sodda va ravon yozishda ona tomondan bobosi bo'lgan «Ravzat us-safo» muallifi Mirxondning uslubiga xos ijod qilgan.

«Habib us-siyar» Odam alayhissalomdan islomgacha bo'lgan davr to'g'risidagi tarixiy rivoyatlarning qisqacha xulosasi hamda islom paydo bo'lishidan to hijriy-qamariy 930(milodiy 1523/1524)-yilgacha bo'lgan vaqt hamda o'zi yashagan davr tarixi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan.

Shu o'rinda alohida ta'kidlab o'tish lozimki, tarixning hijriy-qamariy 873(milodiy 1468/1569)-yilgacha bo'lgan davri voqealari to'g'risidagi ma'lumotlar Xondamirning bobosi Mirxondning «Ravzat us-safo» asarida keltirilgan bo'lib, undan keyin o'tgan ellik yetti yil davomida yuz bergan muhim voqealar to'g'risidagi ma'lumotlar Xondamir tomonidan «Habib us-siyar»da keltirilgan. Jaloliddin Humoiy tomonidan «Habib us-siyar»ning Tehron nashriga yozilgan so'zboshida aytilishicha, «Habib us-siyar»ning boshqa tarix kitoblaridan farqli jihati ham ana shudir.

6. «Ravzat us-safo fi siyar al-anbiyo va-l-muluk va-l-xulafo» («Payg'ambarlar, podshohlar va xalifalar tarjimai hollarining yam-yashil bog'i») asarining yettinchi jildi.

Ayrim tadqiqotchilar, jumladan, Hidoyat Husayn («Qonuni Humoyuniy»ning Hindiston nashri so'zboshi-

sida) «Ravzat us-safo»ning yettinchi jildini ham Xondamir yozgan asarlar sirasiga kiritgan. Biroq Xondamirning qalamiga mansub ekanligiga shubha bo'lmagan mazkur yettinchi jild aslida «Habib us-siyar» asari to'rtinchi jildining bir qismi bo'lib, unda Husayn Boyqaro va uning avlodlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Biz ushbu qismni «Habib us-siyar» asari Tehron nashrining to'rtinchi jildining 110-betidan keyin topishimiz mumkin¹.

7. «Qonuni Humoyunly» («Humoyun qonuni»).

Xondamir bu kitobni Hindistonga ko'chib borganidan keyin hijriy-qanariy 937(milodiy 1530/1531)-yili Boburning o'g'li, Hindistonning temuriylar sulolasidan bo'lgan shohi Humoyunga bag'ishlab yozgan. Ushbu kitob shohlik davlatini idora qilish qonunlari hamda Humoyunning davlatni boshqarish ishlariga kiritgan yangiliklari to'g'risida bo'lib, Xondamir yozgan asarlar orasida eng oxirgisidir.

Bu kitobning yagona qo'lyozma nusxasi Britaniya muzeyida saqlanadi.

«Qonuni Humoyuniy» 1940-yili Hidoyat Husayn tomonidan mazkur qo'lyozma nusxa asosida inglizcha so'zboshi bilan Hindistonda, 1993-yili esa Mirhoshim Muhaddis tomonidan Tehronda nashr etildi.

Bulardan tashqari, Xondamir yana bir necha asar yozgan bo'lib, ularning qo'lyozmalari haligacha topilmagan. Quyida uning ana shu asarlarini sanab o'tamiz.

1. «Axbor ul-axyor» («Xayrli ishlar qiluvchilar to'g'risida qissalar»). Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asariga yozgan muqaddimasida yozishicha, bu asar oriflarning tarjimai hollari va hayot yo'llari to'g'risida yozilgan.

¹ Habib us-siyar. 4-jild. Uchinchi qism. Tehron. 1954. 110-b.

2. «**Muntaxabi tarixi Vassof**» («Vassofning tarix kitobidan saylanma»). Xondamir «Habib us-siyar» asariga yozgan muqaddimasida bu kitobni ham o'zining yozgan asarlari jumlasiga kiritgan.

3. «**G'aroyib ul-asror**» («G'aroyib sirlar»).

4. «**Javohir ul-axbor**» («Eng muhim ma'lumotlar»).

Bu ikki asar U. Eliotning «Hindiston tarixi to'g'risida yozilgan qo'lyozma asarlar ro'yxati»da Xondamirning qalamiga mansub bo'lgan asarlar sifatida keltirib o'tilgan.

Xondamirning she'riyatda ham qalam tebratib, bu borada o'zini sinab ko'rganligi ma'lum. Biroq uning asosiy ishi tarixnavislik bo'lib, she'r yozish uning ikkinchi mashg'uloti hisoblangan. Mazkur o'rinda «Habib us-siyar»dan foydalangan holda, turli munosabatlar bilan yozgan she'rilaridan bir necha parchani keltiramiz:

«Ushbu so'zlarni yozuvchining ko'ngliga ushbu og'ir musibat sanasi borasida quyidagi qit'a keldi:

[Bu] hidoyatga panoh bo'lgan bir Amir bo'lib, undan rahmat belgilari namoyon bo'ldi. [Ul zot] dunyo tikanzoridan rahmat gulzori gullab-yashnab turgan bog' tomon yo'l oldi. Uning ruhiga rahmat nurlari yog'ilgan ekan, vafot etgan yilini ham «rahmat nurlari»dan izlagin».

Shuningdek, Xondamir Muhammad Shayboniyxon qo'shinlarining hijriy-qamariy 909(milodiy 1503/1504)-yilda Balx va uning atrofidagi yerlarga hujumining sanasi hamda ushbu hujum oqibatida yuz bergan vayronagarchiliklar va xalqning boshiga tushgan qiyinchiliklar borasida quyidagi qit'ani yozgan:

Muhammadxon [Shayboniy] Amudaryodan o'igach, Balx xalqining aysh sharobi achchiq bo'ldi. Butun shahar urush natijasida vayron bo'ldi. Shu sababdan ham [bu voqealarning] yuz bergan sanasi «vayroniyi Balx» («Balxning vayron bo'lishi») bo'ldi.

O'z davrining halol qozilaridan bo'lgan Qozi Nizomiddin Muhammad Farohiy hijriy-qamariy 900-yilning muharram (milodiy 1494-yilning oktyabr) oyida vafot etadi. Xondamir uning vafoti sanasi to'g'risida quyidagi ruboiyni yozgan:

*Shariat u tufayli tartibga solingan o'sha kishining umr
daftari taqdirning hukmi bilan o'qib bo'lindi. Nizom nomi
ko'ngil sahifasidan o'chgach, «foni kay shud» («qachon
bu dunyodan o'tdi», ya'ni qachon bu dunyodan o'tganligi)
to'g'risida izoh berildi.*

«MAKORIM UL-AXLOQ» ASARI TO'G'RISIDA

«Makorim ul-axloq» asarining qo'lyozma nusxasi

«Makorim ul-axloq» asarining yagona qo'lyozma nusxasi Sulton Muhammad Faxriy Hiraviyning «Latoyifnoma» asari qo'lyozmasi bilan bir jildda joylashgan bo'lib, Britaniya muzeyida Add.7669 raqami ostida saqlanmoqda. Qo'lyozmaning o'lchami bo'yiga 24 sm. va eniga 13,38 sm. bo'lib, uning har sahifasida 7,65 sm. uzunlikdagi 14 satrdan iborat matn yozilgan. Bir jildda joylashgan ushbu ikki asarning umumiy hajmi 185 varaqdan iborat bo'lib, uning 1-varag'idan 120-varag'igacha «Latoyifnoma», 121-varag'idan 185-varag'igacha esa «Makorim ul-axloq» asari joylashgan¹. Har ikkala qo'lyozma hijriy-qamariy 965-yilning ramazon oyida (milodiy 1558-yilning 17 iyuni bilan 16-iyuli oralig'ida). Muhammad ibn Hamza al-Husayniy nomli xattot tomonidan nasta'liq yozuvida aniq va chiroyli bir tarzda ko'chirilgan.

«Makorim ul-axloq» asarining yozilish sabablari

«Makorim ul-axloq» asari Xondamirning o'z xojasi Amir Alisher Navoiyning hayoti to'g'risidadir. «Makorim ul-axloq» muqaddimasida quyidagilarni o'qiymiz:

«... oliy hazrat Nizom ul-haq va-l-haqiqat va-d-dunyo va-d-din Amir Alisher ... ring inoyat nuri va mehr-muhabbat quyoshi faqir banda va kichik zarra bo'lmish

¹ Britaniya muzeyi kutubxonasidagi forsiy qo'lyozmalar katalogi, 1-jild. London. 1879. 365–367 b.

Xondamir taxallusi bilan mashhur bo'lgan kamina G'iyosiddin ibn Humomiddin ... boshida toblandi. [Bu faqir bandaning] mavjudlik niholi bolalik chog'laridan yigitlik davrining oxirlariga qadar ul hazratning lutf va ehson arig'i yoqasida unib-o'sdi. «Ne'mat berguvchiga shukr qilmoq vojibdir», degan naqldan kelib chiqqan holda, uning bergan cheksiz ne'matlaridan ayrimlarining shukrini ado qilishning uddasidan chiqish uchun qanday xizmatga bel bog'lasam ekan, degan fikr hamisha ko'ngildan o'tar va xayolda charx urardi. Axiyri aql murshidi ruh qulog'iga aytdiki, ezgu ishlarni qiluvchi bu Amirning katta ishlari va qahramonliklari, shuhrati, xizmatlari va sharaflari ovozasini butun dunyoga tarqalgan, barcha yurtlar va go'shalargacha borib yetgan, turli xalqlar orasida tildan tilga ko'chib, og'izdan og'izga o'tib aylanib yurgan ... bo'lsa-da, biroq bu omadli va saodatli Amirning fazilatlarini, yaxshi xulqlari va chiroyli odoblaridan birozginasini o'z ichiga oladigan bir necha bob yozilsa va unda uning ajoyib siyratlari, maqtovg'a sazovor xulq-atvorlari, boshqalarda kam uchraydigan holatlari va kayfiyatlari, qiziq va g'aroyib ishlari, sehrli iste'dodi xususiyatlari va nozik iboralarni qog'ozga tushiradigan qalami hosilalari sharhlansa, [qilingan] yaxshiliklarni bilish, qadrlash va uning haqqini ado etish kabi vojib amalning bir daqiqasini bo'lsa-da, bajara olgan hamda to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi oliy hazrat tomonidan berilgan ne'matlarga shukr qilishning ozgina bo'lsa-da, uddasidan chiqa olgan bo'larding. Shundan kelib chiqqan holda, san'at ulug'ligi osmoni quyoshiga sano o'qishdan boshqa hunarim bo'lmagan men banda ... ko'nglimdagilarni yozishga kirishdim va yozganlarimni muqaddima, o'n maqsad va xotima shaklida tartib berib, uni «Makorim ul-axloq» deb atadim».

Xondamir shundan so'ng davom etib yozgan qaydlariga

qaraganda, hali bu ishini oxiriga yetkazib ulgurmasidan xojasi olamdan o'tganligi, ammo «kishini og'ir ahvolga solib qo'yadigan bu voqea qayg'usi ... hayrat vodiysida sargardon bo'lgan» uning «ko'rar ko'zlarini xira» qilganligiga qaramasdan, «o'zidan barakatlar sochguvchi ul zotning qanday kasal bo'lganliklari va qay holatda vafot etganliklarini bayon lavhiga bitish»ga qaror qilgan.

Demak, muqaddimadan ma'lum bo'ladiki, ushbu asar Alisher Navoiyning vafotidan oldin yozila boshlangan. Navoiy olamdan o'tganidan so'ng bu asarni yanada takomillashtirgan. Ilm-fan, madaniyat va adabiyotning yirik namoyandasi hamda mashhur davlat arbobi bo'lgan ushbu buyuk donishmand shaxsning so'nggi kunlari, dafn marosimi, zamona shoirlarining uning vafotiga atab yozgan marsiyalari va boshqa ma'lumotlar «Makorim ul-axloq»ning oxirida keltirilgan.

Xondamirning mazkur asari Amir Alisher Navoiyning buyuk shaxsiyati, oliy insoniy fazilatlari, yozgan asarlari, el-yurtga qilgan muhim xizmatlari to'g'risidagi ma'lumotlari bilan mo'tabar manba hisoblanadi.

«Makorim ul-axloq» asarining qo'lyozma nusxasining ilk tadqiqotchilaridan biri hind olimi Sayyid Muhammad Abdullohdir. U Alisher Navoiyning hayoti va ijodi to'g'risida maqola yozib, Haydarobodda chiqadigan «Oriental Collage Magazine» jurnalining 36-sonida chop ettiradi.

Bu maqola afg'on olimi Go'yo E'timodiy tomonidan tarjima qilinib, «Majallai Kobul» («Kobul jurnali») ning hijriy-shamsiy 1331(milodiy 1952)-yil 11-sonida nashr etiladi. Muhammad Ya'qub Vohidiy Juzjoniylar harakatlari bilan Tarix jamiyati tomonidan 1967-yili Nizomiddin Amir Alisher Navoiy tavalludining 525-yilgi munosabati bilan ushbu tarjima qaytadan chop ettirildi.

Sayyid Muhammad Abdulloh ushbu maqolani

«Makorim ul-axloq» asari qo'lyozma nusxasining bir necha jihatiga umumiy tarzda to'xtalib o'tgan. Jumladan, u Alisher Navoiy tomonidan qurilgan yoki ta'mirlangan ko'priklar, rabotlar, hovuzlar, hammomlar va masjidlarning sonini keltirish bilan cheklanib, maqola oxirida uning vafoti to'g'risida ham qisqacha ma'lumot bergan.

«Makorim ul-axloq»ning o'zbek tiliga qilingan tarjimalari ham mavjud. Bu asar o'zbek navoiyshunoslari M.Faxriddinov va P.Shamsievlar tomonidan qisqartirilgan holda o'zbek tiliga tarjima qilinib, Toshkentda 1941-yilda ilk bora nashr etiladi. «Makorim ul-axloq»ning ushbu o'zbekcha tarjimasi keyinchalik 1948 va 1967-yillarda ikki marta qayta nashr etiladi. Uning qayta ishlangan va to'ldirilgan uchinchi nashri nisbatan mukammalroq nashr hisoblanadi.

ILOVALAR

ASARDA NOMLARI KELTIRILGAN SHAXSLAR

Sulton Husayn Mirzo Boyqaro. Sulton Abulgʻoziy Husayn ibn Mansur bin Boyqaro temuriy shahzodalardan boʻlib, dastlab Mirzo Ulugʻbek himoyasi ostida boʻlgan. Mirzo Ulugʻbek va uning oʻgʻli Abdullatif qatl etilganlaridan soʻng Sulton Abusaʼid uni hibsga oladi. Sulton Husayn qamoqdan qochib, Abulqosim Boburga qoʻshiladi. 1458-yili Astrobodni egallab, u yerdagi hokimiyatni oʻz qoʻliga oladi. Sulton Abusaʼid vafotidan soʻng Hirotni egallaydi va 1468-yili podshohlik taxtiga oʻtiradi.

Sulton Husayn Boyqaro ilm-fan va madaniyatning rivojini qoʻllab-quvvatlagan shohlardan boʻlib, uning hukmronlik davri adabiyot rivojida muhim oʻrin tutadi. Uning Hirotdagi saroyi oʻz davrining ilm va adabiyot markaziga aylangan boʻlib, koʻplab yozuvchi va shoirlarni oʻz atrofiga toʻplagan edi. Uning ilmparvar vaziri Amir Alisher Navoiy oʻz davrining ilm va adabiyot ahlini qoʻllab-quvvatlar va ragʻbatlantirardi.

Sulton Husaynning oʻzi ham ilm va adabiyotga katta qiziqish bilan qarar, turkiy tilda bitgan sheʼrlaridan devon ham tuzgan edi. Uning ushbu turkiy devoni shu choqqacha bir necha bor chop etilgan boʻlib, uning eng soʻnggi moʻtabar nashri 1967-yilda Muhammad Yaʼqub Vohidiy tomonidan Kobulda amalga oshirildi.

(*Manba*: Said Nafisiy. Eronda nazm va nasr tarixi. 2 jildlik. 2-jild. Tehron, 1955.)

Shohrux Mirzo. Amir Temurning oʻgʻillaridan boʻlib, ilm va adabiyotni sevgan. Ayniqsa uning tarix faniga boʻlgan qiziqishi yuqori boʻlib, koʻpgina tarixchilarni tarixiy asarlar yozishga undagan.

Otasidan keyin saltanat taxtiga oʻtiradi. Amir Temur vafotidan soʻng hijriy-qamariy 807–850 (milodiy 1405–1447) yillar 42 yil davomida podshohlik qiladi. Poytaxti Hirot edi. Mashhur tarixchi Abdurrazzoq Samarqandiy uning davlati hududini Sinddan to Qazvin va Tabrizgacha boʻlgan yerlarni oʻz ichiga olgan Xuroson mamlakati, deb eslatadi.

Sheʼr yozishga alohida kirishmagan boʻlsa-da, ayrim goʻzal baytlar va maʼnoli hikmatlar aytganligi toʻgʻrisida maʼlumotlar yetib kelgan. Jumladan, bir gal topshirilgan binoni oʻz vaqtida qurib bitkazmagan meʼmor Qavomiddindan ranjib, uni bir yil muddatga saroydagi xizmatdan chetlatadi. Bu meʼmor yana oʻzini shohga yaxshi koʻrsatib, uning xizmatiga kirib olish uchun yangi yilning boshida osmondagi yulduzlarning yil davomidagi harakati jadvalini tuzib, uning oldiga olib keladi. Shunda Shohrux Mirzo unga qarata quyidagi baytni aytadi:

*Sen yerdagi ishni qoyillatib qoʻyganmidingki,
Osmon bilan ham shugʻullansang?*

(*Manba*: Temuriylar davrida sanʼat va uning turli sohalari. 35-b. M. J. un-nafois. Forscha tarjima. Tehron, 1944. 197-b.)

Hasanbek Turkmon. Uzun Hasan nomi bilan ham mashhur boʻlgan Amir Hasanbek Turkmon hijriy-qamariy 809 (milodiy 1406/1407)-yilda tugʻilgan. Donishmand,

qudratli, shavkatli va o'ta xalqparvar sultonlardan bo'lib, fozillar, olimlar va mashoyixlarga katta hurmat bilan munosabatda bo'lgan. O'n bir yildan ortiqroq hukmronlik qilgach, hijriy-qamariy 882(milodiy 1477/1478)-yilda Tabrizda vafot etgan.

Amir Hasanbekning yettita o'g'li bo'lib, ularning nomlari quyidagicha bo'lgan: O'g'urli Muhammad, Sulton Xalil, Ya'qub Mirzo, Masih Mirzo, Yusuf Mirzo, Maqsudbek, Zaynabek [usmonlilar davlati bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan].

Mirzo Abusa'id Ko'ragon. Shohrux Mirzodan keyingi Movarounnahrning hukmdori bo'lib, doimo Xurosonni o'z tasarrufiga olishni ko'zlab yurgan. Mirzo Abulqosim Boburning vafotidan so'ng Xurosonga hujum qilib, hijriy-qamariy 863(milodiy 1458/1459)-yilda Hirotni to'la o'z tasarrufiga kirgizadi va katta bir davlat tuzgan. O'n ikki yil davomida Movarounnahr va Xurosonning mutlaq hukmdori bo'lgan. Hijriy-qamariy 873(milodiy 1468/1469)-yilda Ozarboyjonda Uzun Hasanning buyrug'i bilan qatl etilgan.

Xoja Fazlulloh Abullays. Samarqand ulug'laridan hamda Abullays faqih avlodlaridan bo'lgan. Fiqhda uni «Ikkinchi Abu Hanifa», arab tili va adabiyotida esa «Ibn Hojibning o'xshashi» deb atashardi. Amir Sayyid Yusufning shogirdi edi.

Sayyid Sharifning shogirdi edi. Sayyid shaxsan uning madrasalarda dars berishi uchun ijozatnomalar yozib bergan.

Alisher Navoiy ikki yil uning huzurida ilm olgan. Navoiyga nisbatan iltifoti kuchliligidan uni «farzand» deb atagan.

Samarqand ulamolarining rahnamosi bo'lganligiga qaramasdan, she'r va muammo yozishga moyil edi. Quyidagi matla' uning qalamiga mansubdir:

*Sening sarv kabi qadding mening jonim, hatto ruhimdir.
Ey sarv, men tomonga ravon bo'l, senga jonimni fido aylay.*

Xoja Fazlulloh Abullaysiy Samarqandda vafot etgan va o'z xonaqohida dafn etilgan.

(*Manba: Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimasi // Tehron. 1944. 27-b*)

Fasih ul-millat va-d-din Muhammad an-Nizomiy. Husni oliy nasablik belgilari hamda aqliy va naqliy fanlardagi chuqur bilimi bilan oro topgan bo'lib, riyoziyot va falsafa fanlarida o'z davri olimlarining sarasi edi. Sog'lom tafakkuri ilgari o'tgan olimlar asarlaridagi yashirin sirlarni ochguvchi, o'tkir zehni esa zamondosh fozillar asarlari xazinasining timsoli edi.

O'z zamonasining aksariyat bilimlarini Mavlono Fasihiddin huzurida o'qib-o'rgangan Alisher Navoiy uni «muallim» deb ta'riflagan va unga nisbatan hurmati juda yuqori bo'lgan. Navoiy bir necha bor Ixlosiya, G'iyosiya va Badiiya madrasalarida dars berishini o'zining ana shu ustoziga topshirgandi.

Fasihiddin Muhammad Nizomiy hijriy-qamariy 919(milodiy 1513/1514)-yili Hirotidan Balxga ketgan va bir necha vaqt bu viloyatda kuyovi Mir Sadridin Yunusnikida yashaydi. Oradan bir necha vaqt o'tgandan so'ng elamdan o'tadi.

Fasihiddin Muhammad Nizomiyning «Hoshiyai Sharhi Hidoyai hikmat» («Hikmat hidoyati» asari sharhiga yozilgan izohlar), «Hoshiyai Sharhi arba'in»

(«Qirq hadis sharhi» kitobiga yozgan izohlar), «Sharhi «Mi'at ul-omil» («Yuz omil» asariga yozilgan sharh), «Hoshiyai Muxtasar» («Muxtasar» asariga izohlar) va boshqa asarlari avvaldan ilm ahli o'rtasida mashhur bo'lib, o'quvchiga boy ilmiy ma'lumotlar berardi.

(*Manba*: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954. 302-303-b.)

Qozi Ixtiyoriddin Hasan Turbatii. Qozi G'iyosiddin Turbatiyning o'g'li bo'lib, oliy fazilatlari va yuqori bilimi bilan boshqa qozilardan ajralib turardi.

U yoshlik chog'larida Zova viloyatidan Xuroson poytaxti Hirotga kelib, diniy bilimlarni o'rganishga kirishgan. Qisqa muddatda bu sohadagi bilimlarni puxta egallab olganidan keyin, fatvo yozish, qozilik hukmi, mulk hujjati va to'lov hujjatlarini chiqarish huquqini qo'lga kiritgan. Yozuvchilik va shoirlik san'atini ham yaxshi o'zlashtirib olgan.

G'olib xoqon [Boyqaro] podshohligi zamonining oxirlarida qozilik mansabiga erishgan.

Chuqur bilimi, o'tkir zehni, yuksak qobiliyati hamda insof va diyonat qoidalariga qattiq rioya qilishi bilan saltanat poytaxti Hirotidagi barcha qozilar orasida eng yuksak martaba, eng katta vakolat hamda eng yuqori obro'-e'tiborga ega bo'lgan.

O'zining ushbu qobiliyatlari va fazilatlari bilan Xuroson podshohi Sulton Husayn Boyqaroning e'tibori va hurmatini qozongan Qozi Ixtiyoriddin Hasan Turbatii Abulfath Muhammad Shayboniynon Hirotni o'z tasarrufiga olganidan keyin ham ana shu mansabda qolgan. Shayboniynonning o'limidan keyin esa o'zining tug'ilib o'sgan joyiga qaytib, dehqonchilik bilan shug'ullangan.

Qozi Ixtiyoriddin Hasan Turbatiy hijriy-qamariy 920(milodiy 1514/1515)-yili kasallikka chalinib, olamdan o'tgan va Turbat qishlog'ida o'z ota-bobolari maqbarasida dafn etilgan.

Qozi Ixtiyoriddin Hasan Turbatiyning chiroyli so'z namunalarini yozuvchi qalami mahsullari jumlasidan bo'lgan «Iqtibosot» («Iqtiboslar») va «Muxtor ul-ixtiyor» asarlari o'sha zamon ilm ahli orasida mashhur bo'lgan.

Uning Hirot jome masjidida Amir Alisher Navoiy tomonidan marmartoshdan qurdirilgan minbarning qurilishi sanasi to'g'risida yozgan quyidagi qit'asi mashhurdir:

*Katta sa'y-harakat tufayli mukammal bir minbar qurildi.
O'ta balandligidan arshga bo'y cho'zgan edi. Haligacha
hech kim marmardan yasalgan minbarni ko'rmagandi. Uning
qurilgan yili ham haligacha hech kim ko'rmagan o'sha narsa
bo'ldi.*

(Manba: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954. 306–355-b.)

Amir Burhoniddin Atoulloh Nishoburiy. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Amir Burhoniddin Atoulloh Nishopuriy to'g'risida shunday ma'lumot bergan:

Yoshlik chog'larining boshlarida tug'ilib o'sgan shahri Nishopurdan saltanat poytaxti Hirotga kelib, tahsil olishga kirishgan va qisqa muddatda aksariyat fanlarni o'zlashtirib, o'zi bilan birga tahsil oladigan talabalardan anchagina oldinga o'tib ketgan. Aruz ilmi hamda turli she'riy san'atlar bo'yicha katta mahorat kasb etgan.

Bir necha yillar davomida ulug' ilm maskanlari hisoblangan "Sultoniya" va "Ixlosiya" madrasalarida dars berish bilan shug'uillangan.

Yozgan asarlaridan «Risoi qofiya va sanoe' va badoe'i she'riy» («She'r badiiyati va san'atlari hamda qofiya to'g'risida risola») asari ilm va adabiyot ahli orasida mashhurdir.

Hayotining oxirgi yillarida Amir Burhoniddin Atoulloh Nishoburiyning zohiriy ko'zlari [o'tkinchi dunyodagi] narsalarni ko'rishdan mahrum bo'ldi va shavkatli Hirotdan Razaviyaning muqaddas Mashhadiga ketib, (hijriy-qamariy) 919-yil shavvol oyining o'rtalarida (milodiy 1513-yil dekabr oyining o'rtalarida) olamdan o'tdi.

Amir Murtoz. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Amir Murtoz to'g'risida shunday yozadi:

«Falsafa va riyoziyot ilmida o'xshashi va tengi yo'q bo'lib, boshqa ilmlar sohalarida ham o'z zamonasining ko'pchilik olimlaridan ustun edi. Har doim ro'za tutar, to'at-ibodat shartlarini to'liq bajarardi.

Mansur Xoqon zamonida Ixlosiya madrasasida dars berishi bilan shug'ullandi. Muhammad Shayboniyxon hukmronligi davrida esa Sultoniya madrasasida ilm toliblarini o'z ilmlaridan bahramand etdi.

Shohlikning saodatli namunasining oltin rangli hayrog'idagi yarim oy yana bir bor Xuroson viloyatlariga visol yog'dusini sochgach, Amir Murtoz sunniylik mazhabiga qattiq rioya qilganlikdan Hirotdan Qandahorga ketdi va o'sha viloyatda vafot etdi».

(*Manba:* Xondamir. Rijoli Habib us-siyar (Habib us-siyar arboblari) // Abdulhusayn Navoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1945.)

Amir Sadriddin Ibrohim Mashhadiy. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Amir Sadriddin Ibrohim Mashhadiy to'g'risida shunday yozadi:

«Zamona olimlarining eng ulug'i va fazilat belgilariga ega bo'lgan sayyidlarning rahnamosi edi. Sulton Husayn Boyqaro davrida uzoq yillar Sultoniya va Badiiya madrasalari hamda Ixlosiya xonaqohida [talabalarga] dars berish va ilm ulashish bilan mashg'ul bo'lgan. Hijriy-qamariy 919(milodiy 1513/1514)-yili oxirat olamiga safar bayrog'ini ko'tardi.

O'zidan Amir Muhammad Amin va Amir Muhammad Husayn nomli muborak xislatlarga ega bo'lgan ikki o'g'il qoldirgan. Fazilat belgilariga ega bo'lgan bu ikki o'g'il o'zlarining solihliklari va taqvodorliklari bilan mashhur bo'lib, hamisha o'zgalarga yordam berish va foyda yetkazish ishiga kamarbasta bo'lib yurishadi.

Amir Muhammad Amin Ixlosiya madrasasida dars berishga mashg'ul bo'lsa, Amir Muhammad Husayn Jamoliya madrasasida [ilm toliblariga] foydali ilmlar ulashish bilan shug'ullanadi.

Amir Sadriddin Ibrohim Mashhadiyning ukasi Amir Abduljalil ham olimlar sarasidan bo'lib, Mansur Xoqon [Sulton Husayn Boyqaro] va Muhammad Shayboniyxon zamonlarida muhtasiblik vazifasida faoliyat ko'rsatgan».

(*Manba: Xondamir. Rijoli Habib us-siyar // Abdulhusayn Navoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1945.*)

Amir Jamoliddin Atoulloh Asiliy. «Ul Hazrat o'zimning ulug'vor amakim Amir Sayyid Asiliddin kabi hadis ilmida dunyoda tengi yo'q olimlardan bo'lib, diniy ilmlarning boshqa sohalari va irfoniylarning turli yo'nalishlarida eng kuchli va taniqli mutaxassislardan ham ilgarilab ketgandi.

Bir necha yil davomida Sultoniya madrasasidagi hozir u yerda Mansur Xoqonning qabri joylashgan gumbaz ostida, shuningdek Ixlosiya xonaqohida [talabalarga] dars

berish va ilm ulashish bilan mashg'ul bo'lgan. Haftada bir marta saltanat poytaxti Hirot Jome' masjidida azal hidoyati qalami bilan [Hirot] ulug'lari va akobirlari ko'ngil lavhlariga irshod va nasihat naqshini chizardilar.

Biroq hozirgi paytda uzlatga chekinganliklari va go'shanishinlikni odat qilganliklari sababidan bunday ishlar bilan shug'ullanmaydilar va muborak vaqtlarining hammasini toat va ibodatlar qilishga bag'ishlab, oxiratlik savoblarni zaxira qilish bilan mashg'ullar.

Mamlakatlar sultonlari va islom yurtlari hokimlari ul Hazratga irodat va xizmat qilishni o'zlariga vazifa deb bilib, ul zotning oliy maqom xodimlarining moddiy ahvollari va yashash sharoitlarini yaxshilash uchun qo'llaridan kelganicha yordamlashadilar.

Naqiblar yo'lbo'shchisi bo'lgan ul Hazratning so'z san'atining buyuk namunalari sarasiga kiruvchi asarlaridan hisoblangan «Ravzat ul-ahbob fi siyrat an-nabiy va-l-ol va-l-ashob» («Payg'ambar, uning avlodlari va sahobalari to'g'risidagi «Do'stlar bog'i») kitobining shuhrati dunyoning turli mamlakatlari va go'shalarigacha tarqalgan bo'lib, o'tkir aql bunday foydali kitobning o'xshashini topishni tasavvurdan tashqari ish deb biladi».

(*Manba*: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954. 359-b.)

Xoja Imodiddin Abdulaziz Abhariy. Yetuk olim edi. Hanafiylik va shofeylik fiqhi va hadis bo'yicha katta bilimga ega edi. Mansur Xoqon zamonida Amir Nizomiddin Alisher Navoiyga bag'ishlab «Sharhi Mishkot» («Mishkot sharhi») kitobini yozdi. Biroq bu kitob shuhrat topib ulgurmasidan zamona ul hazratning umr kitobini yopdi.

Xoja Imodiddin Abdulaziz Abhariy uzoq yillar davomida baxtli xoqon Shohrux Mirzo madrasasi, Sultoniya madrasasi va Ixlosiya xonaqohida [talabalarga] dars berish va ilm ulashish bilan mashg'ul bo'ldi.

Amir Murtoz Hirotidan Qandahorga ketgan yili Xoja Imodiddin Abdulaziz Abhariy ham Hindiston tomon yo'l oldi. Shundan so'ng u boshqa qaytib kelmadi va Sind viloyatida olamdan ko'z yumdi.

Mirzo Ahmad Sulton. Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Mirzo Ahmad Sulton to'g'risida shunday yozadi:

«Mirzo Kichik laqabi bilan mashhur bo'lgan Mirzo Ahmad Sulton xushxulq bo'lib, go'zal xislatlarga va ma'qul fe'l-atvorga ega edi. Kibrga berilmagan, boshqalarga zulm qilishdan tiyilgan odam edi.

Mirzo Ahmad Sulton qisqa muddatda ilm va hunar o'rganib, zuhd va solihlikda, taqvo va to'g'riso'zlikda namunaga aylandi. Makkani ziyorat qilish sharafiga ham muyassar bo'ldi.

Quyidagi ruboiy uning qalamiga mansubdir:

O'zimni umr bo'yi solihlik bilan maqtardim, o'zimni taqvodorlik yo'liga solardim. Ishq kelgach, na taqvodorlik qoldi va na solihlik. Xudoga shukrki, o'zimni sinadim.

Ba'zilarning aytishlariga qaraganda, (Mirzo Ahmad Sulton qalamiga mansub) ushbu ruboiy Hazrati Maxdumiy Nuran (tomonidan yozilgan boshqa bir ruboiy) bilan tavorud bo'libdi. Agar shunday ham bo'lsa, bu katta baxtdir».

(*Manba*: Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimai // Tehron, 1944. 127 va 315-b.)

Ahmad Taftazoniy. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Ahmad Taftazoniy to'g'risida shunday yozadi:

«Olam maydonining allomasi va odam farzandlarining pushti panohi bo'lib, o'zining o'ta dindorligi va halolligi bilan tanilgan hamda o'ta diyonatliligi va noma'qul narsalardan o'zini qattiq tiyishi bilan mashhur edi. Tafsir, hadis va fiqh ilmlarida tengsiz, boshqa aqliy va naqliy fanlarda esa zamonaning aksariyat olimlaridan ustun edi.

Ul janob padari buzrukvori Mavlono Qutbiddin Yahyo ibn Mavlono Sa'diddin Mas'ud at-Taftazoniy vafotidan so'ng shayx ul-islomlik vazifasini bajarishga kirishdi va qariyb o'ttiz yilga yaqin muddat davomida Xuroson mamlakatida pok shariat poydevorlarini mustahkamlash ishi bilan shug'ullandi.

Ahmad Taftazoniy (hijriy-qamariy) 916-yilning ramazon (milodiy 1510-yilning dekabr) oyida unga g'arazi bo'lgan kishilarning chaquvi bilan shohlikning saodatli namunasining ul janobni jazolash va ishdan chetlatish to'g'risidagi muborak farmoni chiqdi. Ul hazrat o'sha kunlari taqdir podshohining amri bilan oxirat olamiga safar qildi.

Hirot shahri jome masjidi yaqinida, Xalifaton darvozasi atrofida joylashgan madrasa janobi shayx ul-islom tomonidan qurilgan binolar jumlasiga kiradi.

Ul janob tomonidan yozilgan ba'zi risolalar va turli ilm sohalariga oid asarlarga bitilgan izohlar ilm toliblari orasida mashhur, ushbu risolalarda bayon etilgan mavzular esa ko'ngillar lavhlariga naqshlangandir».

(*Manba*: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954. 343-b.)

Mavlono Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy. Ismi Husayn ibn Ali Bayhaqiy Hiraviy, taxallusi Koshifiy bo'lib, Voiz Koshifiy nomi bilan mashhur. Asli sabzavorlik bo'lib,

o'sha diyorda voizlik va xatiblik qilardi. Keyinchalik Hirotda kelib, shu yerda yashab qolgan.

Voiz Koshifiy (hijriy-qamariy) IX (milodiy XV) asrda Hirotda yashab ijod qilgan buyuk va zabardast fozillar, yozuvchilar, shoirlar va mufasssirlarning biri, mashhur voiz va xatib bo'lib, turli yig'inlar va anjumanlarda va'z va xitob qilardi.

Mullo Husayn naqshbandiylik tariqatiga kirib, ushbu suluk soliklari qatoridan joy oldi.

Voiz Koshifiy ham o'sha davrning boshqa fozillari kabi Amir Alisher Navoiy tomonidan qo'llab-quvvatlanib, uning yordamlaridan bahramand bo'ldi va Sulton Husayn Boyqaro saroyiga yaqin kishilar qatoridan joy oldi.

Voiz Koshifiy forsiy adabiyotning yuksak namunalari bo'ladigan qimmatli asarlar, fors va arab tillarida astronomiya, falsafa, tafsir, etika, hadis, tasavvuf, matematika, fiqh, tarix va boshqa sohalarga oid kitoblar yozdi. U she'riyatda ham katta mahoratga ega shoirlardan edi. Uning yozgan asarlari o'ttiz jilddan iborat kitobdan joy olgan.

Mullo Husayn Voiz Koshifiy hijriy-qamariy 910(milodiy 1504/1505)-yili Hirotda hayot bilan vidolashdi.

(*Manba: Afg'oniston jug'rofiy ensiklopediyasi. 237-238-b.*)

Mavlono Ahliy Sheroziy. Ismi Muhammad bo'lib, (hijriy-qamariy) 858(milodiy 1454)-yilda Sherozda tug'ilib, 84 yil umr ko'rgach, (hijriy-qamariy) 942(milodiy 1535/1536)-yilda vafot etgan. Xoja Shamsiddin Hofiz Sheroziy qabrining o'ng tomonida dafn etilgan.

Ahliy Sheroziy she'riyatning barcha turlari va janrlarida qalam tebratgan shoirdir. Uning o'zi she'r to'g'risida shunday deydi:

She'r agar kiyim bo'lsa, yor go'zal ma'nodir. Unday bo'lmasa, oqil qachon ham she'r bilan faxrlanardi. Rangli she'r takallufdan tasvir va ariq suvi kabidir. Dengizga yuzlangin, gavhar zaxiralar dengizini olib keladi.

U ta'sirchan va ko'ngilga o'tiruvchi So'zga tahsinlar aytib, yaxshi shoirni farishtadan yaxshiroq, yomon shoirlarni esa itlar bilan barobar deb biladi.

Ahliy Sheroziy o'zining ilk masnu' qasidasini Amir Alisher Navoiyga bag'ishlab yozgan va uni Hirotga yuborgan.

Ahliydan uch masnu' qasida qolgan. Ulardan birinchisi, aytib o'tilganidek, Amir Alisher Navoiy madhida yozilgan. Ushbu qasida 149 baytdan iborat bo'lib, undan taxminan 91 bayt chiqarib olingan. Ikkinchi qasida Sulton Ya'qub madhida yozilgan bo'lib, undagi 154 baytdan 120 bayt chiqarib olingan. Shoir ushbu qasidaga «Qonuni fikrat» (Tafakkur qonuni) deb ham nom bergan bo'lib, abjad hisobida 907 sonini ko'rsatuvchi bu ibora mazkur asarning yozilgan sanasini, ya'ni hijriy-qamariy 907(milodiy 1501/1502)-yilni anglatadi.

Uning uchinchi qasidasi Shoh Ismoil Safaviy madhida bitilgan. Undagi 160 baytdan 120 ta bayt chiqarib olingan. Shoir o'zining bu asariga «Xiradnoma» (Oqillik to'g'risida asar) deb nom bergan bo'lib, abjad hisobida 912 sonini ko'rsatuvchi bu ibora ham mazkur asarning yozilgan yilini, ya'ni hijriy-qamariy 912(milodiy 1506/1507)-yilni bildiradi.

Ushbu qasidalardan har biriga muallif tomonidan nasriy debochalar yozilgan bo'lib, ularda o'n to'qqiztalik bahrlar, turli zihoflar, oltitalik doiralar, badiiy san'atlar va qofiya ilmi istilohlari namuna sifatida keltirilgan.

Nima bo'lgan taqdirda ham Ahliy o'zining ilk qasidasini Salmon Sovajiyga ergashib yozgan.

(*Manba*: Mavlono Ahliy Sheroziy. Kulliyot. Homid Rabboniy tomonidan tayyorlangan. Tehron: Sanoiy kutubxonasi nashriyoti, 1964)

Mavlono Shamsiddin Muhammad Badaxshiy. Chiroyli so'zlari va go'zal she'rlari bilan mashhur edi. Doimo chuqur va go'zal ma'nolarni nazm ipiga tizishga va ushbu san'at qoidalari to'g'risida asarlar yozishga kuch-g'ayrat sarflardi.

O'ttiz yilga yaqin Amir Nizomiddin Alisher xizmatida bo'ldi.

Fasohat belgilariga ega bo'lgan qalami bilan muammo san'ati to'g'risida bir necha risola yozgan.

Quyida ul janobning qalamiga mansub bo'lgan «Habib» nomli muammoni keltiramiz:

*Sening kulib turgan lablaringga uchuq toshibdi,
Bir don tiriklik suvi tomon uchib ketibdi.*

(*Manba*: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954. 347-b.)

Mavlono Fasihiddin Sohib Doro. «Habib us-siyar»da keltirilishicha, Astrobod fozillarining sarasi bo'lgan. Amir Alisherning vafotidan so'ng Sulton Husayn Mirzo saroyida xizmatga kirib, ushbu saroyning muborak kutubxonasi dorug'asi etib tayinlandi.

Hazrati Sultonning yaqin kishisi vafotiga bag'ishlab yozilgan marsiya Mavlono Fasihiddin Sohib Doro qalamiga mansub eng yaxshi she'rlardan hisoblanadi. Ushbu marsiyaning barcha baytlaridagi birinchi

misralarning birinchi harflari jumal hisobida Amir Alisherning tug'ilgan yilini, ikkinchi misralarining birinchi harflari esa ul hazratning vafot etgan yilini anglatadi. Shunga qaramasdan, bu narsa she'r mazmuniga va unda ma'noning ifoda etilishiga umuman xalaqit bermagan.

Mavlono Fasihiddin Sohib Doro (hijriy-qamariy) 917(milodiy 1511/1512)-yilda Astrobod viloyatida olamdan o'tdi.

«Habib» deb nomlangan quyidagi ruboiy-muammo ushbu shoir qalamiga mansub:

Yuzi quyoshdek va qaddi paridek bo'lgan u go'zal ishva qilib bizning ko'nglimizni talamoqni ko'zlaydir. Qaragin, u ayyor bizning vayron ko'nglimizni don ichra yashirdi-yu, yana o'z joyiga olib kelib qo'ydi.

(*Manba: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954.*)

Xoja Shahobiddin Abdulloh. Alisher Navoiy «Majolis un-nafois»da u to'g'rida shunday yozadi:

«Xoja Abdulloh Sadr Xoja Muhammad Marvorid o'g'li bo'lib, bir muddat vazirlik devonida muhr bosuvchi bo'lib ishladi. So'ngra o'z ixtiyori bilan ushbu vazifadan bo'shab, zohidlikni ixtiyor etdi.

Bu toifaga mansub bo'lgan kishilar orasida u erishgan fazilatlarga erishgan kishilar ozdir. Yoshlik chog'laridayoq ilm o'rganib, maqom va musiqa ilmida hamda xattotlik sohasida benazir bo'ldi. Haligacha biror kishining qonunni uning darajasida chala olganligi ma'lum emas.

Shuningdek, podshoh xizmatida oliy mansablarga erishdi. U egallagan mansablardan biri sadrlik lavozimidir.

Bundan tashqari yozuvchilik san'atini ham kamolga yetkazdi.

O'zi yaxshi muomalali, go'zal xulqli va yaxshi suhbatli yigitdir. G'aflat va beparvolikdan o'zga aybi yo'qdir. Hali yosh yigit bo'lganligidan [ushbu kamchiliklarini ham] bartaraf qilishga umid bor».

Xoja Shahobiddin Abdulloh (hijriy-qamariy) 922(milodiy 1516/1517)-yili vafot etdi.

Uning yozgan asarlaridan qasidalar, g'azallar devoni, «Xusrav va Shirin» dostoni, «Munis ul-ahbob» (Do'stlar munisi) deb nomlangan ruboiylar majmuasi, «Tarassul» nomli hukmronlarning farmonlar, fathnoma, davlat maktublari, shaxslarning xatlari jamlangan to'plami ma'lum va mashhur bo'lgan.

(*Manba*: Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimasi // Tehron. 1944; Xondamir. «Xulosat ul-axbor» asaridan bir bo'lim // Go'yo E'timodiy nashrga tayyorlagan // Kobul, 1966. 52, 109-110-b.)

Mavlono Kamoliddin Abdulvose' an-Nizomiy. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida u to'g'risida shunday deb yozadi:

«(Mavlono Kamoliddin Abdulvose' an-Nizomiy) Mirzo Yodgor Muhammad voqeasi yuz bergan sana to'g'risida shunday deb yozadi:

Safar oyida shahid bo'ldi. Buning ustiga «safar oyi» uning shahid bo'lgan yilini anglatadi.

Mavlono Jaloliddin Mutahhar Boxarziyning o'g'li edi. Yoshlik yillarining katta qismini ilm o'rganish bilan o'tkazib, yozuvchilik, xatlar va hujjatlar tuzish ishida katta mahoratga ega bo'ldi.

Xondamirning yozganlaridan ma'lum bo'lishicha, Mavlono Abdulvose' Sulton Husayn Mirzo Boyqaroning

farmoniga asosan ushbu sultonning podshohlik zamoni tarixi to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plab, kitob holiga keltirishi kerak edi. Biroq, Xondamirning yozishicha, Mavlononing tarix yozish uslubi sultonga yoqmagan va bu ishni boshqa bir tarixnavisga topshirgan.

Ammo Mavlono Abdulvose'ning o'zi Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiyning maqomotlariga bag'ishlab yozgan kitobida o'zining Sulton Husayn Mirzo Boyqaroning hukmronlik zamoni tarixiga oid «Jome' ul-badoe'» (Nodir voqealar to'plami) nomli kitob yozganligini aniq eslatib o'tgan. Bundan tashqari «Ravzot ul-jannot» (Jannat bog'lari) asari muallifi Muiniddin Isfizoriy ham Mavlono Abdulvose'ning ushbu kitobini «Jome' ul-badoe'i Sultoniy» (Sulton bilan bog'liq bo'lgan nodir voqealar to'plami) nomi bilan eslatib o'tadi.

«Maqomoti Jomiy» kitobining uchta qo'lyozma nusxasi O'zbekiston va Tojikiston kutubxonalarida saqlanmoqda.

(*Manba*: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954.)

Mirxond. (Hijriy-qamariy) IX (milodiy XV) asrning mashhur tarixchilaridan hisoblangan Mirxond Sulton Husayn Mirzo Boyqaro va uning donishmand vaziri Amir Alisher Navoiyning zamondoshi bo'lgan.

Otasi Sayyid Burhoniddin Xovandshoh Balxdan Hirotga ko'chib kelgan. Biroq umrining oxirlarida yana qaytib Balxga ketgan va o'sha yerda vafot etgan. Balxdagi Shayx Sulton Ahmad Xuzraviya maqbarasida dafn etilgan.

Mirxond fazlu hunar, naqliy va aqliy ilmlar hamda tarixnavislikda yuksak darajalarga yetgan bo'lib, olti jildidan iborat bo'lgan «Ravzat us-safo» uning qalamiga

mansubdir. Tarixchi ushbu asarini Amir Alisher Navoiy-ning iltimosiga binoan yozgan, biroq o'z asarini oxiriga yetkazishga ulgurmagan.

Xondamirning yozishicha, Mirxond «Ravzat us-safo»ning oltinchi jildini yozayotgan chog'ida, (hijriy-qamariy) 902-yilning ramazon (milodiy 1497-yilning may) oyida kasallikka chalingan. U mazkur asarning oltinchi jildini kasal holida yozib tugatgan. Hali uning yettinchi jildini boshlashga ulgurmasdan turib, (hijriy-qamariy) 903-yil zulhijja oyining ikkinchi (milodiy 1498-yil iyul oyining yigirma ikkinchi) kunida dunyodan ko'z yumgan.

Fikriy Saljuqiy Mirxondning dafn etilgan joyi to'g'risida: «Shayx Bahouddin Umar Chag'ora» maqbarasiga dafn etilgan. Xoki Shayx Umarning qabri yonida», deb yozadi.

(*Manba*: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954. 105, 341-342-b.)

Mavlono Shamsiddin Muhammad Tabodgoniy. Shayx Zayniddin Xavofiy shogirdlaridan bo'lib, hamisha toat va ibodat shartlarini bajarishga qattiq kirishardi. Zuhd va taqvo yo'lining soliklari hamda irshod va hidoyat yo'li toliblari ul janobga nisbatan katta irodat va e'tiqod ko'rsatib, muborak botini quyoshidan taralayotgan saodat nurlaridan bahramand bo'lishar, ul zotning oliy maqom xodimlari amrlari va nahylarini eshitishardi.

Mavlono Shamsiddin Muhammad Tabodgoniy yozgan fayzli asarlar orasida «Burda» qasidasiga bag'ishlangan mu-xammas hamda «Sharhi manozil us-soyirin» («Sayretuvchilar manzillari» asariga yozilgan sharhlar) asari mashhurdir. Uning hidoyat belgilariga ega bo'lgan baytlaridan quyidagi matla' «Majolis un-nafois»da keltirilgan:

Sening sarv qomatingdan boshqa narsaga qarovchilarning hammasi, rostini aytsak, uzoqni ko'ra olmaydigan kishilardir.

Mavlono Shamsiddin Muhammad (hijriy-qamariy) 891(milodiy 1486)-yili vafot etgan va Hirot xiyobonida dafn etilgan.

(*Manba: Xondamir. Rijoli Habib us-siyar // Abdulhusayn Navoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1945.171-b;*

Mavlono Nizomiddin Abdulhay Tabib. Xondamir «Xulosat ul-axbor» asarida (bu shaxs to'g'risida shunday deb) yozadi:

«Boshida hidoyat belgilariga ega bo'lgan Amirning shifoxonasida kasallarni davolashga mashg'ul bo'lgan. Valiylkning panohi bo'lmish Xoja Nosiriddin Ubaydulloh kasallikka chalinganligi sababli o'z odamlaridan birini Hirotga yuborib, Hazrati sultonning yaqin kishisi bo'lmish ul hazratdan tajribali bir tabibni uning oldiga jo'natishlarini so'raganida, tabobat xazinasini bo'lmish ul janob olijanob Amirning buyrug'iga ko'ra Samarqandga bordi. Zimmasiga yuklatilgan vazifani a'lo darajada bajarib, yorug' yuz bilan Hirotga qaytib kelgach, yanada ko'proq e'tiborga tushib, yanada kattaroq inoyatlarga erishdi.

Kun sayin mavqe va darajasi yanada oshib, lahza sayin baxt va tole yulduzi yanada yorug'roq charaqlay boshladi. Nihoyat maqtagan sifatlariga ega bo'lgan Sohibqiron Sultonning iltifotli nazariga tushdi. Saroyda ham kattalar va kichiklarning sirdoshiga aylandi.

Hozirgi vaqtda mansab va martaba bosqichlarining eng yuqori darajalariga erishgan vaqti bo'lib, aksariyat vaqtini a'lo hazratlarining xizmatida o'tkazadi».

(*Manba: Xondamir. «Xulosat ul-axbor» asaridan bir bo'lim // Go'yo E'timodiy nashrga tayyorlagan // Kobul, 1966; Xondamir. Rijoli Habib us-siyar // Abdulhusayn Navoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1945.. 57-58-b.*)

Xoja Abdurahmon. Xondamir «Xulosat ul-axbor» asarida Xoja Abdurahmon to'g'risida shunday deb yozadi:
«Buyuk fozillar jumlasidan hisoblanadi. Olimlikda yuksak darajalarga erishganligiga qaramasdan, she'r yozish bilan ham shug'ullanadi. Oliy beshikning mag'firat uyidagi ayvonlardan birida hamda Amir G'iyosiddin Muhammad madrasasida dars beradi.

Quyidagi matla' uning iste'dodi mahsuli hisoblanadi:

Boshingdagi yulduz qo'shilgan ikki qoshingdek egilganча yuzingga qaraydi.

(*Manba: Xondamir. «Xulosat ul-axbor» asaridan bir bo'lim // Go'yo E'timodiy nashrga tayyorlagan // Kobul, 1966*)

Amir Sayyid Hasan Ardasherbek. Amir Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Sayyid Hasan Ardasher to'g'risida shunday yozadi:

«Bu faqirga [kaminaga] ota o'rnida edi. Xuddi shuningdek, Mirzobek ham unga, ham faqirga farzand o'rnida edi. Bu faqir turklar va sortlar orasida undan yetukroq kishini ko'rmaganman.

Yigitlik chog'ida zohiriy ilmlarni o'rgangan edi. Ammo faqr sulukidan yurishga mayli kuchli edi. Tasavvufda tab'i yaxshi edi.

Sultonlar unga ehsonlar qilib, katta vazifalar bermoqlikka qanchalik urinmasinlar, u o'zini olib qochdi. Biroq Sohibqiron Sulton cheksiz iltifotlar bilan uni [saroy] xizmatiga kirgizdi va unga katta ehsonlar berdi.

Biroq uning faqr sulukidan yurishga bo'lgan mayli g'olib keldi va oxir-oqibat ushbu yo'lni tutdi. Yuqorida nomi eslatib o'tilgan zamon murshidi hazrat Mavlono Muhammad Tabodgoniy (Alloh uning qabrini tabarruk qilsin) xizmatida suluk yo'lini tutib, chillada o'tirdi va yuksak ma'naviy maqomlarga erishdi.

Ba'zi-ba'zida ikki tilda ham she'r yozib turardi. Rindligi chog'ida uning uyi rindlar va xarobotiylar to'planadigan makon edi. Rindlikda hech kim undan o'tolmadi. [Sayyid Hasan Ardasher] o'sha chog'larda quyidagi qit'ani yozgan edi:

*Dilorom bilan tong paytida to'la qadaxlarni sipqorishdan,
g'uncha singari har ikkimiz tor bir ko'ylak ichida chirmashib
quchushmog'imizdan yoqimliroq nima bor?!*

Shuningdek, taqvo va zuhd chog'ida aytilgan quyidagi turkcha bayt ham uning qalamiga mansubdir:

*Ilohiy, nuri irfondin ko'ngulga bir safo bergil,
Ki isyon zulmati ichra xarob ahvolu hayrondur.*

Muborak qabri Gozurgoh yo'lidagi ikki ariq orasida, o'z otasi maqbarasi ichidagi gumbaz ostida edi. Ulug' kishilar hazirasiga dafn etildi».

(*Manba: Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimasi // Tehron, 1944. 54-55-b*)

Xoja Husayn Kirangiy. Amir Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Xoja Husayn Kirangiy to'g'risida shunday yozadi:

«Xoja Husayn Kirangiy Abivard viloyatidan bo'lib, Xoja Abu Nasr Mehnaning opasining o'g'lidir. Otasi Xoja Qanbar Xurosonning katta obro'-e'tibor va nufuzga ega

arboblaridan bo'lgan. Uning o'zi yaxshi she'rlar yozuvchi, qat'iyatli va to'g'riso'z kishilardandir.

Birnechayillardavomidayuqorimansablardanbo'lgan sadrlik lavozimida ishladi. Podshohning unga nisbatan bo'lgan inoyati yuqori darajada edi. Uning bunday yuksak e'tiborga erishganligining sababi shunda ediki, ba'zida podshohning manfaati uchun faqat to'g'ri gapni aytardi. Natijada uni podshohning ko'ziga shunchalik yomon ko'rsatib qo'ydilarki, faqatgina Tangrining o'zi podshohning muborak ko'ngliga solmasa, biror kishi bu holatni to'g'rilash imkoniga ega emasdir.

Xojaning yaxshi tab'i bor. Quyidagi bayt uning yozgan baytlari jumlasiga kiradi:

*Sening yodingdan boshqa hech bir oh yurakdan chiqmaydi.
Sening xayolingdan boshqa hech bir surat ko'zga ko'rinmaydi».*

(Manba: Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimasini // Tehron, 1944. 280-281-b)

Mavlono Muhammad Muammoiy. Amir Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Mavlono Muhammad Muammoiy to'g'risida shunday yozadi:

«...yumshoq tabiatli va sunniy mazhab kishi edi. Ko'p ulug'lar xizmatiga erishib, ularning nazarlariga tushgan edi. Bobur Mirzo zamonida katta sadr bo'ldi, undan so'ng ham sultonlar yig'inlarining hurmatli va aziz mehmoni edi.

Katta boylik va davlatga ega bo'lgan chog'larida Sheroz shahridagi hazrati Xoja Hofiz qabri boshida gumbaz qurdi va Bobur Mirzoni o'sha yerga taklif qilib, ziyofat berdi.

Sherozning sho'xta'b shoirlaridan biri [Bobur] Mirzoning ko'zi tushadigan bir joyda, devor yuzasiga quyidagi baytni bitgandi:

*Shaharning barcha vaqflarini butunlay sovurgan bo'lsa-da,
Xudo xayrini bersinki, shu binoni qurdi.*

Mirzo [Bobur bu baytni] o'qidi. Bu to'g'rida hazillar bo'ldi. Kamina bu gapni uning o'zidan eshitganman.

[Aksar vaqtini] kamina bilan o'tkazar, menga ko'p iltifotlar qilar edi. Hayotining oxirlarida Kichik Mirzo bila haj ziyoratiga borish sharafiga ham musharraf bo'ldi va o'sha yerda olam bilan vidolashdi.

«Darvesh» nomli quyidagi muammo uning qalamiga mansubdir:

*Sevgilining dashnomidan yuz o'girsam,
Olam uning dashnomiga jur'at qilgay.*

Amir Xusrav Dehlaviyning she'rlari, risolalari va boshqa asarlarini hech kim undan yaxshiroq qilib to'play olmagandi.

U o'sha paytlarda shahar yoshlarining piri edi. Xalq uni muammo ilmida «piri muammoyi» (muammo piri) deb atardi.

Qabri Hirot shahrida».

(*Manba: Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimasi // Tehron, 1944*)

Amir Sayyid Ibrohim Qumiy. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Amir Sayyid Ibrohim Qumiy to'g'risida shunday yozadi:

«Saodatga erishgan ulug' sayyidlar jumlasidan bo'lib, Sulton Sa'id Mirzo Abusa'id bilan munosabati juda yaqin edi va hamisha u bilan birga bo'lardi.

Aytishlaricha, Sulton Sa'id Mirzo Muiziddin Sanjarni qatl etishga farmon bergan kuni Amir Sayyid Ibrohim Qumiy saltanat taxti poyiga bosh urib, podshohdan Mirzo Muiziddin Sanjarning qonidan kechishini va qatl hukmini

bekor qilishini so'raydi. Biroq Sulton Sa'id unga qarab baqirganicha, uning ushbu iltimosini rad etadi.

Ammo ertasi kuni Sulton Sa'id Amir Sayyid Ibrohim Qumiyni xilvat bir joyga chaqirib, undan uzr so'rab, shunday deydi:

– Mirzo Muiziddin Sanjar lashkar to'plab, boshqa bir necha dushmanlarimiz bilan birgalikda bizning iqbol niholimizni ildizidan qo'porish payida bo'lishgan ekan. Lekin Tangri taoloning irodasi bilan u bizning qo'limizga tushdi. Aks holda uning xatti-harakatlari fitna va buzg'unchilikka sabab bo'lardi. Shunga ko'ra kecha sizning iltimosingizni bajo keltirolmadim.

Sulton Sa'id Mirzo Abusa'iddan ko'ngli og'ringan Amir Sayyid Ibrohim Qumiy shunday javob berdi:

– Mirzo Muiziddin Sanjarning qatl etilish sababi ma'lum bo'ldiku-ya, ammo bilmadim qarib qolgan kampir Gavharshod Og'oning nima gunohi bor ediki, uni muborak ramazon oyida qatl etdilar?

Sulton Sa'id Mirzo Abusa'id bu kinoyali gaplarni eshitib ta'sirlanganidan nima deyishini bilmay qoldi va o'midan turdi-da u yerdan ravona bo'ldi.

Amir Sayyid Ibrohim Qumiy g'olib podshoh Sulton Husayn Mirzo hukmronligi davrining boshlarida olamdan o'tdi».

(Manba: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954. 106-b.)

Mavlono Hoji Muhammad Naqqosh. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Mavlono Hoji Muhammad Naqqosh to'g'risida shunday yozadi:

«O'z davrining mohir va yetuk hunarmandlaridan bo'lib, tafakkur qalami bilan zamon sahifalariga g'aroyib naqshlar va ajoyib tasvirlar solardi. Rassomchilik va bezatish san'atida yuksak mahorat egasi edi.

Ma'lum muddat xitoy chinnisini mana shu yerning o'zida ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish maqsadida shunday chinni yasashga kirishdi. Ancha mehnat va mashaqqatlardan so'ng u yasagan idishlar va boshqa buyumlar chinniga judayam o'xshash ko'rinish oldi. Biroq rangi va tiniqligi kerakli darajada emasdi.

Mavlono Hoji Muhammad Naqqoshning ixtirolaridan biri Amir Nizomiddin Alisher Navoiy kutubxonasida o'rnatilgan soat-quti edi. Ushbu qutida qo'lida tayog'i bo'lgan bir shakl ishlangan bo'lib, kundan bir soat vaqt o'tganda qo'lidagi tayog'ini bir marta oldida turgan nog'oraga urardi. Kunning ikkinchi soati o'tganda ham shu holat takrorlanardi. Shunday qilib soat-qutidagi mazkur shakl har bir soatda bir marta tayog'ini nog'oraga urar, bu bilan navbatdagi soat o'tganini bildirardi.

Bir necha vaqt Amir Alisher Navoiy kutubxonasining mudiri bo'lib ishladi. Ammo oradan bir qancha vaqt o'tgach ul janobdan ranjib, Mirzo Badiuzzamon Hirot shahrini qamal qilgan (hijriy-qamariy) 904(milodiy 1498/1499)-yili uning oldiga qochib o'tdi va Mirzo Badiuzzamon saroyida ham o'sha mansabga tayinlandi.

Mavlono Hoji Muhammad Naqqosh Abulfath Muhammad Shayboniyxon istilosining boshlarida olamdan o'tdi».

(Manba: Xondamir. Rijoli Habib us-siyar // Abdulhusayn Navoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1945. 196-b.)

Amir Nizomiddin Shayxam. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Amir Nizomiddin Shayxam to'g'risida shunday yozadi:

«Olim va fozillar jumlasidan bo'lib, nasl-nasabi ulug' va asilzoda shaxslarga borib yetadi. Hozirda qutlug' Nasriya madrasasida [talabalarga] dars berish va ilm ulashish bilan mashg'uldir. O'z vazifasi shartlarini to'liq bajaradi».

(*Manba*: Xondamir. Rijoli Habib us-siyar (Habib us-siyar arboblari) // Abdulhusayn Navoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1945. 251-b.)

Ahmad Jom Jandapil. Ahmad Jom Jandapil laqabi bilan mashhur boʻlgan shayx ul-islom Abu Nasr Ahmad ibn Abdulhusayn Nomihiy Jomiy (hijriy-qamariy) 441 (milodiy 1049/1050) yilda tugʻilgan va (hijriy-qamariy) 536 (milodiy 1141/1142)-yilda vafot etgan. (Hijriy-qamariy) V asr oxirlari – VI asr boshlari (milodiy XI oxirlari – XII asr boshlari)da yashab oʻtgan buyuk islom mashoyixlaridan boʻlgan.

Ahmad Jomiy shayx ul-islom martabasiga koʻtarilgan, uning «Anis ut-tolibin» (Toliblar doʻsti), «Kunuz ul-hikmat» (Hikmat xazinalari), «Bihor ul-haqiqat» (Haqiqat dengizlari), «Siroj us-soyirin» (Sayr qiluvchilar chirogʻi), «Miftoh un-najot» (Najot kaliti) va boshqa asarlari maʼlum.

Ahmad Jomiyning oshiqona va orifona gʻazallari devoni ham bor boʻlib, xalq orasida keng tarqalgan. «Sabzpariyu Zardpariy» nomli qissani va XVII asr shoiri Jomiy Garmiyning «Varqa va Gulshoh» asarini ham xato tarzda Ahmad Jomiyga nisbat berishadi. Aftidan bu asarlar tarkibida shoir sheʼrlari koʻplab uchrasa kerak.

Navoiy «Lison ut-tayr»da gʻoyat insondoʻstlik va oliyhimmatlik gʻoyasi bilan yoʻgʻrilgan bir hikoyatni keltiradi.

(*Manba*: Ravzat ul-muzannabin. Tehron)

Xoja Osafiy. Xoja Osafiy Xoja Sulton Abusaʼid Mirzoning vaziri Naimiddin Neʼmatulloh Qahistoniyni oʻgʻli edi. Hirotidan Balxga ketib, oʻsha yerda yashab qoldi va Badiuzzamon Mirzoning nadimi boʻldi.

Oradan bir qancha vaqt oʻtgach yana qaytib Hirotga koʻchib keldi va (hijriy-qamariy) 923-yil shaʼbon oyining

ikkinchi kunida (milodiy 1517-yilning 20-avgustida) vafot etdi. Qabri Xoja Ansor qabrining janub tomonidadir.

Qabrtoshi yuzasiga o'yib yozilgan quyidagi baytni uning o'zi o'limidan bir kun oldin yozgan:

Osafiy yetmishga yuzlangan yili, yetmishdan o'tdi-yu oyoqdan yiqildi. Shu bosqichdan o'tdi-yu, «boqiylikka yo'lni yetmish qadam bilan bosib o'tdi» uning vafoti sanasi bo'ldi.

(*Manba: Xondamir. «Xulosat ul-axbor» asaridan bir bo'lim // Go'yo E'timodiy nashrga tayyorlagan // Kobul, 1966; Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimasi // Tehron, 1944.*)

Xoja Hofiz Muhammad Xattot. Xondamir o'zining «Xulosat ul-axbor» asarida Xoja Hofiz Muhammad Xattot to'g'risida shunday yozadi:

«Hirot ul-olam» asarida keltirilishicha, Xoja Hofiz Muhammad Xattot katta bilim va hunaiga ega bo'lib, nasta'liq yozuvidan boshqa «yettiqalam» yozuvlarini ifodalash san'atini eng yuqori darajalarga yetkazdi.

Amir Alisherning yaqin kishilaridan bo'lib, Buyuk Amirning jome masjididagi imomlik va xatiblik lavozimi uning zimmasida edi. Quyidagi matla' uning ijodidan bir namunadir:

Qoshingning yarim oy kabi shakli namlangan ko'zdan ketmadi, baliq bir dam bo'lsa-da dengiz ko'zidan quruqlik tomon bormadi.

(*Manba: Xondamir. «Xulosat ul-axbor» asaridan bir bo'lim // Go'yo E'timodiy nashrga tayyorlagan // Kobul, 1966*)

Amir Kamoliddin Sulton Husayn. Xondamir o'zining «Xulosat ul-axbor» asarida Amir Kamoliddin Sulton Husayn to'g'risida shunday yozadi:

«Tab'ining sog'lomligi-yu zehning o'tkirligi, asl-nasabining ulug'ligi-yu o'z mehnati bilan erishgan

darajalarining buyukligi, nafsga berilmaganligi-yu go'zal xulqi bilan mashhur edi.

Muloyimtabiat, mulozimmatli va shirinso'z kishi bo'lib, hamisha xulq-atvor va yurish-turishda Amir Alisher Navoiyga taqlid qilardi.

Ba'zida qasida va g'azallar ham yozib turardi. Quyidagi matla' uning ijodi mahsulidir:

*Men ham himmatim tufayli o'zimni chetga olgan kishiman.
Ovora-yu sarson bo'lib hayrat vodiysiga qadam qo'ydim.*

(*Manba:* Xondamir. «Xulosat ul-axbor» asaridan bir bo'lim // Go'yo E'timodiy nashrga tayyorlagan // Kobul, 1966)

Mavlono Darvesh Ali (Tabib). Xondamir o'zining «Xulosat ul-axbor» asarida Mavlono Darvesh Ali Tabib to'g'risida shunday ma'lumot beradi:

«Kasalliklarning davosini topish va kasallikka chalingan g'ariblarni davolashda katta g'ayratlar ko'rsatgan bo'lib, haqiqatdan ham tabobat ilmida yuksak cho'qqilarga erishgan.

Har doim oliy hazratning shifoxonasida kasallarni davolashga mashg'uldir. O'sha maskanga tegishli bo'lgan vaqf mulklardan katta foyda oladi».

Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Mavlono Darvesh Ali Tabib to'g'risida shunday yozadi:

«Otasi sham quyuvchi edi, biroq o'zi tabobatga mashg'ul bo'ldi. Bu ishda mahoratga ega bo'lgan tabiblar uni judayam maqtashadi. Tab'i ham yaxshi bo'lib, muammoga e'tibori kattadir».

(*Manba:* Xondamir. «Xulosat ul-axbor» asaridan bir bo'lim // Go'yo E'timodiy nashrga tayyorlagan // Kobul, 1966; Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimasi // Tehron, 1944.)

Mavlono Lutfiy. Sulton Boysung'ur Mirzo saroyida shakllangan adabiy muhit vakillaridan. Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Mavlono Lutfiy to'g'risida shunday yozadi:

«...o'z zamonining malikul-kalomi edi. Forsiy va turkiyda [she'r yozishda] o'xshashi va tengi yo'q edi, ammo turkiyda shuhrati ko'proq edi. Uning turkcha devoni ham mashhurdir va ularga javob yozish qiyin bo'lgan matla'lari bor...

... To'qson to'qqiz yil yashadi va umrining oxirlarida «oftob» radifli she'r yozdi. Zamon shoirlarining barchasi unga tatabbu' qildilar, biroq ularning hech biri matla'ni uning darajasida ayta olmadilar. Quyida o'sha matla'ni keltiramiz:

Tunga o'xshash zulfingdan quyosh [yuzing] soyada qolib ketgandir. Zulfing shomida oy o'rniga quyosh chiqqandir.

... Mavlono yigitlik chog'larida zohiriy ilmlarni mukammal o'rganib olganidan so'ng, Mavlono Shihobiddin Xiyoboniy alayhirrahma huzurida sufiylik tariqatida ham suluk qilgandir...

...Mavlononing qabri [Hirot] shahri atrofidagi Dehi Kanordadir...».

Mavlono Lutfiy qabriga o'rnatilgan qabrtosh Fikriy Saljuqiy tomonidan topilib, «Hirot qabristonlari» risolasida u to'g'rida ma'lumot keltirilgan.

Chig'atoy turkchasida bitilgan g'azallar, qasidalar va tuyuqlardan iborat bo'lgan she'riy devoni mashhur bo'lib, zamonamizda nashr ham etilgan.

(*Manba: Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimasi // Tehron. 1944.*)

Mavlono To'tiy Shoir. Shirinso'z shoir bo'lib, uning asl kelib chiqishi Turshizdandir. Buyuk sulton Abulqosim

Bobur Bahodir podshohligi zamonida adabiyot maydoniga qadam qo'yib, katta shuhrat topdi.

Qasida yozishda katta mahoratga ega bo'lib, Sulton Abulqosim Bobur madhida g'oyatda go'zal bir qasida yozgan. Xoqoniyga javob tariqasida ham bir qasida yozgan bo'lib, uning matla'i quyidagichadir:

*Tun yana ufqqa shafaqdan qizil yoqut to'kdi, osmon
yulduzlardan tovoqqa yarqiroq marvarid to'kdi.*

Fozillar uning qasidalarini boshqa qasidanavis shoirlar qasidalaridan yaxshiroq deb biladilar.

Mavlono To'tiy go'zal xulqqa va yaxshi fazilatlarga ega kishi bo'lgan bo'lib, shoirligiga qaramasdan, boshqa ilmlarni ham yaxshi o'zlashtirgandi. Tibbiyotga oid kitoblarga sharhlar ham yozgan.

Quyidagi bay'ni Mavlono Badihiy Buxoriyga bag'ishlab yozgan:

*Burningning har solinchagi, shubhasiz, bir g'ordir.
Men to'timan, tiroq senda ajab bir tumshuq bordir.*

Taxminan (hijriy-qamariy) 867(milodiy 1462/1463)-yilda saltanat poytaxti Hirotida Mavlono To'tiyning ruh to'tisi bu dunyo qafasi asirligidan ulug'lik osmonining eng yuqori nuqtasiga parvoz qildi.

Ikki-uch kunlik bu omonat hayotda, bu mashaqqatlar dunyosida, bir-biriga zid narsalarning o'zaro talashib-tortishishida yashamoqlik, oxir-oqibatda esa ajal soqiysi quyib bergan sharbatdan ichmoqlik qanaqasiga ham lazzat bo'lsin?! Haqiqatan ham malakut bog'ining qushi bo'lgan ruh to'tisi uchun bu dunyo bir qafas bo'lib, umr esa donolarning nazdida bir nafasdir.

*Malakut bog'ining qushiman, tuproq olamidan emasman.
Tanamdan ikki-uch kunlik qafas yasashgan.*

(*Manba: Davlatshoh Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro. // Muhammad Ramazoniy tomonidan nashrga tayyorlangan // Tehron, 1959; Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954.*)

Pahlavon Muhammad Abu Sa'id. Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» asarida Pahlavon Muhammad Abu Sa'id to'g'risida shunday yozadi:

«... turli va ko'pdan-ko'p bilimlar va hunarlarni egallagan. Kurash san'atida katta mahoratga ega bo'lib, haligacha biror kishining bu sohada undan kuchliroq va yaxshiroq ekani ma'lum bo'lmagan. Boshqa sohalardagi bilim va mahoratlari uning bu hunaridan quyiroqda turadi. Musiqa va maqom ilmida o'z davrining benazir san'atkoridir. U yetgan maqom va daraja kundek ravshan bo'lganligi sababli, bu to'g'rida batafsil so'zlab o'tirishning hojati yo'q. Kamina Astroboddan quyidagi ruboiyni yozib, Pahlavon huzuriga jo'natgan edim:

Ka'ba va dayrda sening irshoding bilanmiz (ya'ni sen bizning murshidimiz – pirimizsan), savma'a va mayxonada sening yoding bilanmiz. Saharda zikring, shomda esa sening duolaring bilanmiz. Ya'ni, Ne'matoboding yetimlarimiz.

Pahlavon javob tariqasida quyidagi ruboiyni bitibdi:

Ey Amir, sen pirimizsan, biz sening irshoding bilanmiz. Doim duogo'yingmiz va sening yoding bilanmiz. Bu shahr senga yoqimli-yu, biz sen bilan xushvaqtmiz. Biz o'lganmiz Astroboding [yo'lida] xarob bo'lganlarmiz.

Quyidagi matla' Pahlavonning qalamiga mansub bo'lib, bu baytni aytganida podshoh unga ming oltin tanga in'om qilib yubordi:

Unga: «sening ishqing olamida ishim g'amdan iborat bo'ldi», deganimda, u kulgi aralash miyig'ida: «hu g'am emas, balki olamning ishidir», dedi.

Shu o'rinda eslatib o'tish lozimki, Amir Alisher Navoiy Pahlavon Muhammad Abu Sa'idga bo'lgan alohida irodati va hurmati yuzasidan hamda ko'pgina vaqtlarini u bilan birga o'tkazganligi sababli, unga bag'ishlab alohida bir risola yozgan.

(*Manba*: Amir Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Forscha tarjima. // Faxriy Hirotiy tarjimasi // Tehron, 1944.)

Sulton Husaynning farzandlari. Sulton Husayn Mirzo Boyqaroning o'n to'rtta o'g'li va o'n bitta qizi bo'lib, Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida uning o'g'illari va qizlari to'g'risidagi ma'lumotlarni yozib qoldirgan. Quyida Sulton Husayn Mirzo Boyqaroning o'g'illari nomlarini keltirib o'tamiz.

1. Sulton Badiuzamon Mirzo.
2. Haydar Muhammad Mirzo.
3. Shoh G'arib Mirzo.
4. Muzaffar Husayn Mirzo.
5. Abulhasan Mirzo.
6. Muhammad Muhsin Mirzo.
7. Farrux Husayn Mirzo.
8. Muhammad Ma'sum Mirzo.
9. Ibrohim Husayn Mirzo.
10. Ibn Husayn Mirzo.
11. Muhammad Qosim Mirzo.
12. Abu Turob Mirzo.
13. Muhammad Husayn Mirzo.
14. Faridun Husayn Mirzo.

(*Manba*: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954.)

Xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdor. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdor to'g'risida shunday yozadi:

«...Xoja G'iyosiddin Muhammad Dehdor o'ta donishmandigi-yu oqilligi, o'tkir aqli-yu zakovati bilan o'z zamonasida yagona bo'lib, hamisha muborak ko'ngil ko'zgusidagi zangni hazilomiz so'zlar va kishining kayfiyatini ko'taruvchi va unga quvonch ulashuvchi mutoyibalar bilan sayqallashga harakat qilardi...».

(*Manba: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954.*)

Mir Sarbarahna. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Mir Sarbarahna to'g'risida shunday yozadi:

«Mir Sarbarahna laqabi bilan mashhur bo'lgan Sayyid Shamsiddin Muhammad Andijoniyning bunday laqab olishining sababi shuki, yoshlik chog'larida bir kungur [darvesh] yigitga bo'lgan muhabbatni ko'ngil shahristoniga joylab, ushbu yigitning rahnamoligi ostidagi qalandarlar to'dasiga kiradi va ba'zida boshyalang bo'lib, o'sha to'da bilan birgalikda ko'cha va bozorlarni aylanib yuradi. Axiyri ularning imomligini ham o'z zimmasiga oladi. Ruboiylar ham yozgan bo'lib, quyida ulardan birini keltiramiz:

Quyosh va oyga topinuvchilar sening ko'zingdan (o'zlari tomon) bir qarash bo'lishini orzu qiladilar. Agar kungur deganlari men ko'rib turgan shu narsa bo'lsa, boshqa go'zallar ...

Mir Sarbarahna go'zal xulqi, shirinso'zligi, zehning o'tkirligi va iste'dodining yuksakligi bilan zamon fozillari va davr so'z ustalari orasida alohida ajralib turar, har doim chiroyli so'zlar va mazmunli hikoyatlar, hazilomuz so'zlar va mutoyibaga to'la gaplarni aytib yurardi.

Hayotining qolgan qismini biror bir mansabga o'tirmasdan, Amir Nizomiddin Alisherning xizmatida o'tkazdi va (hijriy-qamariy) 898(milodiy 1492/1493)-yilda kasallikka chalinib, oxirat olamidan makon topdi.

(*Manba: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954.*)

Mavlono Sone'iy. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Mavlono Sone'iy to'g'risida quyidagi ma'lumotlarni keltiradi:

«Xoja Alouddin Ali as-Sone'iy Boxarz viloyatining aslzodalari jumlasidan bo'lib, doimon asabi barmakiylarga borib taqalishi bilan faxrlanib yurardi. Yuksak iste'dodi, she'r yozishdagi mahorati va saxiyligi bilan mashhur edi.

Sulton Husayn Mirzo Boyqaro saltanatining boshlarida xoqonning iltifot nazariga tushib, vazir etib tayinlandi. U o'zi istagan mansabiga erishib bo'lganidan so'ng oddiy xalq va bechora kishilarga zulm qila boshladi. Shuningdek, har doim boshqa vazirlar to'g'risida yolg'ondan bo'lmag'ur gaplar gapirib, ularni xoqonga yomon ko'rsatishga harakat qila boshladi.

Hazrati sultonning yaqin kishisi bo'lgan Amir Alisherning muborak ko'ngli uning bu xatti-harakatlaridan ranjidi. Kunlardan bir kuni, hazillashibmi yoki chindanmi, Xoja Sone'iy quyidagi baytni yozdi:

*Ertaga jang bo'lib, qilich zarba berishga tushsa,
Alisher bilagining kuchi ma'lum bo'ladi.*

Bu esa o'rtadagi xusumatning yanada kuchayishiga olib keldi.

Kunlardan bir kuni ertalab Xoja Sone'iy oliy taxt etagida turgan chog'ida, yasovullardan biri podshohning bajarilishi vojib bo'lgan amriga muvofiq uning boshidagi kattaallasini olib tashladi. Shunda Amir Alisher xoqonga yuzlanib, quyidagi misrani aytdi:

*Boshidagi yukni yengillatgan ekansan, endi bo'ynidagi
yukni ham yengillatgin, ya'ni,allasini olib tashladingmi, endi
kallasini ham olib tashla.*

Shunday qilib, o'sha kuni Xoja Sone'iy ni mansabidan chetlatish va jazolash to'g'risida farmon chiqdi. U qan-

chalik yalinib-yolvorib, tavba-tazarru qilmasin, zindonning yuqori tabaqasida qamoq jazosini o'tashga mahkum qilindi. Uning qamoq muddati olti yilga cho'zildi. Mahbuslik chog'larida chiroyli bir g'azal yozib, hazrati sultonning yaqin kishisiga jo'natdi. O'sha g'azalning matla'i quyidagicha:

*Qulog'ing hecham eshitmagan narsa mening faryodimdir,
shuningdek, sening xotiringga hecham kelmagan narsa mening
yodimdir.*

Biroq bu maktubdan biror bir foyda bo'lmadi. Amir Alisher uni jazodan ozod qilishga ko'nmadi.

Xoja Sone'iy qamoqdalik paytida aksariyat vaqtini ilm o'rganishga sarfladi, Kalomullohni yod oldi, shu zamonda keng tarqalgan fanlarni o'qib-o'rgandi. Xoja Salmon Sovajiy qasidasiga tatabbu' bag'ishladi va unda she'riy san'atlarning aksariyatini qo'lladi».

(*Manba*: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954.)

Mavlono Shams Ma'ruf. «Ahsan ut-tavorix» asarining muallifi Hasan Rumlu Mavlono Shams Ma'ruf to'g'risida quyidagi ma'lumotlarni keltirgan:

«... bu Mavlono Ma'ruf yaxshi xislatlarga ega bo'lib, shirinso'z va xushsuhat edi. Kigizdan tikilgan to'q sariq rangli kiyim, boshiga esa kigizdan tikilgan baland uchli qalpoq kiyib yurardi. Hirot yoshlari u bilan birga bo'lishardi. Biroq doimo qovog'ini uyib, xo'mrayib yurardi.

Mavlono Shams Ma'ruf Sulton Ahmad Jaloyirdan qochib, Isfahonga Iskandar Mirzoning oldiga boradi. Uning kutubxonasida joylashib, bir kunda o'ta go'zal bo'lgan bir yarim ming bayt she'r yozadi.

Mirzo Boysunqur men uchun Nizomiy «Xamsa»sini ko'chirib berasan, deya unga kerakli miqdorda qog'oz

beradi. Mavlono bu qog'ozlarni bir yildan ortiqroq vaqt o'zida saqlab turadi, biroq unga (Nizomiy «Xamsa»sini) ko'chirib yozmasdan, Mirzo Boysunqurning oldiga qaytarib jo'natib yuboradi. Bundan g'azablangan Mirzo Boysunqur uni jazolashga ahd qilib, bir necha bor dorning ostiga olib keladi, ammo osmaydi. Mavlono Shams Ma'ruf axiyri Ixtiyoriddin qal'asiga zindonband etiladi...».

(*Manba*: Hasan Rumlu. Ahsan ut-tavorix (Eng yaxshi tarixlar). Izohlar va ilovalar // Abdulhusayn Navoiy tomonidan nashrga tayyorlangan // Tehron, 1970; Ali Ahmad Na'imi. Temuriylar davri Hirot musavvirlari va xattotlari. Kobul, 1949.)

Mirak Naqqosh. Xondamir o'zining «Habib us-siyar» asarida Mirak Naqqosh to'g'risida shunday yozadi:

«Rassomchilik va bezatish ilmida tengi yo'q bo'lib, [binolar peshtoqlari, devorlar va boshqa joylarga] bitiklar bitishda mislsizlik bayrog'ini baland ko'targan edi. Hirotidagi binolar peshtoqlari va devorlariga bitilgan bitiklarning aksariyati uning mahorati hosilalaridir. Muhammad Shayboniyxon Hiroti bosib olgan zamonda vafot etdi».

(*Manba*: Xondamir. Habib us-siyar. 4-jild // Ustod Jaloliddin Humoiy nashrga tayyorlagan // Tehron, 1954. 348-b.)

ASARDA NOMLARI KELITIRILGAN JOYLAR

Bog'i Zog'on. Kurtlar sulolasi hukmronligi zamonidan yodgorlik sifatida qolgan bog' va binolar majmuasi bo'lib, temuriylar davrida ham undan foydalanilgan.

Raboti Sari Xiyobon. Raboti Sari Xiyobon raboti ham sayru suluk ahlining tayanchi bo'lgan ul hazrat [Amir Alisher Navoiy] tomonidan qurilgan binolar jumlasiga kiradi.

(*Manba:* «Risolai mazoroti Hirot» (Hirot qabristonlari to'g'risida risola) asari.)

Raboti Tirpul. Hirotning G'uriyon tumanidan sakson besh chaqirim janubi-sharqda, 61 daraja, 14 daqiqa, 50 soniya sharqiy uzunlik va 34 daraja, 35 daqiqa, 37 soniya shimoliy kenglikda joylashgan. Bartold uning binosini chiroyli va mustahkam deb ta'riflar ekan, bir ozgina ta'mirga muhtoj, deb yozadi.

(*Manba:* Afg'oniston jug'rofiy ensiklopediyasi. 237-238-b.)

Raboti Sangbast. Mashhad shahridan o'ttiz yetti kilometr uzoqlikda joylashgan Sangbast degan joyda gumbazi va minorasi bor bir bino ko'zga tashlanadi. Ushbu binoni Sulton Mahmud G'aznaviyning zamondoshi bo'lgan Tus hokimi Arslon Jozibning maqbarasi, deb aytadilar.

Ushbu binoda to'rtburchak shakldagi bir xona bo'lib, ilgari uning ichki devorlari pishiq g'ishtdan qilingan bezaklar bilan bezatilgan hamda asil bo'yoqlar bilan bo'yalgan bo'lgan. Uning hoshiyador devorining yuqori

qismida gullarning tasvirlari bilan bezatilgan fonda oq rang bilan kufiy yozuvida bitilgan bitik ko'zga tashlanadi.

Balandligi unchalik katta bo'lmagan gumbazi sakkiz burchakli qurilma ustida joylashgan bo'lib, uning ichki qismi pishiq g'ishtdan qilingan naqshlar bilan bezatilgan.

Bino tirgaklari orasida yarim oy shaklidagi tuynuklar ochilgan bo'lib, ularning har biri ostida eshik qo'yilgan.

Minora gumbazdan bir necha metr masofada joylashgan. Ushbu g'ishtin baland minora qo'sh g'ishtlarni bir-birining ustiga terish orqali qurilgan bo'lib, uning yuqori qismida kirish eshigi ochilgan.

Uning bezakli g'ishtlari ostida g'ishtlarni terish orqali kufiy yozuvida yozilgan bitik mavjud. Mazkur bitikning yuqorisi va atroflarida g'aznaviylar davri bezaklari saqlanib qolgan.

Ushbu binoning tarixiy ahamiyati ham shundaki, u bugungi Eron hududida g'aznaviylar davridan saqlanib qolgan, qolaversa hozirgacha o'z mustahkamligi va pishiqligini qo'ldan bermagan yagona me'moriy obidadir.

Ushbu gumbaz va minora hijriy-qamariy 389–421 (milodiy 999 – 1030)-yillar oralig'ida Arslon Jozib tomonidan qurilgan katta va hashamatli rabot binosining bir qismi bo'lgan.

Biroq Davlatshohning yozishicha, keyinchalik ushbu binoning raboti buzilgan va Amir Alisher Navoiy uning yonidan yangi bir rabot qurgan. Davlatshoh Amir Alisher Navoiy tomonidan qurilgan ushbu rabotning chiroyliligi va kattaligi to'g'risida shunday yozadi: «Olam ko'zi haligacha bunday imoratni ko'rmagan ...».

Xondamir o'zining «Makorim ul-axloq» asarida buni tasdiqlab, Sangbast rabotini Amir Alisher Navoiy tomonidan qurilgan rabotlar jumlasidan sanab o'tadi.

(Manba: Davlatshoh Samarqandiy. Tazkirat ush-shuaro. Tehron, 1970. 101-102-b.)

Raboti Ishq. Bo'jnurd tumani Isfaroyin tegrasidagi bir qishloq bo'lib, bu hududning suv ta'minoti yer osti sug'orish inshootlari – korizlar orqali amalga oshiriladi. Aholisi asosan g'alla yetishtirish bilan shug'ullanadi.

(Manba: Eron jug'rofiy lug'ati. 8-jild.)

Raboti Ohuvon. Ohuvon qasaba nomi bo'lib, Semnon shahrining sharq tomonida undan yetti farsax uzoqlikda, Semnondan Domg'onga boradigan yo'l o'rtasidagi tog'ning yuqori qismida joylashgan.

Bu makon qadim zamonlardan Xurosondan Rayga olib boradigan yo'ldagi yo'lovchilar qo'nadigan manzil bo'lgan. Hozirgi kunda u yerda qadimgi davrlarda karvonlar yo'lovchilarining dam olishlari uchun qurilgan bir necha rabot va karvonsaroyning qoldiqlari ko'zga tashlanadi.

Hijriy-qamariy VIII (milodiy XIV) asrning tarixchisi va geografi Hamidulloh Mustavfiy o'z kitoblarida Ohuvon va Semnon to'g'risida eslatib, shunday yozgan:

«Semnon va Domg'on o'rtasidagi bir shaharcha bo'lib, u erda ko'plab ulug' kishilarning qabrlari bor. Bug'doyi va mevalaridan yaxshi hosil olinadi».

Ohuvon qasabasi mustahkam qal'alariga ega bo'lib, ular hozirgi Mutarru yo'lidan yarim farsang quyiyoqda, ya'ni janub tomonda joylashgan bo'lgan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Ohuvon qal'alari mo'g'ul istilosi davrida xarobaga aylanib, u yerda yashovchi aholi boshqa joylarga ko'chib ketgan. Ispaniya qiroli tomonidan Amir Temur saroyiga elchi qilib jo'natilgan Klavixo hijriy-qamariy 806 (milodiy 1403)-yilda bu hududdan ham o'tgan va Ohuvon to'g'risida quyidagilarni yozib qoldirgan:

«Ohuvondaryo bo'yida joylashgan bir qishloq bo'lib, ilgarilari mudofaa maqsadlarida qurilgan ikki qal'asi bo'lgan, biroq keyinchalik har ikkalasi buzib tashlangan.»

(*Manba*: Klavixo sayohatnomasi. Mas'ud Rajabniyo tarjimasi. Tehron: Kitob tarjimasi va nashri muassasasi, 1965.)

Masjidi Puli Injil. Fikriy Saljuqiy tomonidan nashrga tayyorlangan Oxundzoda Mullo Muhammad Siddiq Hiraviyning Hirot qabristonlariga bag'ishlangan risolasida ushbu masjid to'g'risida bir qancha ma'lumotlar keltirilgan.

Juzjonon ko'prigi. Bu ko'prik to'g'risida xalq og'zaki ijodi namunalarida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, odamlar uni besh yuz yil oldin qurilgan, uning atrofidagi chinorlarni esa Mavlono Jomiy ekan, deb taxmin qilardilar.

«Makorim ul-axloq» asarining yagona qo'lyozma nusxasini o'rganish bu masalaga aniqlik kiritilishiga yordam berdi. Chunki bu asarda Juzjonon ko'prigi Amir Alisher Navoiy tomonidan qurilgan inshootlar jumlasidan sanab o'tilgan.

Bu ko'prik bugungi Afg'oniston mamlakatining Juzjon viloyati Saripul tumanidagi Obi safed deb nomlangan daryo ustiga qurilgan bo'lib, hozirgacha saqlanib qolgan. Engil va og'ir transport vositalari hech bir qiyinchiliksiz uning ustidan o'ta oladilar.

Pariyon raboti. Hirotidan olti chaqirim shimoli-g'arbdagi Pariyon qishlog'ida, 61 daraja, 75 daqiqa, 8 soniya sharqiy uzunlik va 34 daraja, 24 daqiqa, 12 soniya shimoliy kenglikda joylashgan.

(*Manba*: Afg'oniston jug'rofiy ensiklopediyasi. 237-238-b.)

To'g'uz rabot. Hofiz Abro' o'zining «Jug'rofiya» asarida To'g'uz rabotni Parvona va Havodashtak tumanidagi qishloqlardan biri sifatida eslatib, shunday deb yozadi:

«To'g'uz rabot Parvona va Havodashtak tumanidagi

qishloqlardan biri bo'lib, uni Sulton Sanjar bin Malikshoh Saljuqiy hukmronligi zamonda Hakim Anvari tomonidan madh etilgan Xoja Mavdud Ismiy bino etgan. Hirot shahridan To'g'uz rabotgacha ikki farsax yo'ldir».

[Ushbu qishloqda qurilgan hamda] binosining balandligi va hududining kengligi bilan mashhur bo'lgan To'g'uz rabot ul hazrat [Amir Alisher Navoiy] tomonidan ta'mirlangan imoratlar jumlasiga kiradi.

Fikriy Saljuqiy To'g'uz rabotni Chug'ur rabot nomi bilan ham esga oladi.

(*Manba*: «Risoi mazoroti Hirot» (Hirot qabristonlari to'g'risida risola), «Ravzat ul-jannot» (Jannat bog'lari) asarlari.)

Filuriy. Yevropa tillarida «florin» («florin») deb ataluvchi filuriy oltin tanganing nomi bo'lib, qiymati to'qqiz shilling va bir necha pensga barobardir. Bu tanganing nomi «gul» ma'nosini anglatuvchi «flore» so'zidan kelib chiqqan «florino» so'zidan yasalgan. Chunki Florensiyada zarb etilgan ilk filuriy tangalar yuzasiga cho'qintiruvchi Yahyo bilan birgalikda gulning tasviri ham naqshlangan edi.

Filuriy ilk bora milodiy o'n uchinchi asrda (1252-yilda) Florensiyada vujudga kelgan bo'lib, uni zarb etishda ishlatiladigan oltinning oliy sifati va boshqa yuksak xususiyatlari tufayli qisqa vaqtda katta shuhrat topib, butun o'rta asrlar dunyosidagi eng mo'tabar pul birligiga aylangan.

Filuriy o'zining ushbu mavqei va nufuzini milodiy o'n beshinchi asrning oxirlariga qadar saqladi. Keyin esa jahon bozoridagi o'z o'rnini Venetsiyada zarb etiladigan «doka» nomli oltin tangaga bo'shatib berdi.

Filuriy o'rta asrlarda Florensiyadan boshqa joylarda, jumladan Evropaning boshqa mamlakatlarida ham zarb etila boshlagan. Hatto yaqin vaqtlargacha ham Buyuk

Britaniyada vazni 11,31 gr. bo'lgan, Niderlandiyada esa vazni 10 gr. bo'lgan kumush tanga florin deb atalgan.

Fors tilidagi manbalarda «filuriy» shaklida eslatiluvchi bu pul birligi ilk bor «Zafarnoma»da keltirilgan.

(*Manba*: Hasan Rumlu. Ahsan ut-tavorix (Eng yaxshi tarixlar). Izohlar va ilovalar // Abdulhusayn Navoiy tomonidan nashrga tayyorlangan // Tehron, 1970.)

Xavof. Turbati Haydariya tumanidagi besh tegranning biri. Shimoli sharqda Tayyibot tegrasi hamda Eron-Afg'oniston chegarasi bilan tutashgan, shimoli-g'arbda Rashxur va janubda Qoyin tegralari bilan chegaradosh.

Bu tog'lik tuman bo'lib, faqatgina daryoning janubiy qirg'og'i hamda Afg'oniston chegarasining atroflari pasttekislikdan iborat.

MUQADDIMA VA IZOHLARDA ISTIFODA QILINGAN MANBALAR

1. Afg'oniston. Kobul: «Oriyono – ensiklopediya» jamiyati nashriyoti, 1955.

2. Afg'oniston jug'rofiy ensiklopediyasi. Kobul: «Oriyono – ensiklopediya» jamiyati nashriyoti. 4 jildlik.

3. Sharqiy xalifalik hududlari tarixiy jug'rofiyasi. Mahmud Irfon tarjimasi. Tehron: 1958.

4. *Bartold V. V.* Eron tarixiy jug'rofiyasi tazkirasi. Hamza Dodvar tarjimasi. Tehron: 1929.

5. *Hasan Rumlu.* Ahsan ut-tavorix. Abdulhusayn Navoiy tomonidan nashrga tayyorlangan. Tehron matbaasi.

6. *Sikandarbek Turkmon.* Tarixi olamoroyi Abbosiy. Ikki jildlik. Iraj Afshor tomonidan nashrga tayyorlangan.

7. *Sayyid Asiliddin Abdulloh Voiz Hiraviy.* Maqsad ul-iqboli sultoniya. Moyil Hiraviy tomonidan nashrga tayyorlangan. Tehron: 1972.

8. *Zahroyi Xonlariy.* Fors adabiyoti lug'ati. Tehron: 1969.

9. *G'iyosiddin Xondamir.* Habib us-siyar. To'rt jildlik. Jalol Humoiy tomonidan nashrga tayyorlangan. Tehron: 1954.

10. *Abdulhusayn Navoiy.* Habib us-siyar arboblari. Tehron: 1945.

11. *Alisher Navoiy.* Majolis un-nafois. Ali Asg'ar Hikmat tomonidan fors tiliga tarjima qilingan. Tehron: 1944.

12. *Ali Asg'ar Hikmat.* Jomiy. Tehron: 1941.

13. «Suxanvaron» lug'ati. Tabriz: Xayyompur, 1961.

14. *Muhammad Husayn bin Xalaf Tabriziy Burhon.* Burhoni qote'. To'rt jildlik. Muhammad Muin tomonidan nashrga tayyorlangan. Tehron: 1951-1956.

15. *Said Nafisiy.* Erondagi nazm va nasr tarixi. Ikki jildlik. Tehron: 1965.

16. *Muhammad Favoid Abdulboqiy.* Al-mu'jam al-mufahris li alfoz al-Qur'on al-karim. Qohira: 1378 h-q.y.

17. Hirot qabristonlari. Fikriy Saljuqiy tomonidan nashrga tayyorlangan. Kobul: 1968.

18. «Oriyono» jumali (turli sonlari). Afg'oniston tarix jamiyati nashriyoti.

19. *Bartold V. V.* Turkistonnoma. Karim Keshovarz tomonidan fors tiliga tarjima qilingan. Tehron: 1973.

20. *Amir Alisher Navoiy Foni.* Muhammad Ya'qub Vohidiy tomonidan nashrga tayyorlangan. Kobul: Afg'oniston tarix jamiyati nashriyoti, 1967.

21. *G'iyosiddin Xondamir.* Makorim ul-axloq. M. Faxriddinov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Lotin alifbosida. Toshkent: O'zFan. 1941.

22. *G'iyosiddin Xondamir.* Makorim ul-axloq. M. Faxriddinov va P. Shamsiev tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Kirill alifbosida. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1967.

23. *Edvard Braun.* Sa'diydan Jomiygacha. Ali Asg'ar Hikmat tomonidan fors tiliga tarjima qilingan. Tehron: 1960.

24. *G'iyosiddin Xondamir.* «Xulosat ul-axbor» asaridan bir bob. Sarvar Go'yo E'timodiy tomonidan nashrga tayyorlangan. Ikkinchi nashr. Kobul: 1967.

25. *Charlz R'e.* Britaniya muzeyidagi forscha qo'lyozmalar fihristi. 1-jild. London: 1879.

26. *Sarvar Go'yo E'timodiy.* Hirotning go'zal obidalari. Kobul: Afg'oniston tarix jamiyati nashriyoti, 1947.

27. «Vahid» jurnali (turli sonlari). Tehron.

28. *Najm Roziy.* Mirsod ul-ibod. Muhammad Amin Riyohiy tomonidan nashrga tayyorlangan. Tehron: Kitob tarjimasi va nashri muassasasi, 1973.

29. *G'iyosiddin Xondamir.* Dastur ul-vuzaro. Said Nafisiy tahriri ostida. Tehron: Iqbol, 1938.

30. Tarixi farishta. Navalkishvar.

31. *Nusratullo Mishkotiy.* Erondagi tarixiy obidalar va qadimiy yodgorliklar ro'yxati. Tehron: 1970.

32. Matla' us-sa'dayn. Muhammad Shafi' nashri. Lohur: 1949.

33. *Davlatshoh Samarqandiy*. Tazkirat ush-shuaro. Muhammad Rizoiiy tomonidan nashrga tayyorlangan. Tehron: Xovar, 1959.

34. *Alisher Navoiy*. Majolis un-nafois. Suyima G'anieva nashrga tayyorlagan. Toshkent: Fan, 1961.

35. *Abdulhay Habibiy*. Temuriylar davri san'ati va uning sohalari. Tehron: Madaniyat jamg'armasi nashriyoti, 1977.

MUNDARIJA

«Makorim ul-axloq» asarining to'liq nashri (S.G'anieva)	3
Debocha	6
Muqaddima: Olijanob xulqlar fazilati va dunyo ulug'lari pushti pano­hining saodatli tug'ilishi haqida	16
Birinchi maqsad: Aql va idrokning ulug'ligi hamda yuksak darajasi haqida	22
Ikkinchi maqsad: Ilmning fazilati va olimlarning martabasi haqida	29
Uchinchi maqsad: She'r fazilati va shoirlarning yuksak martabalari haqida	40
To'rtinchi maqsad: Yozuvchilikning fazilati va so'zga zeb beruvchi fozillarning darajalari haqida	58
Beshinchi maqsad: Oxirat uchun zaxira to'plash hamda bu dunyo va undagi narsalardan yuz o'girish haqida	65
Oltinchi maqsad: Hazrati Rasul alayhissalom va-t-tahiyyat shariati arkonlariga rioya qilish haqida	75
Yettinchi maqsad: Mehribonlik va rahmdillik haqida	101
Sakkizinchi maqsad: Kamtarlikning fazilati haqida	108
To'qqizinchi maqsad: Ochiqqo'llik va saxiylikning ulug'ligi haqida	119
O'ninchi maqsad: Topqirliklar va hazil-mutoyibalar bayoni ..	130
Xotima: Ayrim g'aroyib holatlar va ajoyib hikoyatlar bayoni .	146
Hazrati sultonning yaqin kishisi bo'lgan ul oliy janobning o'tkinchi dunyodan abadiy dunyoga safar qilishlari bayonida	152
Xondamirning hayoti va ijodi	166
Xondamirning yozgan asarlari	174
«Makorim ul-axloq» asari to'g'risida	181
Ilovalar. Asarda nomlari keltirilgan shaxslar	185
Asarda nomlari keltirilgan joylar	221
Muqaddima va izohlarda istifoda qilingan manbalar	227

Adabiy-badiiy nashr

G'iyosiddin Xondamir

MAKORIM UL-AXLOQ

Muharrir

Oydin Yo'ldosheva

Badiiy muharrir

Oloviddin Sobir o'g'li

Texnik muharrir

Dilmurod Jalilov

Sahifalovchi

Bobur Tuxtarov

Musahhih

Rayxon Ibragimova

Nashriyot litsenziyasi AI № 315. 24.11.2017.

2018-yil 15-martda bosishga ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$. Times New Roman garniturası.

Ofset bosma. 12,75 shartli bosma toboq. 11,65 nashr toboq'i.

Adadi 10000 nusxa. 5 raqamli buyurtma.

Bahosi shartnoma asosida

Yoshlar nashriyot uyi. Shayxontohur tumani,

Navoiy ko'chasi, 11-uy.

«ELIZABET PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahar, Yunusobod tumani, Yalta ko'chasi, 17-uy.